

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ІВАНЮК РУСЛАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 34:342.7:341.231.14 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

081 – Право

08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Р. В. Іванюк

Науковий керівник – **Карвацька Світлана Богданівна,**
доктор юридичних наук, професор

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Іванюк Р. В. Захист прав людини в умовах збройного конфлікту.
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025.

Дисертаційна робота є першим в українській правовій науці комплексним аналізом ключових проблем захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Висвітлено роль національних судів і міжнародного правосуддя в цьому процесі. Зокрема, розглянуто застосовність норм Європейської конвенції з прав людини (далі ЄКПЛ) та практики Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) національними судами для захисту прав осіб в умовах збройних конфліктів, а також можливі моделі застосування правосуддя перехідного періоду для України в умовах збройного конфлікту. Інновацією постає спроба визначення не лише зобов'язань держави стосовно захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, а й умови обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту як підстави для захисту.

У дисертації представлено авторське поняття та власний підхід до розуміння захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, сформульовані положення, які характеризуються науковою новизною.

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю системного вивчення теоретичних та практичних питань, пов'язаних із захистом прав людини в умовах збройного конфлікту.

У вступі дисертаційного дослідження подано обґрунтування актуальності обраної теми; проаналізовано теоретичну та емпіричну основу дисертації; визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дисертації; вказано методи, використані в дослідженні; визначено його наукову новизну;

схарактеризовано особистий внесок дисертанта та апробацію результатів дослідження; зазначено інформацію про структуру, обсяг дисертації й кількість використаних джерел.

У розділі 1 *«Природа та поняття захисту прав людини в умовах збройного конфлікту»* подано загально - теоретичну характеристику природи та поняття захисту прав людини за умов збройного конфлікту.

Зазначено, що прийняття важливих міжнародних документів про права людини – Загальної декларації прав людини та низки міжнародних договорів про права людини – сприяло утвердженню глобальної ідеї про те, що людина має право на захист своїх прав як у мирний час, так і під час збройних конфліктів.

Обґрунтовано, що в контексті збройного конфлікту фіксуються серйозні, нерідко системні, порушення прав людини. За певних умов окремі порушення прав людини можуть являти собою військові злочини та злочини проти людяності, або геноцид народу.

Доведено, що розпочате 24 лютого 2022 року повномасштабне вторгнення рф в Україну спровокувало величезну кризу у сфері захисту прав людини: збройний напад рф на Україну вилився в безпрецедентно серйозні та масові порушення прав людини, які мають катастрофічні наслідки для реалізації всіх основних прав людини. Вплив збройного конфлікту в Україні вийшов за рамки прямих порушень прав людини, адже, спричинивши високий рівень руйнувань і перешкод для надання життєво важливих соціальних послуг, як-от охорона здоров'я чи освіта, він серйозно ускладнив не тільки реалізацію основних прав людини, а й їх захист. Гострим питанням постає ситуація, коли держава може заявити про неспроможність захистити основні права людини на непідконтрольних територіях. Тому сьогодні для України нагальна проблема пошуку нових моделей правозахисної діяльності.

Зроблено висновок про те, що збройний конфлікт негативно впливає на державотворчі процеси. Сьогодні в Україні на тимчасово окупованих територіях масово порушуються такі основоположні права людини: право на

життя, свободу та особисту недоторканність, право на гідне поводження та недопустимість застосування до людини тортур, жорстокості, право на справедливе судочинство та захист від свавільного арешту чи вигнання, право на свободу пересування, право на громадянство, право на володіння майном, право на свободу переконань та їх вираження, право на соціальний захист тощо.

Доведено, що проблема дослідження захисту прав людини в умовах збройного конфлікту в загальній теорії прав людини, міжнародному праві прав людини й міжнародному гуманітарному праві лежить у площині розмежування їх природи, змісту та ролі. Маючи різні історичні та доктринальні корені, вони переслідують спільну мету – захист прав людини, а їх норми правомірно розглядати як взаємодоповнюючі джерела зобов'язань у ситуаціях збройних конфліктів.

Проаналізовано, що загалом між правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом не існує конфлікту щодо засобів правового захисту людини – одночасне застосування норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права потенційно може запропонувати надійний захист прав людини, проте, водночас, порушити низку проблем. Тож варто переосмислити відповідні положення вказаних галузей і принципи їх інтерпретації, щоби проаналізувати можливість їх ефективної взаємодії в контексті правозахисної цілі.

У розділі 2 *«Реалізація захисту прав людини в умовах збройного конфлікту»* висвітлено механізм реалізації захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

Обґрунтовано, що розбудова сталого миру неможлива без забезпечення взаємодії національного та міжнародного правосуддя.

Показано, що чинна національна судова система України фактично проходить тест на те, як діяти в умовах збройного конфлікту (війни) та справлятися з пов'язаними з ним безпрецедентними викликами, дотримуючись стандартів Ради Європи та вимог ЄКПЛ. Одним з ефективних

шляхів удосконалення механізму захисту прав людини в нинішніх умовах мають стати правовий моніторинг нормативно-правових актів, у яких унормується такий механізм, і правове реформування правомочних національних інституцій для захисту прав людини.

Зроблено висновок про те, що хоча ЄКПЛ, розроблена для застосування в мирний час, однак протягом останніх десятиліть ЄСПЛ дедалі частіше звертається до застосування ЄКПЛ у справах, пов'язаних із порушеннями прав людини в умовах збройних конфліктів, що корелює із сучасною субсидіарною теорією співвідношення МГП та МППЛ.

Доведено, що в умовах повномасштабної агресії РФ проти України саме національна судова система відіграє суттєву роль у поступовому подоланні безпрецедентних викликів, пов'язаних із захистом прав людини, чому значною мірою сприяє активне застосування практики ЄСПЛ, а імплементація практики ЄСПЛ національними судами України зумовлює необхідність дотримуватися європейських стандартів із питань прав внутрішньо переміщених осіб, інших категорій осіб, що постраждали від збройного конфлікту.

Проаналізовано, що особливості захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях викликані поєднанням норм національного права, розумінням окупації з точки зору МГП та концепцією «ефективного контролю» у тлумаченні ЄСПЛ, що визначає екстратериторіальні зобов'язання окупаційної держави. Адже у практиці ЄСПЛ послідовно розвивається підхід, за яким держава, яка втратила контроль над певною частиною своєї території, не втрачає повністю своєї юрисдикції щодо неї та повинна всіма доступними правовими засобами сприяти захисту прав своїх громадян, які опинилися на тимчасово окупованій території держави.

Проаналізовано, що правосуддя перехідного періоду є відповіддю на масові порушення прав людини, а сама концепція «правосуддя перехідного періоду» не лише постає чи не єдиним способом подолати серйозні наслідки збройного конфлікту, а й здатна забезпечити відновлення порушених прав

постраждалих та притягти до відповідальності винних. Заходи правосуддя перехідного періоду спрямовані не тільки на розв'язання проблем із забезпеченням захисту порушених прав людини; вони мають стати превенцією для запобігання повторенням порушень прав людини шляхом усунення першопричин збройного конфлікту.

Доведено, що, розробляючи власну модель перехідного правосуддя, Україна повинна виконати два ключових завдання: по-перше, забезпечити ефективні механізми компенсації всім жертвам збройного конфлікту; по-друге, сформувати систему органів кримінальної юстиції, яка була б здатна залагоджувати соціальні конфлікти та, водночас, забезпечити верховенство права. Але, який досвід застосування перехідного правосуддя не обрала б Україна, найважливіше – ця концепція має відповідати міжнародним стандартам прав людини.

Третій розділ «Обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту як підстава для захисту» присвячено дослідженню питання обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту як підстави для захисту прав людини.

Зроблено висновок про те, що обмеження прав людини під час збройного конфлікту є складним, але важливим механізмом забезпечення захисту людини та підтримання суспільного порядку – цей коректний баланс між потребами національної чи світової безпеки й захистом основоположних прав та свобод гарантує, що хоча деякі права людини можуть бути тимчасово обмежені, загальною метою залишається збереження людської гідності, запобігання невинуватим людським стражданням, захист людини загалом.

Доведено, що санкції в умовах збройного конфлікту найбільше використовуються як інструмент тиску на уряди та організації з метою змусити їх дотримуватися міжнародно-правових норм прав людини, проте застосування санкційних заходів може призвести до певних обмежень прав людини. Забезпечення впевненості в тому, що будь-які обмеження прав людини необхідні, пропорційні та підлягають суворому нагляду, має важливе значення для запобігання зловживанням у правозахисній сфері. Зрештою,

саме за умов збройного конфлікту захист прав людини найбільше вимагає суворого контролю та дотримання державними інституціями міжнародно-правових стандартів захисту прав людини.

Ключові слова: права людини, верховенство права, право на справедливий судовий розгляд, захист прав людини, безпека, збройний конфлікт, національне судочинство, Конституційний суд України, міжнародні стандарти правосуддя, Європейський суд з прав людини, міжнародне право, Міжнародний кримінальний суд, притягнення винних осіб до відповідальності, обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту, санкції.

ABSTRACT

Ivaniuk R. V. Protection of human rights in the context of armed conflict. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Law, Specialty 081 – Law (08 – Law).– Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Chernivtsi, 2025.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the issue of human rights protection in the context of armed conflict. The dissertation is the first comprehensive analysis in Ukrainian legal science of the key issues of human rights protection in armed conflict, the role of national courts and international justice in the protection of violated human rights related to armed conflict, in particular, the applicability of the ECHR and the ECHR case law by national courts to protect the rights of individuals in armed conflict, as well as the study of possible models of transitional justice for Ukraine in the context of armed conflict. The innovation of the thesis is an attempt to analyse not only the obligations of the state to protect human rights in armed conflict, but also the conditions of restriction of human rights in armed conflict as a basis for protection.

The thesis presents the author's concept and own approach to understanding the protection of human rights in armed conflict, as well as formulated provisions

characterised by scientific novelty.

The relevance of the thesis is stipulated by the need for a systematic study of theoretical and practical issues related to the protection of human rights in armed conflict.

The introduction of the thesis provides a justification for the relevance of the chosen topic, analyses the theoretical and empirical basis of the thesis, defines the object, subject, purpose and objectives of the thesis, indicates the methods used in the study, defines the scientific novelty of the study, describes the personal contribution of the thesis and the testing of the research results, provides information on the structure, scope of the thesis and the number of sources used.

Chapter 1 'The Nature and Concept of Human Rights Protection in Armed Conflict' provides a general theoretical description of the nature and concept of human rights protection in armed conflict.

The author analyses that the adoption of important international human rights instruments - the Universal Declaration of Human Rights and a number of international human rights treaties - contributed to the establishment of the global idea that a person has the right to protection of his or her rights - both in peacetime and during armed conflicts.

It is substantiated that in the context of armed conflict, serious, often systemic, human rights violations are recorded, and under certain conditions, certain human rights violations may constitute war crimes and crimes against humanity, genocide of a people, a certain ethnic or religious group.

It has been proved that the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, which began on 24 February 2022, has provoked a huge crisis in the field of human rights protection: the armed attack of the Russian Federation on Ukraine has resulted in unprecedentedly serious and widespread human rights violations, which have catastrophic consequences for the enjoyment of all fundamental human rights. The impact of the armed conflict in Ukraine has gone beyond direct human rights violations, as it has caused a high level of destruction and disruption to vital social services such as healthcare and education, and has

seriously hampered not only the enjoyment of fundamental human rights, but also their protection. The situation when the state can claim its inability to protect fundamental human rights in the uncontrolled territories is a critical issue. Therefore, today Ukraine faces the problem of finding new models of human rights protection.

The author concludes that the armed conflict has a negative impact on the state-building processes: today in Ukraine, the following fundamental human rights are being violated on a massive scale in the temporarily occupied territories the right to life, liberty and security of person, the right to decent treatment and inadmissibility of torture and cruelty, the right to a fair trial and protection from arbitrary arrest or exile, the right to freedom of movement, the right to citizenship, the right to own property, the right to freedom of opinion and expression, the right to social protection, etc.

The author proves that the problem of studying human rights protection in armed conflict in general human rights theory, international human rights law and international humanitarian law lies in the distinction between their nature, content and role: although they have different historical and doctrinal roots, they pursue a common goal - protection of human rights, and their provisions can be considered as complementary sources of obligations in situations of armed conflict.

The author analyses that, in general, there is no conflict between human rights law and international humanitarian law with regard to the means of legal protection of human rights - the simultaneous application of international human rights law and international humanitarian law has the potential to offer reliable protection of human rights, but at the same time, it can also raise a number of problems. Therefore, it is worth reconsidering the relevant provisions of these fields and the principles of their interpretation in order to analyse the possibility of their effective interaction in the context of their human rights purpose.

Section 2, 'Implementation of human rights protection in the context of armed conflict', deals with the mechanism of implementation of human rights protection in the context of armed conflict.

It is substantiated that building sustainable peace is impossible without ensuring the interaction of national and international justice.

It is shown that today the national judicial system of Ukraine is actually passing a test on how to act in the context of an armed conflict (war) and cope with the unprecedented challenges associated with it, while adhering to the standards of the Council of Europe and the requirements of the ECHR. One of the effective ways to improve the mechanism of human rights protection in the current circumstances should be legal monitoring of the legal acts regulating such a mechanism and legal reform of the competent national institutions for human rights protection.

It is concluded that although the ECHR was developed for application in peacetime, in recent decades the ECtHR has increasingly turned to the application of the ECHR in cases involving human rights violations in armed conflicts, which correlates with the modern subsidiary theory of the relationship between IHL and IHRL.

It is proved that in the context of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, it is the national judicial system which plays a significant role in gradually overcoming unprecedented challenges related to the protection of human rights, which is largely facilitated by the active application of the ECHR case law, and the implementation of the ECHR case law by the national courts of Ukraine necessitates compliance with European standards on the rights of internally displaced persons and other categories of persons affected by armed conflict.

The author analyses that the peculiarities of human rights protection in the temporarily occupied territories are caused by a combination of national law, the understanding of occupation from the perspective of IHL and the concept of 'effective control' as interpreted by the ECHR, which defines the extraterritorial obligations of the occupying power, since the ECHR case law consistently develops the approach that a state which has lost control over a certain part of its territory does not completely lose its jurisdiction over it and should, by all

available legal means, promote the protection of the rights of its citizens.

The author analyses that transitional justice is a response to massive human rights violations, and the concept of 'transitional justice' is not only the only way to overcome the serious consequences of armed conflict, but also can ensure the restoration of the violated rights of victims and bring the perpetrators to justice. Transitional justice measures are aimed not only at addressing the problems of ensuring the protection of violated human rights; they should also serve as a preventive measure to prevent recurrence of human rights violations by addressing the root causes of armed conflict.

It is proved that in developing its own model of transitional justice, Ukraine must fulfil two key tasks: first, to provide effective mechanisms of compensation to all victims of the armed conflict; second, to form a system of criminal justice bodies that would be able to resolve social conflicts and, at the same time, ensure the rule of law. But no matter what experience of transitional justice Ukraine chooses, the most important thing is that this concept must comply with international human rights standards.

The third chapter, 'Human Rights Restrictions in Armed Conflict as a Ground for Protection', examines the issue of human rights restrictions in armed conflict as a ground for human rights protection.

It is concluded that the restriction of human rights during armed conflict is a complex but important mechanism for ensuring human protection and maintaining public order - this correct balance between the needs of national or global security and the protection of fundamental rights and freedoms ensures that although some human rights may be temporarily restricted, the overall goal remains the preservation of human dignity, prevention of unjustified human suffering, and protection of human beings in general.

It has been proven that sanctions in armed conflict are most often used as an instrument of pressure on governments and organisations to compel them to comply with international human rights law, but the application of sanctions measures may lead to certain human rights restrictions. Ensuring that any

restrictions on human rights are necessary, proportionate and subject to strict oversight is essential to preventing human rights abuses. Ultimately, it is in the context of armed conflict that human rights protection requires strict control and compliance by state institutions with international legal standards of human rights protection.

Keywords: human rights, rule of law, right to fair trial, protection of human rights, security, armed conflict, national judiciary, Constitutional Court of Ukraine, international standards of justice, European Court of Human Rights, international law, International Criminal Court, bringing perpetrators to justice, restrictions on human rights in armed conflict, sanctions.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації :

Публікації у фахових іноземних виданнях, що включені до рейтингових наукометричних баз Scopus, Web of Science Core Collection:

1. Karvatska S., Toronchuk I., Gnatuyk T., Ilika M., **Ivaniuk R.** Breaking Barriers: The Evolving Landscape of Gender Equality and Anti-Discrimination in Sustainable Development. *Juridical Tribune*. 2024. Vol. 14. № 4. P. 706-720. ISSN: 3008-637X (Web of Science, Scopus Q2) (Особистий внесок: Іванюк Р.В. здійснив дослідження етапів еволюції гендерної рівності та боротьби з дискримінацією в галузі сталого розвитку; Карвацька С.Б. здійснила аналіз, огляд стратегічних документів, статистичних даних; Торончук І.Ж. упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження; Гнатюк Т.М. брала участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Іліка М.І. здійснила аналіз гендерної політики ЄС та її наслідки для України).

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

2. Карвацька С.Б., **Іванюк Р.В.** Права людини та правосуддя: нові дискусії до питання природи та взаємозв'язку. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 4. С. 3–7. (Особистий внесок: Іванюк Р.В. збирав, обробляв, упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження, брав участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Карвацька С.Б. здійснила аналіз стану та контексту дискусії щодо питання природи та взаємозв'язку прав людини та правосуддя).
3. Karvatska S. B., **Ivaniuk R. V.** Problems of sexual violence as a human rights violation in the context of armed conflicts. *Juris Europensis scientia*. Науковий журнал. 2023. № 4. Vol. 1. S. 3–6. (Особистий внесок: Іванюк Р.В. збирав, обробляв, упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження, брав участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Карвацька С.Б. здійснила аналіз шляхів вирішення проблем сексуального насильства у контексті збройного конфлікту).
4. Іванюк Р. Право людини на захист в умовах військового конфлікту та воєнного стану: ключові питання. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 65–70.
5. Іванюк Р.В. Система державних заходів для боротьби з порушеннями прав людини в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. Вип. 82: Ч. 1. С. 65–70.
6. Іванюк Р.В. Проблеми захисту прав жінок та дітей від насильства в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 40–43.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Karvatska S. B., **Ivaniuk R. V.** Human rights and justice: new discussions on nature and interconnection. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. Кременчук, Україна, 2–3 грудня 2022 р. (Особистий

внесок: Іванюк Р.В. збирав, обробляв, упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження, брав участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Карвацька С.Б. здійснила аналіз нових дискусій щодо природи прав людини і правосуддя).

8. Іванюк Р. Дотримання прав людини в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Observance of human rights in the conditions of armed aggression of the russian federation against Ukraine*. Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки». Громадська організація «Наукова спільнота». Вип. 45, 18 листопада 2022 р.
9. Іванюк Р. В. Захист прав людини та держави в умовах воєнного стану: міжнародно-правовий аспект. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя – Львів – Одеса – Ужгород – Харків – Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 90 -92.
10. Іванюк Р. В. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридична весна: права людини в умовах воєнного стану* : збірник тез Науково-практичної конференції редкол.: А. М. Мерник, М. Д. Вовченко. (м. Харків, 15 квітня 2024 року). Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 104–107.
11. Іванюк Р.В. Стан та механізми дотримання прав людини в умовах широкомасштабного збройного конфлікту в Україні. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини та держави,:* матеріали II науково - практичної конференції (м. Одеса, 5 -6 квітня 2024 р.). Одеса : Молодий вчений, 2024. С. 9–11.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	32
1.1. Поняття захисту прав людини в умовах збройного конфлікту	32
1.2. Поняття та структура механізму захисту прав людини в умовах збройного конфлікту	41
1.3. Теорія прав людини, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право про захист прав людини в умовах збройного конфлікту	53
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	68
2.1. Правове забезпечення захисту прав людини в умовах збройного конфлікту	68
2.2. Функціонування інституційних механізмів захисту прав людини в умовах збройних конфліктів	80
2.3. Роль національного судочинства у захисті порушених прав людини, пов'язаних зі збройним конфліктом	93
2.4. Міжнародне правосуддя як механізм захисту прав людини в умовах збройного конфлікту	111
2.5. Застосування правосуддя перехідного періоду в умовах збройного конфлікту	123
Висновки до розділу 2	142
РОЗДІЛ 3. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАХИСТУ	145
3.1. Зобов'язання держави стосовно захисту прав людини в умовах збройного конфлікту	145

3.2. Обмеження прав людини на захист в умовах збройного конфлікту	153
3.3. Надмірність або непропорційність обмежень прав людини на захист в умовах збройного конфлікту	170
Висновки до розділу 3	181
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТКИ	240

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВКПМД – Віденська Конвенція про право міжнародних договорів

ВСУ – Верховний суд України

ВП ВСУ – Велика Палата Верховного суду України

ГА ООН – Генеральна Асамблея ООН

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЗСУ – Збройні Сили України

КАС ВС – Касаційний адміністративний суд Верховного суду

ККУ – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

МГП – міжнародне гуманітарне право

МКС – Міжнародний Кримінальний суд

МКЧХ – Міжнародний Комітет Червоного Хреста

МПГПП – Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права

МППЛ – міжнародне право прав людини

МС ООН – Міжнародний Суд ООН

ООН – Організація Об'єднаних Націй

РБ – Рада Безпеки

РНБО України – Рада національної безпеки і оборони України

РЄ – Рада Європи

УВКПЛ – Управління Верховного комісара з прав людини

УВКБ ООН – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців

ВСТУП

Обґрунтування теми дослідження. Права людини проголошено найважливішою людською цінністю, яка знайшла своє закріплення у ключових міжнародно-правових документах. Так, Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, чітко визначає, що визнання рівних та невід’ємних прав людини є основою свободи, справедливості та загального миру.

Під час збройного конфлікту відбуваються серйозні порушення захисту прав людини. Вторгнення РФ в Україну визнано актом агресії, який порушує принцип заборони погрози силою або її застосування, закріплений у Статуті ООН. Цей принцип являє собою імперативну норму. Це означає, що від його порушення страждає не лише Україна, а й усе міжнародне співтовариство. Крім того, порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які сталися в умовах збройного конфлікту в Україні, також тягнуть за собою міжнародну відповідальність сторін конфлікту. Понад десять років українське суспільство перебуває в умовах виснажливої війни. У цей період правозахисники докладали чимало зусиль для підтримки постраждалих. Вони фіксують численні випадки порушення прав людини, військові злочини та наслідки гуманітарної кризи.

Обрана для дослідження тема надзвичайно актуальна, оскільки розпочате РФ 24 лютого 2022 року повномасштабне збройне вторгнення не тільки порушило територіальну цілісність, незалежність та суверенітет України, й спровокувало величезну кризу у сфері захисту прав людини, фактично одну з найгірших гуманітарних катастроф у новітній історії Європи. Збройний напад РФ на Україну спричинив серйозні та масові порушення прав людини, катастрофічні наслідки, які передовсім деструктивували реалізацію всіх прав людини в Україні загалом. Тому дослідження питання захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, зокрема, внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну, не просто

актуальне – воно загострює потребу глибокого переосмислення правових аспектів ключових питань захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

Нормативну базу дослідження формують міжнародні конвенції універсального й регіонального характеру та внутрішньо-державні правові акти.

Емпіричним підґрунтям дослідження виступила судова практика органів міжнародного правосуддя та національних судів, інформаційно-статистичні дані міжнародних і вітчизняних інституцій, дослідницьких центрів, (зосібна, правозахисних організацій), а також дослідницькі матеріали науковців України та іноземних держав.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження склали наукові праці та доробки вітчизняних та зарубіжних науковців, практиків, правозахисників, які досліджували різні аспекти захисту прав людини загалом, та в умовах збройного конфлікту, зокрема. Дослідженню окремих аспектів зазначеної теми присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як: В. Берч, М. Братасюк, А. Баштанник, О. Білоскурська, К. Бугайчук, О. Бунчук, О. Васильченко, М. Гнатовський, В. Гордєєв, Н. Гураленко, К. Громовенко, І. Дахова, Л. Дешко, В. Дорошенко, Д. Казначеев, Д. Канєнберг-Сандул, Н. Камінська, С. Карвацька, І. Катеринчук, В. Кириченко, Т. Короткий, А. Кошман, С. Матвєєв, Мануел Айрапетов, С. Мельничук, Н. Матвійчук, В. Мулявка, О. Нігрєєва, Н. Оніщенко, Я. Радченко, Ю. Размєтаєва, О. Романова, В. Репецький, О. Сенаторова, В. Сущенко, І. Сенчук, Є. Ткаченко, Г. Христова, Т. Фулей, О. Шершель, Шукюров Тархан Юсіф огли, О. Щербанюк, Вероніка Білкова (Veronika Bilkova), Тірана Гассан (Tirana Hassan), Крістіан Джеффал (Christian Djeffal), Борд Дранге (Bård Drange), Дуглас-Скотт Сіонайд (Douglas-Scott Sionaidh), Кевін Джон Хеллер (Kevin Jon Heller), Елісенда Кальвет-Мартінез (Elisenda Calvet-Martínez), Марко Сассоль (Marco Sassòl), Аймен Вакар (Aimen Waqar), Вольфганг Бенедек (Wolfgang Benedek) та інші.

У цілому можна констатувати, що у вітчизняній правовій науці ступінь наукової та нормативної розробленості цієї теми недостатній, до того ж, спеціальних комплексних досліджень щодо захисту прав людини в умовах збройного конфлікту не проводилось. Незважаючи на наукові доробки, опубліковані дослідниками різних держав щодо, окремих аспектів захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, ця тематика залишається особливо гострою у зв'язку з новими правовими викликами, зумовленими повномасштабним вторгненням РФ в Україну, недостатністю систематизації фактичного матеріалу, судової практики, наявністю окремих протиріч між практикою ЄСПЛ та національним законодавством і національною судовою практикою, а також у зв'язку з різними підходами до бачення правових шляхів та механізмів захисту прав людини під час збройного конфлікту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича згідно із планом наукових досліджень кафедри в рамках кафедральної тематики: «Захист прав людини»/«Protection of human right» (номер державної реєстрації, 0121U109357).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний теоретичний та практичний аналіз правових аспектів захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

Відповідно до поставленої мети в рамках дослідження сформульовано такі **завдання**:

- дослідити природу захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;
- розкрити поняття захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;
- схарактеризувати поняття механізму захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.
- проаналізувати співвідношення та лінії взаємодії теорії прав

людини, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права про захист прав людини в умовах збройного конфлікту;

- визначити правове забезпечення захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;
- висвітлити інституційні механізми захисту прав людини в умовах збройних конфліктів;
- схарактеризувати міжнародне правосуддя як механізм захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;
- обґрунтувати роль національного судочинства в захисті порушених прав людини, пов'язаних зі збройним конфліктом;
- розкрити концепцію перехідного правосуддя та її застосування в умовах збройного конфлікту;
- визначити зобов'язання держави стосовно захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;
- проаналізувати підстави обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту;
- дослідити ознаки надмірності або непропорційності обмежень прав людини на захист в умовах збройного конфлікту.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у галузі захисту прав людини на національному та міжнародному рівнях, які складаються в умовах збройного конфлікту.

Предметом дослідження є аналіз природи, механізмів захисту прав людини та проблем їх реалізації, а також обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту як підстава для захисту.

Методологічна основа дисертаційного дослідження. В основу методології дисертаційного дослідження покладено комплексний підхід до аналізу його об'єкта та предмета, який загалом охоплює широке коло загально-філософських, загальнонаукових, спеціальнонаукових і власне

правових методів. Діалектичний метод як ключовий загальнофілософський підхід дав можливість розкрити поняття захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, висвітлити роль національного судочинства у захисті порушених прав людини, пов'язаних зі збройним конфліктом (підрозділи 1.1, 1.2).

Метод системно-структурного аналізу дав можливість охарактеризувати поняття механізму захисту прав людини та розглянути інституційні механізми щодо захисту прав людини в умовах збройного конфлікту (підрозділи 1.2, 2.2). При цьому, в межах дисертаційного дослідження здійснюється аналіз співвідношення та лінії взаємодії загальної теорії прав людини, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права про захист прав людини в умовах збройного конфлікту (підрозділ 1.3).

Відповідно до мети цього дослідження, важливе значення має герменевтичний підхід як універсальний метод пізнання правової реальності, який ґрунтується на інтерпретації національних та міжнародно-правових актів правозахисного характеру, а також на аналізові судової національної та міжнародної практики (підрозділи 2.1, 2.3, 2.4).

Використання історичного методу допомогло проаналізувати становлення системи національного та міжнародно-правового регулювання захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

При аналізі правових позицій ЄСПЛ важливу роль відіграють елементи феноменологічного підходу, адже ці позиції є переосмисленням загальноцивілізаційного уявлення про людину, її права та їх захист, а їхня сутність еволюціонує разом із розвитком суспільних відносин (підрозділ 2.3). Синергетичний метод дослідження дозволив виділити особливості застосування ЄКПЛ і практики ЄСПЛ та інтерпретацію практики ЄСПЛ у національну систему правосуддя в умовах збройного конфлікту, який зумовлює масові грубі порушення прав людини (підрозділи 2.2, 2.3).

Використання історичного й системно-структурного методів, а також

логічних прийомів і способів дослідження дозволило структурувати основні моделі застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ національними судами щодо захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, розкрити вплив практики ЄСПЛ на формування стандартів прав людини національними судовими установами, виділити основні категорії справ ЄСПЛ, які можуть стати нормативними орієнтирами для захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, зокрема, вимушеного переміщення та тимчасової окупації, а також для відшкодування шкоди, завданої збройним конфліктом (підрозділи 2.3, 2.4). Статистичний метод дослідження був, зокрема, використаний при аналізі кількості рішень національних судів з прав людини, де застосовується практика ЄСПЛ (підрозділи 2.3, 2.4). У дисертаційній роботі також широко використовується потенціал власне юридичних методів дослідження. Так, застосування порівняльно-правового методу дозволило здійснити порівняння національного законодавства та судової практики ЄСПЛ щодо різних категорій прав людини, які найбільше зазнають порушень в умовах збройного конфлікту. Формально-юридичний (догматичний) метод уможливив аналіз змісту національних та міжнародних документів правозахисного характеру, передовсім Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод, національного законодавства і судової практики.

Наукова новизна та інноваційність одержаних результатів.

Дисертаційне дослідження - перший в українській правовій науці комплексний аналіз ключових проблем захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, ролі національної правозахисної системи та міжнародного правосуддя у захисті порушених прав людини, пов'язаних зі збройним конфліктом. Зокрема, розглянуто застосовність національними судами норм ЄКПЛ та практики ЄСПЛ для захисту прав осіб в умовах збройних конфліктів, вивчено можливі моделі застосування правосуддя перехідного періоду для України в умовах збройного конфлікту. Інновацією дисертаційної роботи є спроба аналізу не лише зобов'язань держави стосовно

захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, а й чинників та умов обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту як підстави для захисту.

У дисертаційній роботі зроблено висновки та надано пропозиції, які мають значення для науки та практики захисту прав людини, відповідають вимогам наукової новизни.

Зокрема, уперше:

– сформульовано висновок про те, що повномасштабна збройна агресія РФ проти України та спричинені нею масові порушення прав людини актуалізували питання про те, що в умовах збройного конфлікту норми загальної теорії прав людини повинні стати екзистенційною основою взаємодії різних правозахисних систем; зокрема, право прав людини має підсилити механізми захисту порушених прав людини, які використовує міжнародне гуманітарне право, і це не тільки не буде суперечити міжнародному гуманітарному праву, а навпаки, може посилити дію загального механізму захисту крізь призму універсальних норм права прав людини;

– науково обґрунтовано положення, що за умов збройного конфлікту в Україні чітко окреслилася потреба застосування практики ЄСПЛ при розгляді справ, пов'язаних зі збройним конфліктом та тимчасовою окупацією, а також компенсацією шкоди, завданої збройним конфліктом, оскільки практика ЄСПЛ з багатьох питань захисту прав внутрішньо переміщених та інших постраждалих від збройних конфліктів осіб впливає на формування національної судової практики;

– доведено тезу, що за умов збройного конфлікту саме національна судова система відіграє суттєву роль у подоланні безпрецедентних викликів, пов'язаних із захистом прав людини, чому значною мірою сприяє імплементація практики ЄСПЛ національними судами України, що дає можливість застосувати європейські стандарти з прав осіб, постраждалих від збройного конфлікту;

– установлено положення, що, розробляючи власну модель перехідного правосуддя, Україна повинна виконати два ключових завдання: по-перше, забезпечити ефективні механізми компенсації всім жертвам збройного конфлікту; по-друге, сформувати систему органів кримінальної юстиції, яка була б здатна залагодити соціальні конфлікти та, водночас, забезпечити верховенство права;

– обґрунтовано висновок, що обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту є складним, але важливим механізмом забезпечення захисту прав людини, і хоча обмеження певних свобод може здатися таким, що суперечить ідеалам прав людини, ретельно збалансовуючи необхідність обмежень з імперативом захисту, уряди та міжнародні організації повинні забезпечити баланс та виважене застосування обмежень прав людини, що є вирішальною основою для захисту прав осіб, права яких були порушені під час збройного конфлікту;

– доведено тезу, що за умов збройного конфлікту надмірні або непропорційні обмеження прав людини та зловживання дискреційними повноваженнями держави створюють значні загрози для верховенства права та прав людини, а коли держави перевищують свої повноваження, часто під виглядом безпеки або громадського порядку, фундаментальні права людини можуть бути неправомірно порушені, тому забезпечення того, що будь-які обмеження прав людини необхідні, пропорційні, підлягають суворому нагляду;

– науково обґрунтовано положення, що за умов збройного конфлікту ключовим фактором є баланс між потребами безпеки й захистом прав людини; при цьому вкрай важливо, щоб ці обмеження не переросли у відверті порушення прав та свобод людини.

Удосконалено:

– положення, що вплив збройного конфлікту на права людини виходить за рамки прямих порушень цих прав та серйозно ускладнює функціонування механізму захисту прав людини і перешкоджає ефективно

поважати, реалізувати та захищати всі права людини;

– тезу, що порушення прав людини, пов'язані зі збройним конфліктом, не обмежуються окремою категорією прав людини, а охоплюють цілий спектр громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав, і такий всеосяжний підхід дає змогу глибоко зрозуміти вплив збройного конфлікту в Україні на реалізацію прав людини та їх захист;

– висновок про те, що збройний конфлікт створює нові вразливі суспільні групи, (зокрема, біженців і внутрішньо переміщених осіб), а потреби та проблеми, з якими стикаються особи, що належать до всіх цих уразливих груп, заслуговують на особливий правовий захист;

– положення, що обов'язок держави реалізувати та захищати права людини є першочерговим, а обов'язок міжнародних та національних судів – допоміжним механізмом, які у взаємодії можуть стати механізмом забезпечення захисту прав людини на міжнародному рівні, після того, як на національному рівні всі можливості були вичерпані;

– уявлення про необхідність розуміння та кваліфікації сексуальних і гендерних злочинів як злочинів проти людяності, а також посилення відповідальності держав щодо запобігання та покарання за гендерне насильство особливо під час збройного конфлікту та забезпечення включення до національного законодавства відповідних положень щодо гендерно-чутливих прав, які відповідають міжнародним стандартам прав людини;

– положення про те, що в контексті збройного конфлікту істотна відмінність між нормами різних правозахисних систем полягає у тому, що захист значною мірою заснований на відмінностях позначення людини, зокрема, між цивільними особами та комбатантами, яких у загальній теорії права та міжнародному праві прав людини не існує;

– розуміння, що міжнародне гуманітарне право рівною мірою застосовується до обидвох воюючих сторін, і, як наслідок – у кожному збройному конфлікті кожна сторона вважає, що вона має право, а жертви з обох сторін, незважаючи на це, заслуговують на однаковий захист; разом з

тим це особливо важко прийняти в Україні, де рф є агресором, а, отже, відповідальною за всі людські страждання в конфлікті;

– думку про те, що в умовах збройних конфліктів повне дотримання прав та свобод людини фактично неможливе, адже сам характер військових дій тягне порушення прав цивільного населення, тому головною функцією механізму захисту прав людини є зусилля учасників збройного конфлікту звести до мінімуму втрати серед цивільних, а також, наскільки можливо, не допустити порушення фундаментальних прав та свобод людини;

– переконання, що досвід не тільки України, й інших країн, які переживають збройний конфлікт, свідчить, що розбудова сталого миру неможлива без забезпечення правосуддя, в основі якого будуть діяти норми міжнародного права (як міжнародного гуманітарного права, так і міжнародного права прав людини);

– уявлення про те, що у процесі субсидіарного застосування міжнародних та національних норм буде тестуватися здатність національної судової системи та держави загалом реально гарантувати право на справедливий суд, принцип невідворотності покарання за найтяжчі злочини, захист та відновлення порушених унаслідок збройного конфлікту прав людини у правовий спосіб;

– розуміння концепції «правосуддя перехідного періоду», яка є чи не єдиним способом не лише подолати серйозні наслідки збройного конфлікту, а й здатна забезпечити відновлення порушених прав постраждалих та притягти до відповідальності винних;

– визначення ролі практики ЄСПЛ у подоланні національними судами безпрецедентних викликів, пов'язаних із захистом прав людини, зумовлених повномасштабною агресією рф проти України, що зумовлює потребу в подальшому вдосконаленні національного законодавства у сфері забезпечення та захисту прав постраждалих осіб;

– переконання, що заходи правосуддя перехідного періоду спрямовані не лише на вирішення минулих, але й на запобігання майбутніх порушень

прав людини шляхом усунення першопричин збройного конфлікту, і оскільки збройний конфлікт в Україні триває, важливо продовжувати скоординоване документування порушень прав людини не лише для притягнення до відповідальності, але й для того, щоби відшкодувати завдану шкоду та усвідомити правду про збройний конфлікт;

– тезу, що хоча санкції в умовах збройного конфлікту часто використовуються в умовах як інструмент тиску на уряди та організації з метою змусити їх дотримуватися міжнародних норм прав людини, вони також можуть призвести до значних обмежень прав людини, а для того, щоби санкції були виправданим етично-правовим інструментом, їх застосування має бути ретельно вивіреном, щоби захистити основні права людини.

Набули подальшого розвитку наукові положення про те, що:

– у контексті сучасних міжнародних збройних конфліктів фіксуються серйозні порушення прав людини, які за певних умов можуть кваліфікуватися як злочини проти людяності чи геноцид;

– проблема дослідження захисту прав людини в умовах збройного конфлікту в теорії прав людини, міжнародному праві прав людини та міжнародному гуманітарному праві лежить у площині розмежування природи, змісту та ролі вказаних галузей права: хоча міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право мають різні історичні та доктринальні корені, але обидва мають спільну мету захисту прав людини, тому норми права – як міжнародного права прав людини, так і міжнародного гуманітарного права – вважаються взаємодоповнюючими джерелами зобов’язань у ситуаціях міжнародних збройних конфліктів;

– первинним механізмом є обов’язок держави реалізувати та захищати права людини, а допоміжним механізмом – обов’язок регіональних або міжнародних судів (за умови, коли держава свідомо чи постійно порушує права людини);

– уявлення про роль національної судової імплементації ЄКПЛ та її інтерпретації в ЄСПЛ у превенції системних порушень прав людини,

відновленні порушених прав та забезпеченні справедливої компенсації;

– практика ЄСПЛ щодо права на ефективний засіб правового захисту, компенсацію шкоди, завданої життю, здоров'ю та майну постраждалих осіб, а також визначення справедливої сатисфакції для відшкодування збитків, завданих міжнародним збройним конфліктом, є важливими для використання їх національними судовими установами України;

– правосуддя перехідного періоду є відповіддю на систематичні чи масові порушення прав людини, яке прагне визнання жертв і сприяння можливостям для миру, примирення та демократії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота особисто виконана здобувачем, усі результати дисертаційного дослідження, висновки та рекомендації сформульовано та обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. При використанні ідей, тез, положень, тверджень, праць інших авторів, зроблені відповідні належні посилання.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідній роботі – як основа для подальшого поглибленого теоретичного вивчення міжнародно-правового захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;

– у правотворчості – для розробки й удосконалення положень нормативноправових актів у сфері захисту прав людини в умовах збройного конфлікту;

– у правозастосуванні – для вдосконалення положень щодо захисту прав людини в умовах збройного конфлікту відповідно до міжнародно-правових стандартів, зокрема, стосовно ролі практики ЄСПЛ у подоланні національними судами безпрецедентних викликів, пов'язаних із захистом прав людини, зумовлених збройними конфліктами та військовими агресіями, а також для використання судової практики ЄСПЛ національними судовими установами України;

– в освітньому процесі – для розробки навчально-методичних

комплексів, навчальних посібників, підручників та викладанні дисциплін «Загальна теорія права», «Система захисту прав людини», «Права людини та їх захист», «Європейська система захисту прав людини», «Захист права на життя в умовах збройного конфлікту», «Захист прав біженців та вимушених переселенців в умовах збройного конфлікту», «Свобода вираження поглядів в умовах збройного конфлікту»;

– в інформаційно-аналітичній сфері – для розширення знань про захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданні кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (Кременчук, Україна, 2–3 грудня 2022 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (18 листопада 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (Запоріжжя – Львів – Одеса – Ужгород – Харків – Чернівці, 27 жовтня 2023 року); Науково-практичній конференції «Юридична весна: права людини в умовах воєнного стану» (м. Харків, 15 квітня 2024 року); II науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини та держави» (м. Одеса, 5 - 6 квітня 2024 р.).

Основні положення, висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, обговорювалися й були схвалені на засіданнях кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, а також на міжкафедральному семінарі.

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені в 12 наукових працях, з яких 1 стаття у фаховому іноземному

виданні, що включене до рейтингових наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection (Q2), 5 статей – у наукових фахових виданнях України (зокрема, 1 англійською мовою), а також у 5 тезах доповідей на міжнародних наукових конференціях за темою дисертаційного дослідження.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів (одинадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 243 сторінки, з яких обсяг основного тексту становить 192 сторінки. Список використаних джерел має 392 найменування, розміщений на 47 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

1.1. Поняття захисту прав людини в умовах збройного конфлікту

Права людини, правосуддя, захисту прав людини в умовах збройного конфлікту протягом останнього періоду концептуально та практичного переосмислюються.

Дослідження природи, поняття, особливостей міжнародно-правового захисту прав людини в умовах збройного конфлікту вбачається неможливим без визначення поняття «права людини» [178]. Визнаючи особливо гострою проблему порушення прав людини, проаналізувавши загальні концепції, наукові підходи та інтерпретацію поняття прав людини, О. П. Кучинська та М. С. Іванов вважають за доцільне запропонувати таку дефініцію «права людини» як у загальнотеоретичному, так і у праксеологічному значенні: права людини в загальнотеоретичному значенні – «це напрями життєдіяльності людини, які є похідними від природи людини і які людина використовує задля задоволення своїх життєво необхідних потреб, зокрема задля реалізації, охорони і захисту своїх свобод та інтересів (такі права визнаються правовими державами і вважаються такими, що не можуть бути відчужені від людини» [197], а у праксеологічному значенні – «як юридичні можливості, що переходять людині разом із правособ'єктністю чи набуваються за допомогою такої і використовуються у передбачений та забезпечений законом спосіб задля досягнення конкретної чи абстрактної мети, визначеної людиною» [197].

Права людини та їх захист «є більшими, ніж академічна концепція; воно має фундаментальне значення для нашого життєвого досвіду і може надати нам сили (а іноді й розчарувати) у пошуках справедливості» [386]. Очевидно, що хоча розуміння справедливості притаманне широкому

дискурсу про права людини, «все ж не існує чіткого консенсусу щодо того, як інтегрувати та узгодити ці концепції – і в доктринальному аспекті, і як механізм для розробки ефективної політики в глобальному масштабі, на регіональному та національному рівнях; окрім цього, розширення кордонів розуміння як прав людини, так і справедливості ускладнює будь-яке чітке та усталене розуміння співвідношення прав людини та правосуддя» [178].

Імпонує глибокий аналіз української філософії захисту прав людини, здійснений М. Братасюком, як і бачення ним необхідності зміщення акцентів із закріплення прав людини в національному законодавстві на реальний їх захист. Як розмірковує автор, «найперше для цього під філософію захисту прав людини необхідно підвести нові світоглядно - філософські, юснатуралістичні засади, а сучасна філософія захисту прав людини має ґрунтуватися на природно-правовому підході, який стверджує загальнолюдські цінності, які втілюють і відтворюють основи людського буття, оскільки поза ними воно буде частковим, неповноцінним, і ці цінності закріплені принципами права, які є ядром, підґрунтям правової системи» [145, с.16]. Правові основи захисту прав людини, «що сфокусовані в мегапринципові верховенства права, не можна зводити до суто законодавчого підґрунтя. Дух права в правозахисну діяльність в умовах України може бути втілений шляхом звернення наших суб'єктів правозастосування до практики ЄСПЛ, використання його рішень для захисту порушених прав людини» [145, с.16].

Протягом майже чотирьох десятиліть дослідники Human Rights Watch (HRW) досліджували міжнародні збройні конфлікти та громадянські війни, повідомляли про порушення прав людини, зокрема після повномасштабного вторгнення РФ в Україну [380]. Лена Галлденіус, професорка з прав людини та координаторка нового профільного напрямку «Права людини в поляризованому світі» Лундського університету, зауважує: «Війна – це абсолютне порушення прав людини. Така війна, як в Україні, розриває суспільство. Росія унеможливила для України захист прав людини,

знищивши інфраструктуру, необхідну для їх забезпечення» [380]. Джессіка Алмквіст робить висновок, що «війна ставить під загрозу всі права; права людини повинні поважатися» [388]. У Меморандумі РЄ зазначається, що «є переконливі докази порушення права на життя – свавільні вбивства та насильницькі зникнення, а також порушення права власності; порушення заборони тортур і жорстоке поводження, зокрема, насильство за ознакою статі та сексуальне насильство, пов'язане з війною; порушення права на свободу та недоторканність, включаючи викрадення та свавільне утримання під вартою чи без зв'язку із зовнішнім світом» [54].

За даними УГСПЛ, лише впродовж «квітня 2024 року документатори зафіксували та внесли до бази даних 2554 епізоди воєнних злочинів рф. З початку повномасштабного вторгнення рф загальна кількість задокументованих епізодів становить 49 973; майже четверта частина з них – 11 133 – пов'язані із людськими втратами чи порушеннями прав цивільного населення» [256]. Тому почала формуватися потужна доказова база, яка у перспективі після завершення конфлікту може стати підґрунтям для відшкодування збитків державою-агресором. Відомо, що «наразі у межах цивільного судочинства відсутні критерії визнання особи потерпілою та механізм відшкодування їй завданих унаслідок російської агресії збитків, і в Україні вже активно починає свою роботу Міжнародний компенсаційний механізм – Резолюція РЄ 2539 (2024) щодо підтримки відбудови України» [27]. На думку С. Яковлевої, «сам факт реєстрації вчинення воєнного злочину, подальше здійснення досудового розслідування та збір доказів у кримінальному провадженні дає підстави особі, яка зазнала шкоди внаслідок цього злочину, вимагати її відшкодування» [272].

Окремі договори про права людини дозволяють призупинення дії деяких прав людини та зобов'язань держав-учасниць. Так, 1 березня 2022 року Україна повідомила Генерального секретаря ООН «про відступ від певних своїх зобов'язань щодо прав людини, згідно зі статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП) та

статтею 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ЕКПЛ), на строк дії воєнного стану, введеного 24 лютого Указом «Про Введення воєнного стану в Україні» № 64/2022» [133]. Але, розмірковуючи про захист прав людини, важливо розуміти, що правозахисні документи є фактично інструментами, які діють ретроспективно, оскільки вони спрямовані на розв'язання проблем, що вже були визнані.

Щодо класифікації збройних конфліктів фахівці виділяють такі типи: міжнародний збройний конфлікт; неміжнародний збройний конфлікт; інша ситуація насильства. Ця класифікація визначає, які правила застосовуються в кожному конкретному контексті. Мова, передовсім, про критичні бар'єри, визначені учасниками захисту по відношенню до їх здатності отримати доступ до постраждалого населення через постійну незахищеність або військові дії, екологічні та матеріально-технічні обмеження, бюрократичні та адміністративні обмеження, прямі напади або загрози учасникам захисту, втручання у здійснення заходів захисту від місцевих органів влади чи недержавних організацій. Водночас, мова також про критичні бар'єри, визначені учасниками захисту по відношенню до можливостей постраждалого населення у контексті доступу до послуг захисту, а саме: недоступність служб захисту, відсутність безпеки, військові дії, прямі напади або загрози постраждалому населенню, екологічні та логістичні обмеження, перешкоджання доступу до служби захисту місцевими органами влади або недержавними суб'єктами [308].

На жаль, у XXI столітті військові конфлікти стали причиною масштабного руйнування життя мільйонів людей. За даними ООН, «за останнє десятиріччя кількість збройних конфліктів збільшилася утричі, жертв від активних бойових дій збільшилась у шість разів, 71 млн людей були змушені переміститися через війни, насильство та переслідування, багато конфліктів є затяжними збройними кризами» [132].

Збройні конфлікти «спричиняють значні втрати серед цивільного населення, масове переміщення, тяжкі порушення міжнародних норм про

права людини» [267]. Окремі питання захисту прав людини в умовах збройних конфліктів стали предметом розгляду міжнародних судових процедур, зокрема Європейського суду з прав людини.

Дослідники, ведучи мову про сексуальне насильство, визначають його як «форму гендерно зумовленого насильства; як дискримінаційне та серйозне порушення прав людини, називаючи актами сексуального характеру умисні, вчинені без відповідної згоди, дії сексуального характеру» [142, 326]. Практика свідчить, що «жінки часто несуть тягар війни зовсім інакше, ніж чоловіки, тому це також робить їх ще більш уразливими під час воєнних конфліктів» [305].

Європарламент у своїй Резолюції від 5 травня 2022 року [44] засудив військову агресію РФ проти України. Щодо цього Є. Мелеш зауважує, що «Європарламент засудив будь-які воєнні злочини, які вчиняються проти цивільного населення, зокрема жінок та дівчат, а гендерне та сексуальне насильство мають переслідуватися відповідно до положень міжнародного права» [205]. А. Луцан подає позитивну оцінку положень указаної Резолюції, акцентуючи на тому, що, незважаючи на її рекомендаційний характер, вона «вказує, якого саме захисту і підтримки терміново потребують жінки, які тікають від війни, і жінки, які кожного дня відчують на собі вплив війни, та як такий захист і підтримку забезпечити» [199].

О. Дроздов та О. Дроздова вказують, що «у міжнародному збройному конфлікті Женевські конвенції 1949 року захищають комбатантів, які не беруть участі в активних бойових діях, а жінки мають бути особливо захищені від будь-яких нападів на їх честь, зокрема від зґвалтування, примусової проституції або будь-якої форми непристойного нападу» [166].

Ще один позитивний приклад – «25 листопада 2022 року, з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок, лідери Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) закликали держави-учасниці активізувати зусилля щодо запобігання та викорінення насильства щодо жінок в умовах конфлікту» [350]. Насильство зростає «під час збройних

конфліктів і має довічні наслідки для жінок, які його зазнали, а також для їхніх сімей та спільнот» [350]. У вказаній заяві наголошується, що «у всьому світі сексуальне насильство продовжує використовуватися як цілеспрямована стратегія підкорити, тому ці звірства можуть становити військові злочини, злочини проти людяності та/або геноцид» [376].

Можемо також констатувати, що на сьогодні очевидний певний регрес щодо прав людини та їх захисту, особливо, на який мають право жінки та діти під час конфлікту й після конфлікту [179, 325]. У 2020 році Рада ООН з прав людини визнала роль жінок у запобіганні та вирішенні конфліктів, наголосивши на важливості їх «повної, рівноправної та значимої участі та повного залучення до всіх зусиль для підтримки й просування миру та безпеки» [376]. Безумовне є положення заяви про те, що «повна участь жінок і дівчат у запобіганні та залагодженні конфліктів, переміщенні й розбудові миру необхідна для забезпечення значущого та тривалого глобального миру» [376]. Жінки та діти часто «найбільш уразливі у випадку збройного конфлікту й піддаються найгіршому насильству під час та після війни; щодо, зокрема, дітей, то вони вразливі передовсім тому, що їх часто вербують до збройних сил, іноді примусово» [392].

Погоджуємося з думкою К. В. Громовенко, що «дотримання прав людини в умовах військових конфліктів є доволі проблематичним в плані забезпечення та реалізації в зв'язку з масштабністю військових дій та апріорі тягне за собою порушення прав та свобод мирного населення» [159].

Фокус нашого дослідження зосереджено на захисті основних прав, щодо яких відбуваються масові порушення під час збройних конфліктів. У дисертаційній праці чітко визначені такі основні права : 1) *право на життя, захист від катувань та нелюдського поводження*; 2) *право на справедливий судовий розгляд*; 3) *право на повагу до сімейного та особистого життя*; 4) *свобода вільного пересування*; 5) *право на свободу та особисту недоторканність*; 6) *свобода думки, совісті та релігії*; 7) *свобода мирних зібрань і асоціацій*; 8) *свобода об'єднань*; 9) *право на свободу слова і*

вираження поглядів; 10) право власності; 11) право на гідний рівень життя; 12) право на освіту; 13) протидія всім проявам дискримінації; 14) права внутрішньо переміщених осіб; 15) права жінок; 16) права дітей; 17) права людей з інвалідністю; 18) права вразливих груп населення; 19) право на участь в управлінні державними справами.

Найбільшою соціальною цінністю і передумовою всіх інших прав є право на життя, тому «будь-який каталог прав людини, що міститься в універсальних та регіональних стандартах прав людини, закріплює право на життя як фундаментальне, невід’ємне право людини» [235]. На практиці головною загрозою і перешкодою для реалізації цього права стають збройні конфлікти. Обов’язок, кожної держави охороняти це право є першочерговий, оскільки найбільшою цінністю кожної держави визнано життя людини» [235]. Право на життя також визнається основоположним правом людини [292, с. 64–87].

Тому логічно, що «в Конвенції право на життя розглядається як одне з найбільш фундаментальних положень. У ЄКПЛ, як і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (далі – Міжнародний пакт)» [28], «право на життя належить до числа тих, відхилення (дерогація) від якого неприпустимі навіть за надзвичайних ситуацій (ст. 15 Конвенції, ст. 4 Міжнародного пакту)» [28].

Убивства цивільних осіб, примусові зникнення, переміщення та інші порушення прав людини є невід’ємною частиною сучасних збройних конфліктів. «Щоби домогтися справедливості за ці зловживання, жертви та національні та міжнародні правозахисники вимагають правди, справедливості та відшкодування» [298].

Аймен Вакар (Aimen Waqar), висловлюючись щодо захисту матерів, називає це право «особливо важливим для вагітних матерів, матерів маленьких дітей і матерів-годувальниць» [387]. І хоча, як справедливо зауважує Нсонгуруа Дж. Удомбана, «війна – не дитяча гра, і дітям не варто брати участь у конфлікті тими способами, якими це робиться» [346],

фактичні дослідження містять інформацію, що дітей вербують примусово. Дослідники подають інформацію, до прикладу, що «тих, кого примусово призвали в армію, можуть забирати з вулиць, церков, автобусів, шкіл чи дитячих будинків, і це часто впливає на сім'ї з низьким рівнем доходу, оскільки заможніші можуть заплатити викуп за звільнення своєї дитини або іншим чином залишаються поза увагою цього явища» [392]. Конвенція про права дитини визначає дитину як «кожну людську істоту віком до вісімнадцяти років» [384]. Статтею 38 Конвенції також «забороняється вербування та безпосередня участь у військових діях лише дітей віком до 15 років; і під час збройних конфліктів дітям і жінкам надається особливий захист від сексуального насильства та розбещення. Дискримінація та гендерна нерівність є поширеними проблемами під час збройних конфліктів, особливо щодо жінок і дівчат» [381].

14 березня 2022 року Україна призначила місію експертів із реєстру експертів, який веде ОБСЄ з цією метою, до складу якої увійшли професорка права Вероніка Білкова (Празький Карловий університет, Інститут міжнародних відносин), професор Марко Сассолі (Женевський університет, доцент Університету Квебеку в Монреалі) та професор Вольфганг Бенедек (Європейський центр навчання та досліджень з прав людини і демократії Університету Граца). Звіт Місії не обмежується окремою категорією прав людини, а охоплює цілий спектр громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав. Місія вважає, що «лише такий всеосяжний підхід дає змогу справді зрозуміти повний вплив конфлікту в Україні на реалізацію прав людини та життя людей» [279].

Широко визнано, що *права людини продовжують застосовуватися під час збройних конфліктів і що деякі з їхніх основних гарантій ніколи не можуть бути призупинені* [186, 324]. Місія не мала змоги перевірити всі повідомлені інциденти, які могли включати порушення (державами) або зловживання (недержавними суб'єктами) прав людини. Але, знайшла достовірні докази, які свідчать про те, що протягом перших п'яти тижнів

збройного конфлікту в Україні мали місце порушення деяких найбільш фундаментальних прав людини. Більшість цих порушень сталися на територіях, які фактично контролюються РФ, особливо на територіях, які потрапили під її контроль на більш короткий або тривалий період у поточному конфлікті (Херсонська область, передмістя Києва тощо). Найбільш серйозні з цих порушень включають: «цілеспрямоване вбивство цивільних осіб, зокрема журналістів і правозахисників (порушення права на життя); жорстоке поводження з цивільним населенням, у тому числі зґвалтування жінок і дівчат (порушення заборони катувань та іншого нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження); або викрадення, насильницьке зникнення чи депортація великої кількості цивільних осіб (порушення права на свободу та безпеку)» [279]. Місія дійшла висновку, що вплив конфлікту на права людини вийшов за рамки прямих порушень цих прав, спричинивши високий рівень руйнувань і «перешкоджаючи наданню життєво важливих послуг, таких як охорона здоров'я чи освіта» [279], *збройний конфлікт фактично унеможливив для українців повну реалізацію своїх прав людини, а також ускладнив для України здатність ефективно захищати права людини*. Місія також встановила, що конфлікт особливо сильно вплинув на осіб, які належать до вразливих груп: жінок, які зазнали різних форм гендерного насильства, включаючи зґвалтування; дітей, у яких порушені сімейні зв'язки; людей похилого віку та осіб з обмеженими можливостями, які часто залишалися або вирішили залишитися без догляду та засобів до існування, біженців і внутрішньо переміщених осіб.

Отже, авторське поняття захисту прав людини в умовах збройного конфлікту може бути сформульоване так: *захист прав людини в умовах збройного конфлікту — це комплексна, багатоаспектна система правових, гуманітарних та інформаційно-технологічних механізмів, спрямованих на забезпечення мінімально гарантованого рівня гідності та безпеки людини, норм міжнародного права та гуманітарного порядку, який передбачає включення адаптивних практик фіксації порушень, ефективних моделей*

правової допомоги, а також механізмів правової відповідальності.

1.2. Поняття та структура механізму захисту прав людини в умовах збройного конфлікту

Система захисту прав людини під час війни включає правові заходи, встановлені нормами національного та міжнародного права. Водночас, на думку В. Дорошенко, «дослідження правових механізмів захисту прав людини під час війни потребує додаткової уваги, оскільки збройна агресія, окупація частини території України та інші протиправні дії щодо громадян України призводять до необхідності дослідити існуючі національні та міжнародні форми та способи захисту прав людини під час війни» [165].

Як відомо, у загальному вигляді механізм реалізації прав людини являє собою сукупність відповідних об'єктивних і суб'єктивних чинників. *Механізм захисту прав людини вступає в дію, якщо є певні перешкоди у реалізації прав людини.* Захист прав може бути наслідком як активних, так і пасивних дій осіб, яким належить право або обов'язок з утримання від порушення права. З погляду Ю. Разметаєвої, «механізм захисту прав людини – це система нормативних, інституційних та процедурних форм і засобів захисту, що спрямований на відновлення права, усунення перешкод у його реалізації, попередження подібних порушень та відшкодування завданої ними шкоди» [230]. Терміни «засіб» та «юридичний засіб» у тих чи інших формулюваннях вживаються у міжнародних та національних правових актах. Зокрема, у ч. 3 ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй зазначено, що «всі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами в такий спосіб, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку і справедливість» [122]. У ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права встановлено, що кожна держава «зобов'язується забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту». У ст. 13 Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод підтверджується «право на ефективний засіб юридичного захисту» в разі порушення визнаних Конвенцією прав і свобод.

Відповідальність держави за порушення міжнародного права прав людини та гуманітарного права - основа міжнародного права. Відповідальність держави «випливає з принципу *pacta sunt servanda*, який означає, що кожен чинний договір обов'язковий для його учасників і повинен виконуватися ними сумлінно» [274]. Навіть поза договорними зобов'язаннями, «проекти статей Комісії міжнародного права про державу відповідальність, відповідно до загального принципу, чітко прописують, що порушення державою міжнародного зобов'язання є міжнародно-протиправним діянням, яке тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави (проекти статей 1–2)» [274].

У цьому контексті доречно нагадати, що «держави несуть відповідальність за такі порушення міжнародних прав людини та міжнародного гуманітарного права в контексті збройного конфлікту: а) порушення, скоєні державними органами, зокрема, збройними силами; б) порушення, вчинені особами або організаціями, уповноваженими на здійснення органів державної влади; в) порушення, вчинені особами або групами, які фактично діють за вказівками держави або під її контролем; г) порушення, вчинені приватними особами або групами, які держава визнає як власну поведінку» [274].

Тому як національним, так і міжнародним правом встановлено, що визнання відповідальності держави за порушення міжнародного права прав людини й гуманітарного права означає необхідність вжиття заходів щодо усунення заподіяної та запобігання майбутнім порушенням. Такі заходи «варіюють від виплати компенсацій жертвам та їхнім родинам і надання гарантій неповторення до запровадження правових механізмів для запобігання зловживанням у майбутньому» [274].

Якщо порушення міжнародного права в галузі прав людини та

гуманітарного права становлять міжнародні злочини, держави мають низку законних зобов'язань і відповідальності, які випливають з міжнародного кримінального права. Держави зобов'язані «розслідувати порушення та, за наявності достатніх доказів, зобов'язані притягти до кримінальної відповідальності особу, яка, ймовірно, винна в них, і покарати винного відповідно до закону, виключити можливість амністії для певних винних і запропонувати засоби правового захисту та компенсацію жертвам або їхнім сім'ям» [274].

Хоча національні суди мають юрисдикцію щодо порушень, які сталися на території їх власної держави, сама по собі територія не визначає меж юрисдикції. Правові зобов'язання, створені міжнародним правом прав людини та гуманітарним правом, широко визнаються такими, що поширюються за межі території держави та до будь-якого місця, де держава здійснює юрисдикцію або контроль над особами. Крім того, згідно з принципом універсальної юрисдикції, держава може, а за серйозні порушення Женевських конвенцій зобов'язана переслідувати ймовірних злочинців за певні злочини, незалежно від місця вчинення злочину та громадянства злочинця чи жертви. Наприклад, Женевська конвенція IV про захист цивільних осіб встановлює загальну юрисдикцію щодо серйозних порушень, передбачаючи, що сторони Конвенції «зобов'язані розшукувати осіб, які, як підозрюється, вчинили або наказали вчинити такі серйозні порушення цієї Конвенції, і притягує таких осіб, незалежно від їхнього громадянства, до своїх судів» [274].

Відповідно до Основних принципів щодо права на захист і компенсацію для жертв грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, жертвами є «особи, які індивідуально або колективно зазнали шкоди, включаючи фізичні або психічні травми, емоційні страждання, економічні втрати або суттєве порушення їхніх основних прав через дії чи бездіяльність, які становлять грубі порушення міжнародного права прав людини або серйозні порушення

міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Згідно з національним законодавством, «термін «жертва» також включає найближчих родичів або утриманців прямої жертви та осіб, які зазнали шкоди, втручаючись, щоб допомогти жертвам у біді або запобігти віктимізації» (п. 8)» [274]. Крім того, Основні принципи та керівні принципи чітко вказують на те, що права жертв, за міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом, включають зобов'язання держав запобігати порушенням і розслідувати їх, коли вони трапляються. В Основних принципах і Керівних положеннях далі зазначено, що «обов'язок поважати, забезпечувати повагу та виконувати міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право, як це передбачено відповідними законами, включає, серед іншого, обов'язок: (а) вжити належних законодавчих, адміністративних та інших належних заходів для запобігання порушенням; (b) [і] ефективно, швидко, ретельно та неупереджено розслідувати порушення та, у відповідних випадках, вживати заходів проти осіб, які, ймовірно, несуть відповідальність згідно з внутрішнім і міжнародним правом; (c) [р] надавати тим, хто стверджує, що є жертвами прав людини, або порушення гуманітарного права з рівним і ефективним доступом до правосуддя [...], незалежно від того, хто в кінцевому підсумку може нести відповідальність за порушення; та (d) надати жертвам ефективні засоби правового захисту, включаючи відшкодування [...]» (пункт 3) [274].

У Конституції України закріплено право кожного будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи. Особлива увага до механізму захисту прав людини і громадянина зумовлена збройним конфліктом та запровадженням правового режиму воєнного стану. У науковій літературі висловлюються різні позиції щодо розуміння сутності та змісту механізму захисту прав людини та громадянина. У юридичній літературі механізм реалізації права розглядається, зокрема, як: «особлива правова підсистема механізму правового регулювання, що містить відповідні регулятивні та охоронні правові засоби, за допомогою яких об'єктивне і суб'єктивне право втілюється у фактичній поведінці суб'єктів, тобто за-

лежить від їх вольової діяльності з метою досягнення відповідного правового результату; сукупність різних гарантій і дій, процес, у результаті функціонування якого особи, наділені певними правами, свободами та обов'язками, досягають цілей і благ, передбачених Конституцією України; система органів державної влади і місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію основних обов'язків людини і громадянина» [158]. Усе це свідчить, що «сутність механізму захисту прав людини і громадянина складають механізм правового регулювання та механізм реалізації прав у цій сфері. Його змістом постає взаємодія вказаних інститутів» [230].

На думку О. Митник, механізм захисту прав людини – це «система й комплекс послідовних дій, спрямованих на захист прав людини та громадянина; складова механізму забезпечення прав людини, що являє собою заходи, спрямовані на відновлення порушених прав; система органів, засобів, закріплених у Конституції, що забезпечують найбільш повний та ефективний захист прав і свобод людини та громадянина» [211, с. 53]. З позиції публічного управління розглядає сутність механізму О. Радченко, визначаючи його «як системну сукупність інституцій, структур, послідовних дій, форм, станів і процесів у державі як продукт організованої людської діяльності, що має за мету реалізацію інтересів і потреб людей та вирішення нагальних суспільно-політичних проблем за рахунок державного впливу й регулювання суспільної життєдіяльності на основі усталених суспільних цінностей, норм і правил» [229, с. 24]. А. Баштанник вважає, що «одним із найбільш складних та актуальних завдань, які необхідно вирішити в процесі забезпечення належного рівня функціонування механізму захисту прав людини, є вибір адекватної методології раціоналізації суспільних відносин у межах таких механізмів, тому що сформована на даний час модель його функціонування в Україні не співвідноситься з поняттям «європейські цінності», традиціями європейського судочинства у сфері забезпечення прав людини» [141, с. 33]. Зміст механізму захисту прав людини розкриває І. Сенчук через процесуальну діяльність, міжнародні механізми забезпечення

і захисту прав людини, національні механізми забезпечення і захисту прав людини. Автор стверджує, що «саме поєднання цих компонентів прокладе шлях розвитку нового етапу механізму забезпечення і захисту прав людини; дасть відповідь стосовно ефективності сучасних способів захисту прав особи» [241, с. 191]. Усе це свідчить про дискусійність питань, пов'язаних із поняттям механізму захисту прав людини і громадянина, зокрема й щодо використання термінів «охорона» та «захист» у його розумінні.

В основу механізму захисту прав людини і громадянина закладені нормативні акти, які опосередковують систему органів державної влади шляхом визначення їх правового статусу, наділення відповідною компетенцією, окреслення процесуально-процедурного порядку їх здійснення для досягнення мети – захисту прав людини. У Конституції України чітко визначено систему органів та посадових осіб різних рівнів, завданням яких є захист прав людини – Президент України, Верховна Рада України, виконавчі органи влади, суди загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші органи держави з правоохоронними функціями, органи муніципальної влади. Серед основних і найефективніших засобів захисту прав людини головне місце, безумовно, належить судовому захисту, який найефективніше контролює дотримання прав людини, а його рішення спрямовані на захист прав людини, слугує підставою для припинення порушень та відновлення прав людини, а також відшкодування шкоди у сфері прав людини.

Правозахисні органи вважають, що зобов'язання поважати права людини застосовується, якщо поведінка держави (наприклад, через повітряне бомбардування) впливає на права людини. Вони «також припускають, що контроль над особами (наприклад, затриманими) може бути достатнім для ініціювання юрисдикції» [381].

Відомо, що засоби захисту прав людини застосовуються на міжнародному та національному рівнях. Розвиваючи дискусію,

Ю. Разметаєва розмірковує, що «у визначенні пріоритетності засобів захисту прав людини не можна говорити про верховенство одного з них, оскільки, по - перше, вони мають різні підстави застосування, по-друге, належать до різних рівнів системи захисту прав людини, по-третє, використання одних не виключає використання інших» [230]. Тому, на думку авторки, «найбільша ефективність у захисті прав людини, контроль за їх дотриманням, досягається при розумному поєднанні міжнародних та національних засобів захисту прав» [230].

С. Мельничук та А. Мельничук справедливо відзначають, що «питання одночасного застосування норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права в ситуації збройного конфлікту виявило проблеми, що стосуються конкретного захисту гарантованого цими законами та його бенефіціарів, обсягу зобов'язань сторін конфлікту й інше» [208, с. 430].

Вплив міжнародного права прав людини на право збройних конфліктів загальноновизнаний, водночас прямий внесок правозахисних механізмів у розвиток міжнародного гуманітарного права менший. Однак «правозахисні механізми зіграли важливу роль у формуванні міжнародного гуманітарного права, особливо внаслідок спільного застосування МГП та МППЛ у збройних конфліктах» [372].

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну нового розвитку набув дискурс щодо застосовності міжнародного гуманітарного права у ситуації збройного конфлікту. Немає жодних підстав для підтримки твердження про те, що МГП припиняє застосовуватися під час збройного конфлікту. Питання може полягати в тому, чи, у світлі розуміння держав, МГП застосовується в збройних конфліктах так само, як і в мирний час, хоча і з урахуванням особливостей збройного конфлікту в певних ситуаціях. Держави висловлюють свою позицію з цього приводу менш чітко, вони не звертаються до питання можливих колізій між відповідними нормами МППЛ та МГП.

Практика держав підтверджує, що МПП не тільки продовжує застосовуватися у період збройних конфліктів, а й постає невід'ємною частиною правової бази, що регулює такі конфлікти. Нарешті, «захист прав людини, які колись розумілися як обов'язкові лише для держав, передбачає залучення також недержавних акторів, у такий спосіб розширюючи охоплення та обсяг захисту у максимально можливому форматі» [368].

Погоджуємося з міркуваннями І. Сенчука, що «загальний міжнародно-правовий рівень розглядається через призму такої науково-філософської категорії, як загальне; міждержавний рівень забезпечення і захисту прав людини – як часткове, а рівень національної правової системи забезпечення прав людини – як одиничне: у такому співвідношенні провідна роль належить міждержавному (проміжному) рівню забезпечення і захисту прав людини, який є єдиною ланкою між національним (одиничним) та міжнародним (загальним) механізмами захисту прав людини» [241, с. 190]. Водночас «ефективність міжнародних механізмів захисту прав людини і громадянина була продемонстрована для більшості світового співтовариства й окремо для українських громадян, коли стало очевидним, що майже всі міжнародні організації та установи, що мусили попередити, запобігти чи зупинити військову агресію однієї країни проти іншої, і близько до цього не пристосовані або просто не здатні» [203, с. 77]. Крім того, «недієвими виявилися не тільки суб'єкти світового механізму, що наділені певними функціями із захисту прав людини, а й дискредитовані самі підстави, правила, міжнародні політико-правові норми та принципи, які становили основу діяльності цих суб'єктів» [203, с. 77]. Усе це свідчить про несформованість механізму захисту прав людини і громадянина, сутність якого опосередковується механізмом правового регулювання та механізмом реалізації. Попри те, що чинне національне законодавство містить ряд важливих гарантій захисту прав людини, на практиці спостерігаються систематичні прояви порушень прав людини і громадянина саме інституціями, функціями яких є їх захист. Тому, як зауважує Ю. Голодник,

«за таких умов варто звернути увагу на посилення відповідальності уповноважених суб'єктів за дії, що ідуть у розріз із повноваженнями; немаловажним і негативним аспектом є наявність у законодавстві, що визначає правовий статус уповноважених на захист прав людини і громадянина, дискреційних повноважень, які дають змогу застосовувати їх на власний розсуд, у супереч конституційним положенням» [158].

Під правовим механізмом забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян державними органами Ю. А. Голодник розуміє «визначену та гарантовану державою систему гарантій, за допомогою яких забезпечуються і реалізується у визначених формах і процедурах охорона та захист прав, свобод і законних інтересів громадян» [158, с. 37]. І. І. Сенчук, розвиваючи загальне дискусійне питання про поняття механізму захисту прав і свобод людини та громадянина, посилається на існуючі в науковій літературі дефініції та характеризує його «як систему й комплекс послідовних дій, спрямованих на захист прав людини та громадянина; як складову механізму забезпечення прав людини, що являє собою заходи, спрямовані на відновлення порушених прав; як систему органів, засобів, закріплених у Конституції, що забезпечують найбільш повний та ефективний захист прав і свобод людини та громадянина» [211, с. 53]. Очевидно, що немає єдиного підходу до інтерпретації вказаного явища, однак дослідники погоджуються, що за характером це процесуальна діяльність. Аналогічна ситуація з розумінням самої основи механізму захисту прав і свобод людини. С. М. Шило дотримується думки, що «механізм захисту прав і свобод людини та громадянина – це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій держави, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян» [265, с. 271].

Реалізація людиною права на захист «може здійснюватися через різні механізми захисту прав – національні та міжнародні» [245, с. 34].

Ю. Голодник переконує, що «саме по собі дослідження особливостей юридичного закріплення та захисту прав людини як на загальному міжнародно-правовому рівні, так і на рівні кожної окремо взятої національної правової системи не дає повної відповіді про ефективність сучасних способів захисту прав особи, його позитивні риси чи недоліки, оскільки до уваги не береться міждержавний (або проміжний) рівень їх забезпечення, який можна дослідити за допомогою порівняльно-правового методу» [244]. У такому співвідношенні *«провідна роль належить міждержавному (проміжному) рівню забезпечення і захисту прав людини, який є сполучною ланкою між національним (одиничним) та міжнародним (загальним) механізмами захисту прав людини; і саме завдяки міждержавному (проміжному) рівню відбувається «зближення національних та загальних міжнародних механізмів забезпечення і захисту прав людини, тобто глобалізація у цій сфері, уніфікація та підвищення ефективності гарантій правового статусу особи»* [191, с. 122].

За спостереженнями Ю. Голодник, «у питання наукових підходів щодо механізму правового регулювання захисту прав і свобод людини в юридичній літературі також існують різні погляди на проблематику механізму правового регулювання забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, який в цілому визначається як систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове впорядкування й охорона суспільних відносин, до яких відносять такі елементи, як норми права і нормативно-правові приписи, правовідносини, реалізаційні норми права» [158, с.35]. С. М. Мельничук приходить до важливих висновків, що «попри те, що чинне національне законодавство містить ряд важливих гарантій захисту прав людини і громадянина, серед яких їх обов'язкова вичерпність та заборона обмеження певного переліку прав, заборона втручання та порушення прав органами публічної влади й інше, на практиці спостерігаються систематичні прояви порушень прав людини і громадянина саме інституціями, в обов'язок яких входить їхній захист» [207, с. 31].

Фахівці підкреслюють, що «головним напрямком міждержавного співробітництва є забезпечення прав людини, пов'язаного із положеннями ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру; міжнародні та неміжнародні збройні конфлікти в усьому світі є об'єктивною реальністю на сучасному етапі розвитку нашого суспільства» [216].

Окреме проблемне питання - питання зусиль для забезпечення захисту жінок під час збройних конфліктів. Так, 24 листопада 2023 року, напередодні Міжнародного дня боротьби з насильством щодо жінок, була оприлюднена заява, що «оскільки світ стикається зі зростаючою кількістю жорстоких конфліктів, ми серйозно стурбовані тим, що жінки разом з дівчатами продовжують непропорційно піддаватися насильству та нести на собі основний тягар збройних конфліктів у всьому світі» [376]. У Меморандумі Ради Європи про захист прав людини «Забезпечення правосуддя для всіх жертв війни в Україні» наголошується, що існує потреба в «непохитному та довгостроковому зобов'язанні залучених сторін та продовження надання довгострокової підтримки українській системі правосуддя» [54].

Науковці, які зосереджуються на застосуванні судових і позасудових заходів під час війни, роблять акцент на стратегічному та прагматичному використанні таких заходів для досягнення військової або політичної вигоди. Цікаво стежити за логікою суджень Борд Дранге (Bård Drange), який стверджує, що в такий спосіб «утворюються дві відносно чіткі сторони: з одного боку – ті прихильники справедливості та міжнародних стандартів прав людини, які вживають заходи, щоб чинити тиск на держави для відновлення порушених прав людини; з іншого боку – суб'єкти, які можуть прагнути до обмеження кримінального переслідування та заходів з пошуку правди» [54]. Кейт Кронін-Фурман (Kate Cronin-Furman), професорка кафедри прав людини та директорка факультету політичних наук з прав людини Університетського коледжу Лондона, порушує гостре питання, що держави часто відіграють ключову роль, «оскільки вони можуть впливати,

уникати або підірвати судові процеси, спрямовані на розв'язання проблем порушення прав людини» [290, с.121]. До обґрунтованого та логічного висновку в цьому непростому дискурсі приходять Борг Дранге, який вважає, що «хоча існує безліч учасників та інтересів, в умовах збройного конфлікту, ймовірно, виникнуть, дві такі сторони, де одна сторона докладає зусиль, щоб викрити, а інша – намагається приховати порушення прав людини» [290, с.121].

У прихильників справедливості спільна мета – викрити порушення прав людини та притягти винних до відповідальності злочини, скоєні в контексті збройного конфлікту. Зусилля, спрямовані на викриття порушень прав людини, можуть підвищити обізнаність про такі проблеми та допомогти створити інститути підзвітності чи судові рамки, але переваги для прихильників справедливості можуть зменшитися, оскільки рух втрачає силу, коли держави обмежують простір для маневру активістів. Під час «збройного конфлікту обмежена та недостовірна інформація, безперервна віктимізація та триваючі протистояння можуть створити непередбачувану та хаотичну обстановку для досягнення справедливості» [298].

Захист під час збройних конфліктів закріплений у системі колективної безпеки, викладений у Статуті ООН [129]. Гуманітарний захист під час збройного конфлікту може становити серйозні ризики для вимушено переміщених осіб, осіб без громадянства, гуманітарних організацій. Збройний конфлікт визнано «одним із найпотужніших факторів вимушеного переміщення» [129].

Отже, механізм захисту прав людини в умовах збройного конфлікту — це інтегрована, багаторівнева система динамічної взаємодії норм права прав людини, міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавних інституцій, яка функціонує в режимі превентивно-реактивної адаптації, з урахуванням гібридного характеру сучасних конфліктів, і забезпечує мінімізацію шкоди, документування порушень, оперативне реагування та інституційне оновлення гарантій прав людини.

1.3. Теорія прав людини, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право про захист прав людини в умовах збройного конфлікту

Одне з найскладніших, проте надзвичайно важливих для розуміння ключових завдань цього дисертаційного дослідження, питань - розмежування природи, змісту та ролі теорії прав людини, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права у контексті дослідження захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Теоретико-методологічна складність у тому, що проблема захисту прав людини в умовах збройного конфлікту перебуває об'єктивно у фокусі різних наук – передовсім унаслідок належності їх предмета до різних груп гуманітарних наук.

Так, у теорії прав людини необхідність власне наукової категорії «захист прав людини» та механізму її реалізації обґрунтовується тим чинником, що «незважаючи на закріплення прав людини як нормативних положень у міжнародних актах і законодавстві окремих держав, утвердження стандартів і вплив правозастосовної практики, вони не отримують повсюдного та безперешкодного здійснення, тому «лише переведення прав людини у статус правових норм і обов'язкових стандартів недостатньо для того, щоб вони «працювали» в певному суспільстві» [230].

Правозахисні договори залишаються надзвичайно важливими навіть під час внутрішніх збройних конфліктів. Право прав людини продовжує застосовуватися в будь-який час, зокрема й під час збройного конфлікту та окупації, до яких також застосовуються закони війни. Хоча допускаються окремі обмеження певних прав під час війни або офіційно оголошеного надзвичайного стану, який «загрожує життю нації», будь-яке обмеження прав під час надзвичайного стану має бути винятковим і тимчасовим за характером. Окремі фундаментальні права, «такі як право на життя та право на захист від катувань та іншого жорстокого поводження, обов'язок

забезпечити судовий перегляд законності затримання та права на справедливий суд, повинні бути забезпечені навіть під час надзвичайної ситуації» [361]. Міжнародні документи з прав людини «сприяють розширенню та вдосконаленню різноманітних режимів захисту, а механізми забезпечення виконання зобов'язань, передбачених міжнародними правовими інструментами з прав людини, потенційно можуть бути використані як альтернативні засоби забезпечення дотримання режиму гуманітарного захисту під час збройних конфліктів» [138, с. 48].

В умовах збройного конфлікту науково-практичного дискурсу щодо співвідношення між указаними галузями щодо захисту прав людини не уникнути. Навіть більше, застосовувати одновимірний підхід та намагатися обійти цю проблему неможливо, тому що це також було б ігноруванням таких питань. Наприклад, якою мірою цей зв'язок визначає характер або класифікацію конфлікту та які види прав людини та їх захист актуально-значущі як для ситуації, так і для учасників. Цей «сутнісно-змістовний зв'язок самою природою міститься в аксіології цих галузей права, які є різними, навіть принципово несумісними, а також у різноманітності правових наслідків, які можуть бути спрямовані на державу її громадянами, тими, хто підкоряється її юрисдикції чи механізмам її ефективного контролю, а також тими, кого це наражає на ризик» [366].

Найбільш узагальнено питання захисту прав людини в умовах збройного конфлікту визначається такою суспільно-гуманітарною наукою, як теорія прав людини. У сучасних теоретичних дослідженнях чітко простежується розуміння, що «захист прав і свобод людини в останній чверті XX і на початку XXI століття набули глобального значення та фактично у міжнародній системі є одним з ключових критеріїв оцінювання рівня розвитку демократії» [251]. У першому підрозділі цього розділу ми висвітлювали вказані питання.

Розглядаючи поняття прав людини та їх захист з погляду загального розуміння права, варто брати до уваги як поширений у науковій літературі

погляд на це поняття лише як на окремі категорії теорії права, так і розуміння прав людини як складової загальної системи права. Оскільки, як зауважує В. М. Сущенко, «право будь-якої держави – це фактично всеохопна сукупність прав і свобод людини і громадянина, яка...виражена у системі правових норм, що регулюють в першу чергу поведінку кожної людини (у тому числі й громадянина) у суспільстві, а також – взаємовідносини суспільства та його державних та самоврядних органів управління з кожною людиною та людськими спільнотами (професійними, етнокультурними, віковими, політичними об'єднаннями)» [251].

Більш непросте та дискусійне розмежування окресленої проблематики між міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом. Варто зауважити, що хоча «міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право наділені різною історичною та концептуальною природою – обидві галузі права спрямовані на захист прав людини та ґрунтуються на принципах поваги до життя, добробуту та людської гідності кожного» [102], за умов збройного конфлікту «покликані захистити людей і зменшити їхні страждання [381]. Міжнародне право прав людини (далі – МППЛ) – це система міжнародних норм, розроблених для захисту та підтримки прав людини. Права людини включають як права, так і обов'язки. Право прав людини встановлює «зобов'язання держав діяти в певний спосіб або утримуватися від певних дій з метою заохочення та захисту прав людини та основних свобод окремих осіб або груп» [274].

Окрім спільного гуманістичного ідеалу, «міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право (МГП) мали мало спільного на початку свого відповідного розвитку» [320]. Власне, теоретичні основи та мотивація двох правових нормативних систем відрізнялися. МГП складається з міжнародних норм, які захищають і сприяють універсальним правам людини, що взаємопов'язані, взаємозалежні та неподільні. За даними Управління Верховного комісара з прав людини, «вони часто виражені та гарантовані законом у формі договорів, звичаєвого міжнародного права,

загальних принципів і м'якого права. Так, до прикладу, «держави зобов'язані розслідувати порушення і, за наявності достатніх доказів, передавати до суду осіб, які, як вважається, несуть за них відповідальність, і карати винних відповідно до закону, виключаючи можливість амністії для певних винних осіб, а також надавати допомогу і компенсацію жертвам або їхнім сім'ям» [274]. Коли держава бере на себе міжнародно-правове зобов'язання, вона зобов'язана виконувати його в усіх випадках, коли вживає відповідних заходів. Зміст правила та характер дій, які необхідно вжити, можуть означати, що воно діє лише на національній території. Якщо зобов'язання стосується виконавчих дій, цілком імовірно, що державі доведеться застосовувати їх як на національній території, так і за її межами. Фахівці наголошують, «якщо зобов'язання стосується виконавчих дій, ймовірно, що держава буде змушена застосовувати його як на своїй території, так і за її межами, та було б неприйнятно дозволяти державі катувати за умови, що вона робила це за межами національної території» [311]. Держава «несе зобов'язання лише перед тими, хто перебуває в її юрисдикції або підпорядковується їй» [311].

Обґрунтуванням сучасної загальної теорії прав людини є пошук справедливих відносин між державою та її громадянами: права людини були предметом конституційного права, тобто внутрішніх правових відносин між державою та громадянином. Тому міжнародне правове регулювання захисту прав людини було б сприйнято як втручання у виняткову юрисдикцію держави.

Із правової точки зору, джерелом міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права є низка міжнародних договорів, які посилені та доповнені нормами звичаєвого міжнародного права [96]. З урахуванням того, що «міжнародне право прав людини застосовується у будь-який час – як під час війни, так і у мирний час, а міжнародне гуманітарне право застосовується лише у контексті збройних конфліктів; серед фахівців утверджується переконання, що обидві нормативні системи

права слід застосовувати в контексті збройних конфліктів як взаємодоповнюючі та взаємопідсилюючі» [107].

Захист прав людини у збройному конфлікті ґрунтується «на Гаазькій конвенції про закони та звичаї війни 1899 року (відповідно до принципу «the laws of humanity» населення та воюючі сторони залишаються під захистом принципів міжнародного права)» [291]. Судова практика виділяє важливі елементи для встановлення факту збройного конфлікту, зокрема, загальноприйнята позиція Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ) у справі Душко Тадіча від 2 жовтня 1995 р., що «збройний конфлікт існує тоді, коли має місце застосування збройної сили між державами або тривале збройне насильство між урядовими силами та організованими збройними групами, або між такими групами в межах держави» [88].

Держави можуть застосувати дерогацію під час збройних конфліктів та іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації (зокрема, масштабних терористичних загроз, стихійних лих тощо). Так, Верховна Рада України «Постановою від 21. 05. 2015 № 462-VIII затвердила Заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» [2]. У такому випадку «підвищується роль МГП як підстави для гарантування певних прав людини, позбавлених захисту з боку, зокрема Європейської конвенції та відповідної практики ЄСПЛ, через застосування державою дерогацій» [262, с. 423], тобто часткового анулювання певної норми.

Сучасне право передбачає відповідальність кожної держави за забезпечення правових стандартів збройних конфліктів як усередині країни, так і за її межами. Так, «Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них 1977 року чітко встановлюють обов'язок сторін конфлікту захищати цивільне населення та цивільні об'єкти від нападів» [18, с.3; 6; 216]. Цивільне населення «потребує захисту МГП у двох аспектах: 1) під час

активної фази збройного конфлікту – від того, щоб стати об'єктом збройного нападу та наслідків застосування сили проти військових об'єктів і комбатантів противника; 2) коли вони потрапляють під владу/окупацію противника» [156, с. 45].

Проблема співвідношення МГП та МППЛ знайшла відображення у практиці договірних органів з прав людини на універсальному рівні. Зокрема, у цьому контексті важливі доробки Комітету ООН з прав людини, який є наглядовим органом щодо дотримання зобов'язання державами-учасницями Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. Загальний коментар КПЛ № 29 від 2001 року стосувався тлумачення статті 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка містить правила відступу держав від своїх зобов'язань під час надзвичайного стану в державі, про який офіційно оголошено. У Загальному коментарі зазначається, що «під час збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру, норми міжнародного гуманітарного права стають застосовними та допомагають Пакту, зокрема, щодо запобігання зловживанням надзвичайними повноваженнями держави» [79, р. 11]. Розвиваючи ідею, закладену в Загальному коментарі, Комітет відзначив, що, хоча, щодо певних прав, передбачених Пактом, «більш конкретні норми МГП можуть бути особливо актуальними для цілей тлумачення прав, обидві сфери права доповнюють, а не виключають одна одну» [55, р. 3].

Так, у Заключних зауваженнях щодо рф Комітет з прав людини зазначив, що «збройний конфлікт, який триває в Україні, призвів до позбавлення життя у надзвичайно великих масштабах, зокрема, через: надмірне застосування сили, вбивства, позасудові та колективні страти, насильницькі зникнення, тортури, зґвалтування та інше сексуальне насильство, свавільні затримання, примусовий призов цивільних осіб та масове переміщення людей, відповідальність за яке несе рф, у тому числі на територіях, на яких вона здійснює ефективний контроль» [49].

Узагальнюючи результати дискусій щодо застосовності МППЛ до

ситуації збройного конфлікту, Міжнародний Суд ООН визначав, що «право прав людини не припиняє своєї дії під час війни, МППЛ та МГП повинні застосовуватись до умов окупації, а міжнародні договори з прав людини застосовні щодо дій, вчинених державою при здійсненні своєї юрисдикції за межами власної території, особливо на окупованих територіях» [92, р. 105].

О. В. Сенаторова зауважує, що «норми МППЛ дедалі частіше застосовуються під час збройних конфліктів, а регіональні правозахисні організації чимраз частіше звертаються до правил ведення бойових дій під час збройних конфліктів при оцінці того, чи мали місце порушення міжнародного права прав людини» [239, с.7-8]. На виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань «застосовуються норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту жертв війни, насамперед цивільного населення, осіб, які припинили безпосередню участь у збройному конфлікті, цивільних об'єктів, захисту небезпечних об'єктів та культурних цінностей» [235, с. 142].

Важливою складовою частиною дискурсу є розуміння проблеми, що різниця між міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом полягає в тому, що перше застосовується в мирний час, а друге – у ситуаціях збройного конфлікту. Насправді сьогодні міжнародна спільнота широко визнає, що, оскільки зобов'язання щодо прав людини впливають із визнання невід'ємних прав усіх людей і ці права можуть бути порушені як під час збройних конфліктів, так і миру, міжнародне право прав людини продовжує застосовуватися в ситуаціях збройних конфліктів. Отже, норми права – як міжнародного права прав людини, так і міжнародного гуманітарного права – вважаються взаємодоповнюючими джерелами зобов'язань у ситуаціях збройних конфліктів.

Не підлягає сумніву, і в цьому ми погоджуємося із К.В. Громовенко, яка справедливо зауважує, що, «на відміну від міжнародних стандартів у галузі прав людини, які можуть передбачати певні можливості відступу від

деяких прав людини (до прикладу, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що з метою захисту інтересів держави, національної безпеки, економічного добробуту, здоров'я та моралі суспільства, прав і свобод інших людей чи запобігання злочинам або заворушенням країни-учасниці можуть обмежувати права людини, проголошені Конвенцією), міжнародне гуманітарне право представляє собою певні мінімальні стандарти в галузі прав людини, відхід від яких є неприпустимим за жодних обставин» [159].

У Звіті Верховного Комісара ООН з прав людини 2015 року міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини доповнюють, взаємно посилюють захист економічних і соціальних прав людини в умовах збройного конфлікту. Міжнародне гуманітарне право покладає зобов'язання на держави, які беруть участь у конфлікті, щоб утриматися від заподіяння шкоди цивільному населенню, а також забезпечити відповідні умови життя цивільного населення з огляду на питання здоров'я, харчування, допомоги, працевлаштування та навчання. Застосування права прав людини, зокрема «Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права», до конфліктних ситуацій, допомагає у з'ясуванні змісту адекватних умов життя для цивільного населення, гарантованого міжнародним гуманітарним правом, і забезпечує більший захист цивільного населення» [104]. Право прав людини, як система міжнародних норм, покликане захищати та заохочувати права всіх людей. Таке право встановлює зобов'язання держав діяти в певний спосіб або утримуватися від певних дій із метою заохочення та захисту прав людини, її фундаментальних свобод. Натомість «міжнародне гуманітарне право (є частиною закону про застосування сили, про правомірність використання сили) встановлює правила, що спрямовані на обмеження наслідків збройного конфлікту» [208, с. 428].

Міжнародне право протягом XX століття напрацювало «дві системи захисту людини – міжнародне гуманітарне право (*ius in bello*) як намагання

захистити комбатантів і цивільне населення від жахів війни та міжнародне право прав людини як намагання захистити свободу людини від свавілля влади» [196]. Ці дві правові системи існують в умовах збройного конфлікту одночасно – діють як норми гуманітарного права і прав людини. Однак «гуманітарний підхід більше зводиться до питання пропорційності застосування сили та мінімізації шкоди для цивільного населення, а правозахисний підхід менше враховує контекст війни та зосереджується на питанні людського життя та його цінності» [196].

Тому серед фахівців правозахисної сфери нерідко виникають різні бачення стосовно війни, дій збройних сил і цивільної адміністрації, питань евакуації та можливості нараження на небезпеку цивільного населення, що перебуває на сцені бойових дій, і захисту прав людини у цьому надскладному дискурсі. Нещодавній пресреліз (звіт) Amnesty International «став прикладом розбіжностей у цих підходах, що не можна пояснити лише невдалою комунікацією, а радше праворозумінням і підходами правників залежно від їхньої спеціалізації» [276].

Чергова дискусія охоплює два підходи до захисту цивільного населення – гуманітарний і правозахисний – і ключове завдання: відповісти на питання, як між собою співвідносяться різні системи права, які захищають людину. Є. Крапивін виходить із того, що, «неможливо обґрунтувати тезу про те, як ці підходи по-різному розглядають можливості захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту», зокрема, «щодо захисту захищених категорій населення, необхідності здійснення евакуації, заборони використання населення як «живого щита», заборони використання певних видів озброєння тощо» [358]. У вертикальній концепції прав людини – «права людини існують у вигляді свобод, на які не може зазіхати держава, маючи не тільки негативні, а й позитивні зобов'язання» [196].

Під «правозахисним підходом» слід розуміти аксіологічний (ціннісний) вимір прав людини, який незалежно від контексту залишається незмінним. Іншими словами, «держава за будь-яку ціну має забезпечувати права людини,

навіть в умовах збройного конфлікту. ЄКПЛ розглядає право на життя як одне з найбільш фундаментальних положень. В ЄКПЛ, як і у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права» [28], право на життя належить до норм, відхилення від яких неприпустимі навіть за надзвичайних ситуацій (ст. 15 Конвенції, ст. 4 Міжнародного пакту).

Проблемність цього підходу полягає в його абстрактному характері, тобто неврахуванні контексту – необхідності діяти в умовах війни. Універсальність прав людини здебільшого сприймається як належна практика, проте під поверхнею існують значні проблеми. У резолюціях ГА ООН дуже часто зазначається універсальність прав людини, наприклад, підтверджуючи, що «всі права людини універсальні, неподільні, взаємопов'язані» [125]. Але насправді «існують певні кластери, які фактично кидають виклик універсальності: заперечення меж прав людини; виключення прав людини з певних питань і рамок; релятивізація чинності або важливості прав людини в певних спільнотах» [379].

Захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту розглядається з позиції пропорційності, тобто мінімізації шкоди. Держава має «зробити все для евакуації цивільного населення, враховувати під час військового планування наявність цивільних осіб та об'єктів на сцені бойових дій, урешті, інколи координувати свої дії з ворогом для забезпечення «зелених коридорів» та інших можливостей врятувати цивільне населення» [196].

Є. Крапивін порушує питання про «відповідальність полоненого за ординарне вбивство, якщо воно не є міжнародним злочином і як його розглядати згідно зі стандартами прав жертви порушень прав людини, адже, за стандартами ЄСПЛ, держава не виконає своїх позитивних зобов'язань за статтею 2 Конвенції про захист прав і засадничих свобод людини?» [196]. По-друге, аналізу потребує розуміння права на свободу та недоторканність. Що робити з військовополоненими, «яких не обмінюють, скільки їх тримати і на якій підставі та, по-третє, обов'язок держави захищати цивільних і відмова

цивільних від евакуації, примусова евакуація, адже позитивний обов'язок держави забезпечити право на життя в умовах війни, очевидно, не може бути дотриманий повною мірою» [196].

Можна погодитися з тезою Роберта Колба, що «на глибшому і, можливо, більш доктринальному рівні оцінка атрибутів Гаазької та Женевської систем, включаючи їхні відповідні нормативні структури та зв'язки з *jus ad bellum*, гарантує більш раціональне застосування кожної з них» [358]. Для того, щоби розкрити на прикладі запропоновані вище тези щодо різниці у праворозумінні двох вказаних правових систем, Є. Крапивін аналізує прийнятий та опублікований 4 серпня 2022 року міжнародною правозахисною організацією Amnesty International пресреліз [383], який викликав неабиякий суспільний резонанс як в Україні, так і у світі. Причина в тому, що пресреліз «містить вибіркового аналіз даних і стверджує про порушення МГП з боку ЗСУ» [196]. На переконання Є. Крапивіна, «оцінювати оборонні дії ЗСУ потрібно з урахуванням першочергового незаконного факту розв'язання міжнародного збройного конфлікту РФ та того факту, що напад держави-агресора умисно та сплановано здійснюється в урбанізованих, щільно заселених районах – населених пунктах України, тому зазначене зумовлює абсолютну протиправність дій Росії як держави-агресора й правомірність оборонних дій України у межах самооборони» [200].

Щодо заборони розташування збройних сил у густонаселених районах або поблизу них під час оборони – умова чітка, але не абсолютна. Як аргумент, «загалом Україна уникає розміщення воєнних об'єктів у густонаселених районах або поблизу них, разом з тим, в окремих випадках, зумовлених воєнною необхідністю та оперативною обстановкою, військова техніка чи оборонні укріплення можуть розміщуватися в таких місцях» [196]. Останній параграф пресрелізу присвячений невибілковим атакам РФ по цивільному населенню та об'єктах на території України. Україна проводить політику «максимально можливої евакуації цивільного населення із зони бойових дій, яка не обмежується лише закликами покинути цю територію, а й

передбачає створення необхідної інфраструктури для цього, але держава не може нести відповідальність за небажання людей евакуюватися, залишаючись в небезпеці» [196].

Аналіз пресрелізу засвідчив недостатню коректність не тільки сформульованих та оприлюднених висновків (передовсім через однолінійність методологічно-аналітичних міркувань), а і, як наслідок, «нерозуміння контексту збройного конфлікту та вимог пропорційності та аналіз зібраних фактів статично, фіксуючи загрозу для права на життя в момент її існування, абстрагуючись від того, як цивільне населення опинилося в такій ситуації» [196].

Погоджуємося з висновками Є. Крапивіна, що, по-перше, «кожен факт ймовірного порушення правозахисних норм, зокрема й українськими збройними силами, має детально вивчатися й розслідуватися; по-друге, необхідно користуватися більш вагомими та верифікованими фактами замість припущень, а головне – звертатися не до праволюдного / правозахисного підходу, а розглядати динамічний контекст збройного конфлікту; по-третє, будь-який звіт про порушення з боку сторін збройного конфлікту має оцінюватися з позиції міжнародного гуманітарного права як юристами-міжнародниками, так і національними юристами чи правозахисниками» [196].

Фіналізуючи дискусію щодо питання про те, як співвідноситься і взаємодіє загальна теорія прав людини, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право про захист прав людини в умовах збройного конфлікту, варто зауважити, що езистенційною основою є, власне, загальна теорія прав людини, а обидві галузі міжнародного права, що обов'язково застосовуються під час збройних конфліктів, «розвивалися паралельно і на теперішній час лишаються відокремленими, хоча й тісно пов'язаними, галузями міжнародного права» [235]. Серйозні порушення прав людини є ординарним явищем у багатьох збройних конфліктах. За певних обставин «деякі з цих порушень можуть навіть становити геноцид, військові злочини

або злочини проти людяності» [274]. Природа міжнародного гуманітарного права, яка не фокусується навколо індивідуальних прав людини, не передбачає, що воно може включати всі процесуальні права, які сформувалися у галузі права прав людини. Проте «розширення обізнаності про застосування норм щодо прав людини та їх захисту під час збройних конфліктів, а також забезпечення прозорості та підзвітності під час військових операцій можуть сприяти посиленню захисту певних прав людини» [302].

Отже, співвідношення загальної теорії прав людини, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права в умовах збройного конфлікту - це системна міждисциплінарна інтеграція нормативно-ціннісного підходу (закладеного в загальній теорії прав людини), нормативно-договірної інструментарію (міжнародного права прав людини) та режимно-ексцепційної парадигми (міжнародного гуманітарного права), яка формує комбіновану модель захисту людської гідності в умовах надзвичайного правового режиму збройного конфлікту.

Висновки до розділу 1

Права людини є правами, властивими всім людям незалежно від їхньої національності, місця проживання, статі, національного чи етнічного походження, кольору шкіри, релігії, мови чи будь-якої іншої ознаки. Всі ці права взаємопов'язані, взаємозалежні та неподільні. Існують невідчужувані, фундаментальні права людини, які передбачаються міжнародним правом прав людини та мають бути забезпечені за будь-яких умов, зокрема й у період збройного конфлікту. Найчастіше вони визначаються та гарантуються нормами права у формі міжнародних договорів, звичайного міжнародного права, загальних засад та інших джерел міжнародного права.

Вторгнення рф в Україну спровокувало величезну кризу у сфері захисту прав людини, яка має ознаки найгіршої подібної гуманітарної катастрофи в новітній історії Європи: збройний напад рф на Україну вилився в безпрецедентно серйозні та масові порушення прав людини з

катастрофічними наслідками для здійснення практично всіх прав людини в Україні. Насильство в будь-якій формі його прояву є порушенням прав людини, а в умовах збройного конфлікту окремі випадки насильства правомірно тлумачити як злочини проти людяності, воєнні злочини або геноцид. Гендерно зумовлене насильство та сексуальне насильство як його агресивна форма визнано серйозним порушенням прав людини, яке в умовах воєнного конфлікту можна вважати воєнним злочином. Тому вчинення рф на території України насильства щодо жінок та дітей рішуче засуджується світовою спільнотою. Вкрай необхідно посилити відповідальність та водночас активні дії держав щодо запобігання та покарання за порушення прав людини як у мирний час, так і під час конфлікту. Так само нагальне надання системної допомоги Україні щодо фіксування воєнних злочинів проти цивільного населення, зокрема проти жінок і дітей, а також притягненню винних до відповідальності за національним та міжнародним правом.

Держава несе зобов'язання захищати права людини чи груп осіб від порушень їхніх прав. Право прав людини покладає на держави зобов'язання діяти певним чином або утримуватися від певних дій з метою захисту прав людини та основних свобод окремих осіб чи груп осіб. Міжнародне гуманітарне право обмежує застосування насильства у збройних конфліктах, щоб уберегти тих, хто не бере або більше не бере прямої участі у військових діях. Обмежуючи насильство та регулюючи поведження з особами, які зачіпаються збройним конфліктом іншим чином, міжнародне гуманітарне право забезпечує баланс між гуманним поведженням та військовою необхідністю. Надважливо, незалежно від природи правозахисної системи, захищати права людини: держави повинні запобігати появі, розслідувати порушення прав людини, карати та забезпечувати захист щодо порушень прав людини, що здійснюються як державами, так і третіми сторонами, наприклад, приватними особами, комерційними підприємствами та іншими недержавними суб'єктами.

Отже, захист прав людини в умовах збройного конфлікту — це комплексна, багатоаспектна система правових, гуманітарних та інформаційно-технологічних механізмів, спрямованих на забезпечення мінімально гарантованого рівня гідності, безпеки та суб'єктності особи в ситуації деструкції державного суверенітету, норм міжнародного права та гуманітарного порядку. Він передбачає не лише застосування норм міжнародного гуманітарного і правозахисного права, а й включення адаптивних практик цифрової фіксації порушень, мобільних моделей правової допомоги, а також механізмів транснаціональної відповідальності в реальному часі.

Проблема дослідження захисту прав людини в умовах збройного конфлікту в теорії прав людини, міжнародному праві прав людини та міжнародному гуманітарному праві лежить у площині розмежування природи, змісту та ролі вказаних галузей права. Хоча вищезгадані правозахисні системи мають різні історичні та доктринальні корені, проте в них спільна мета, вони ґрунтуються на принципах поваги до життя й благополуччя людини. Очевидно одне: немає повернення до повної диференціації цих сфер, навпаки, потенційно об'єднуючий, інтегруючий підхід до інтерпретації прав людини та її захисту — при збереженні їх відмінних рис — сприятиме ефективнішому захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

2.1. Правове забезпечення захисту прав людини в умовах збройного конфлікту

Права людини особливо вразливі під час військових конфліктів – саме під час збройних конфліктів права людини порушуються найбільше. Тож протягом багатьох років експерти приділяють особливу увагу розробці ефективних правових інструментів механізму захисту прав людини в умовах збройного конфлікту [175].

Верховна Рада України за період російської збройної агресії ухвалила ряд законів щодо захисту прав людини, зокрема, Закон України від 24 березня 2022 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги», Закон України від 01 квітня 2022 року «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України», Закон України від 21 квітня 2022 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану».

Задля забезпечення додержання принципів і норм міжнародного гуманітарного права військовослужбовцями і працівниками Збройних Сил України прийнятий Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» [42]. Ним, з метою запобігання зайвим стражданням та невинуватим жертвам серед цивільного населення, заподіяння великого і довгострокового збитку природному середовищу, пов'язаним із воєнними діями, для сторін, що

воюють, встановлено заборони та обмеження у виборі методів і засобів ведення воєнних дій (п. 3 Інструкції), зокрема: «убивати або завдавати поранення цивільним особам; убивати або завдавати поранення особам, яких визнано чи яких за даних обставин належить визнати особами, які вибули зі строю (*hors de combat*); убивати парламентаря і осіб, які його супроводжують; нападати на осіб, які зазнають корабельної аварії або покидають на парашуті літальний апарат, що терпить лихо, і які не чинять ворожих дій; застосовувати силу, що допускається стосовно осіб, які не мають права на захист від прямих нападів, але у конкретних обставинах перевищує необхідну для досягнення законної військової мети; примушувати осіб, які знаходяться під захистом МГП, брати участь у воєнних діях; віддавати наказ «нікого не залишати в живих» або загрожувати ним; брати заручників; вводити противника в оману шляхом віроломства» [25].

На сьогодні можна виділити різні сфери сучасного права, у фокусі яких перебувають питання забезпечення захисту жертв війни: загальна теорія прав людини, право прав людини, право біженців та гуманітарне право. Хоча ці сфери тісно пов'язані між собою, їх необхідно розрізняти.

Майже всі нормативні документи з прав людини містять посилання на Загальну декларацію прав людини, прийняту Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року. Декларація має рекомендаційний статус, але на її основі були прийняті два документи, обов'язкові для держав-членів ООН: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Деякі положення Декларації за часи багаторічної практики набули статус норм звичаєвого права. Стандарти та принципи, проголошені в Загальній декларації прав людини, знайшли своє відображення в регіональних правових системах та законодавстві держав. Регіональні системи захисту прав людини «досягли високого рівня ефективності та стали діючими механізмами, що реально впливають на заохочення та захист прав людини у відповідних регіонах світу» [268, с. 6].

Міжнародні договори щодо прав людини становлять невід'ємну правозахисну частину сучасного права, проте вони мають особливості. Свого часу Міжнародний Суд ООН у Консультативному Висновку від 28 травня 1951 р. (МС ООН, англ. ICJ) заявив, що «сторони таких договорів не мають жодних індивідуальних переваг, чи недоліків, чи власних інтересів, а тільки спільний інтерес» [105]. Прикметна ознака міжнародних договорів щодо прав людини - природа та характер обов'язків сторін, оскільки такі договори являють собою угоди між державами, що надають конкретні права особам, які самі не є сторонами договору і для яких їхні зобов'язання похідні від держав. Об'єктом та метою таких договорів «постає захист прав окремих людей від порушень із боку держави їх громадянства, яка бере на себе зобов'язання щодо захисту прав людей, а не щодо інших держав» [185].

Розробка «єдиного стандарту» прав людини має бути поступовим процесом, оскільки вся правова база, у принципі, заснована на згоді держав-членів.

Зазначено ключові універсальні договори про права людини: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та Факультативний протокол до нього; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та два Факультативні протоколи до нього; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативний протокол до неї; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки та покарання та Факультативний протокол до неї; Конвенція про права дитини та два Факультативні протоколи до неї; Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей; Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень; та Конвенція про права інвалідів та Факультативний протокол до неї. Кількість міжнародних договорів і протоколів з конкретних питань, а також різних регіональних договорів про захист прав людини та основних свобод постійно зростає. Більше того,

«резолуції, прийняті Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки та Радою з прав людини, рішення договірних органів з конкретних випадків та доповіді правозахисних спеціальних процедур, декларації, керівні принципи та інші інструменти «м'якого права» сприяють роз'ясненню, доопрацюванню та прийняттю принципових керівних положень, норм і стандартів у сфері прав людини, хоча вони й не містять зобов'язань *per se*, що мають юридичну силу, за винятком тих, які являють собою норми міжнародного звичаю» [117].

Міжнародне право прав людини не обмежується правами, що перераховуються в міжнародних договорах, а охоплює також права та свободи, які стали частиною звичаєвого міжнародного права, що має обов'язкову силу для всіх держав, зокрема й для тих, що не є учасниками будь-якого конкретного міжнародного договору. Такий характер мають багато прав, закріплених у Загальній декларації прав людини. Окрім того, за деякими правами визнається особливий статус як за імперативними нормами звичаєвого міжнародного права (*jus cogens*), що означає неприпустимість будь-яких відступів за будь-яких обставин та їх примат, наприклад над іншими міжнародними зобов'язаннями. Як імперативні норми широко визнаються «заборони тортур, рабства, геноциду, расової дискримінації та злочинів проти людяності, а також право на самовизначення, що підтверджують проекти статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав» [57]. Окрім того, «Комітет з прав людини зазначив, що положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, які є звичаєвою міжнародно-правовою нормою, не можуть бути предметом застережень» [20]. Комітет додав, що держава не може резервувати за собою право катувати, наражати людей на жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження довільно позбавляти людей життя, заарештовувати та затримувати людей у довільному порядку, заперечувати свободу думки, совісті та релігії, визнавати людину винною доти, поки вона не доведе свою невинуватість, стратити вагітних жінок чи дітей, дозволяти пропаганду національної, расової чи релігійної ненависті, заперечувати за

людьми шлюбного віку право на одруження або заперечувати за меншинами право користуватися своєю власною культурою, сповідувати свою релігію або використати рідну мову. Але найважливіше – «хоча застереження до певних положень статті 14 можуть допускатися, загальне застереження до права на справедливий судовий розгляд буде неприйнятним». Комітет також підтвердив, що, відповідно до статті 4 Пакту, заборонені відступи від ряду прав, закріплених у Пакті, включаючи статтю 6 (право на життя), статтю 7 (заборона тортур або жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання, а також медичних або наукових дослідів без отримання згоди), пункти 1 та 2 статті 8 (заборона рабства, работоргівлі та утримання у підневільному стані), статтю 11 (заборона позбавлення волі внаслідок нездатності виконати будь-яке договірне зобов'язання), статтю 15 (принцип законності у сфері кримінального законодавства: кримінальна відповідальність і покарання повинні визначатися ясними та чіткими положеннями лише того законодавства, яке діяло та застосовувалося в момент скоєння діяння або упущення, за винятком випадків, коли прийняте пізніше законодавство встановило легше покарання), статтю 16 (визнання правосуб'єктності кожної людини) та статтю 18 (свобода думки, совісті та релігії) [20]. У своїй заяві з питань расової дискримінації та заходів щодо боротьби проти тероризму «Комітет з ліквідації расової дискримінації нагадав, що заборона на расову дискримінацію є однією з норм *jus cogens*» [31].

Право прав людини обов'язкове тільки для держав, МГП – для держав і недержавних акторів. МГП, на відміну від права прав людини, не передбачає можливості індивідуального правового захисту. Міжнародне гуманітарне право застосовується під час збройного конфлікту, обмежуючи дії воюючих сторін, передбачаючи захист і гуманне ставлення до осіб, які не беруть або не можуть більше брати участь у воєнних діях. Як і міжнародне право прав людини, гуманітарне право захищає життя та гідність людей, забороняючи катування або жорстоке поводження, передаючи права особам, які

підлягають кримінальному провадженню, забороняє дискримінацію та встановлює положення щодо захисту жінок і дітей.

Міжнародне гуманітарне право є системою правових норм, спрямованих на обмеження наслідків збройного конфлікту для людей, включаючи цивільних осіб, які не беруть участь у конфлікті, і навіть тих, хто продовжує брати участь у конфлікті, наприклад комбатантів. Для досягнення цієї мети «міжнародне гуманітарне право охоплює дві галузі: захист осіб та обмеження засобів та методів ведення війни» [47].

Багато положень, що містяться в Женевських конвенціях та Протоколах до них, «вважаються частиною звичайного міжнародного права та застосовуються у всіх збройних конфліктах» [315]. Інші міжнародні договори, в яких ідеться про виробництво, застосування та накопичення певних видів зброї, також вважаються частиною міжнародного гуманітарного права тією мірою, якою вони регулюють ведення військових дій та вводять обмеження щодо застосування певних видів зброї. Такими конвенціями є: Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва та передачі протипіхотних мін та про їх знищення; Конвенція щодо касетних боєприпасів; Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про її знищення; Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та її знищення; Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних пошкоджень або мають невибіркову дію.

Міжнародне право збройних конфліктів, частиною якого є міжнародне гуманітарне право, сформульовано набагато раніше, ніж міжнародне право прав людини. Важливими етапами в розвитку гуманітарного права збройних конфліктів були дипломатичні конференції в Парижі (1856), Женеві (1864), Брюсселі (1874), Гаазі (1899, 1907) і Женеві (1949 і 1977 рр.) [331]. Документи міжнародного права, прийняті на цих конференціях, складають

основу сучасного гуманітарного права в галузі прав людини та збройних конфліктів.

Найбільш актуальні є чотири Женевські конвенції (1949 рр.) та два додаткові протоколи до них (1977 р.). Головною метою чотирьох Женевських конвенцій було встановлення гуманітарних правил, яких слід дотримуватися під час міжнародних збройних конфліктів. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Четверта Женевська конвенція) містить перелік дій, від яких сторони повинні утримуватися за будь-яких обставин. До них належать дії, які визнані такими, що порушують найосновніші права людини, як-от насильство, що створює загрозу життю, тортури та фізичний чи моральний примус, а також недотримання багатьох належних процесуальних прав. Конвенція рішуче забороняє використання живих щитів. Конвенція також передбачає, що цивільні особи не можуть бути примушені працювати на окупаційну владу, якщо не виконуються певні суворі умови (стаття 51). Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, прийняті Дипломатичною конференцією з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів (1977), постають важливими подіями в цьому контексті.

На думку М. Гнатовського, «цивільне населення потребує захисту міжнародного гуманітарного права у двох аспектах: 1) під час активної фази збройного конфлікту – від того, щоб стати об'єктом збройного нападу та наслідків застосування сили проти військових об'єктів і комбатантів противника; 2) коли вони потрапляють під владу супротивника (зокрема, коли опиняються на території супротивної держави). У першому випадку мова йде про застосування зазначених нижче принципів розрізнення та пропорційності. У другому випадку основним застосовним джерелом міжнародного гуманітарного права є Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, яка захищає осіб, які в будь-який час і за будь-яких обставин опиняються в конфлікті або окупації, під владою сторони конфлікту або держави-окупанта, громадянами

якої вони не є. Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни містить загальні правила, які застосовуються як до всіх осіб, які отримують захист міжнародного гуманітарного права (санітарні та безпечні зони, евакуація, медична допомога), так і до тих, що стосуються «осіб, які перебувають під захистом» у значенні ст. 4 цієї Конвенції (гарантії гуманного поводження)» [156]. Женевська конвенція містить норми, що «стосуються громадян противника, які перебувають на території сторони конфлікту» [156].

Саме на нормах Женевських конвенцій базується діяльність численних міжнародних організацій, що «покликані сприяти дотриманню вказаних конвенцій та протоколів до них, зокрема, Міжнародного Комітету Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, ключовими завданнями яких є захист життя та людської гідності громадян, що постраждали внаслідок військових конфліктів та насилля, спричиненого такими конфліктами» [159]. Особливу роль, відповідно до міжнародного гуманітарного права, відіграє Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). Женевські конвенції передбачають, що МКЧХ відвідує полонених, організовує рятувальні операції, сприяє возз'єднанню сімей та проводить ряд гуманітарних заходів під час міжнародних збройних конфліктів. Окрім того, Женевські конвенції дозволяють МКЧХ надавати ці послуги в рамках збройних конфліктів неміжнародного характеру. Міжнародний комітет Червоного Хреста «відіграє важливу роль у тлумаченні міжнародного гуманітарного права та уповноважений працювати з метою його сумлінного застосування у збройних конфліктах, приймати скарги щодо порушень цього права, роз'яснювати його положення, поширювати знання про нього, а також готувати його розвиток» [363].

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) стежить за дотриманням Женевських конвенцій і протоколів, зокрема, відвідуючи місця ув'язнення, отримуючи скарги на порушення гуманітарного права та звертаючись із занепокоєнням до урядів. Іншими нещодавніми

міжнародними зусиллями, «спрямованими на зменшення людських страждань у результаті збройного конфлікту, є боротьба з широким використанням протипіхотних мін і стрілецької зброї, а також зусилля з обмеження легкого фінансування, такого як торгівля «алмазами з конфліктів» і використання доходів від наркотиків для фінансування конфліктів» [331].

У системі захисту прав людини в умовах збройного конфлікту особливе місце займає «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» (далі – ЄКПЛ) як багатосторонній міжнародний договір, що підписаний у Римі 4 листопада 1950 р. і набув чинності 3 вересня 1953 р.» [23]; спочатку ратифікований 10-ма державами, а станом на 1 листопада 2024 р. – 91 державою. Основним інструментом у сфері захисту прав людини є ЄКПЛ та механізм її реалізації – Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Фактично ЄКПЛ – це перший міжнародний договір, що поєднав каталог прав людини з ефективним судовим механізмом – ЄСПЛ. За 74 роки свого існування ЄКПЛ перетворилася з ординарного міжнародного договору на правозахисний стандарт в Європі, «норми якого слугують наріжним каменем у сфері прав людини і точкою відліку для багатьох європейських конституцій, включаючи ЄС» [240]. Для позначення особливого характеру Конвенції ЄСПЛ назвав її «конституційним інструментом захисту публічного порядку в Європі», «тріадою таких цінностей, як демократія, верховенство права і права людини» [391] щодо ефективного застосування стандартів у сфері прав людини [74]. ЄКПЛ тлумачиться відповідно до положень ВКПМД 1969 р., проте, напрацював і власні правила тлумачення, згідно з одним із них, Конвенція повинна розумітися як «живий інструмент» захисту прав людини» [76]. Закріплені у ній права «слід тлумачити еволюційно або динамічно, у світлі сучасних умов та правозахисних ідей, що превалюють у демократичних європейських державах» [185].

ЄКПЛ створює особливий правовий режим «колективного гарантування» прав людини – будь-яка держава-учасниця Конвенції може

вимагати дотримання цих зобов'язань безвідносно до того, чи потерпіла вона від порушення з боку іншої держави-учасниці (зобов'язаннями *erga omnes*). У справі Барселона Трекшен 1970 р., що закріпила в міжнародному праві концепцію колективних зобов'язань, МС ООН визнав провідну роль ЄКПЛ у цих правовідносинах та відзначив, що ЄСПЛ «дає право кожній державі-учасниці подавати скаргу на іншу державу за порушення Конвенції, незалежно від громадянства потерпілого» [62]. ЄКПЛ не просто проголосила права людини – Конвенція створила перший і єдиний дієвий судовий механізм захисту цих прав. ЄСПЛ, піднісши людину на найвищий в міжнародно-правовій площині щабель, на один рівень з державами, заклала тим самим підвалини міжнародної правосуб'єктності, гарантовані Конвенцією і додатковими Протоколами права. Вони визнаються напрямку за людиною й і у держав виникають зобов'язання не тільки по відношенню одна до одної, але й щодо кожного, хто перебуває під їх юрисдикцією (ст. 1 ЄКПЛ) [230].

У певному сенсі викликом європейській правозахисній системі є порядок вирішення міждержавних справ та індивідуальних звернень, пов'язаних зі збройними конфліктами. Серед міждержавних справ, пов'язаних зі збройними конфліктами, що підкреслюють характер зобов'язань *erga omnes*, слід вказати справи «Кіпр проти Туреччини» 2001 р. та 2014 р. стосовно окупації останньою північної частини Кіпру, у рішенні до якої ЄСПЛ зазначав, що «індивід є остаточним суб'єктом будь-якого права» [330]. Прикладами також можна назвати справи «Грузія проти Росії II» [68] (щодо збройного конфлікту 2008 р.) та чотири міждержавних справи «України проти Росії» [70], пов'язані з міжнародним збройним конфліктом, який почався з окупації військами РФ Криму в лютому 2014 р. і продовжився повномасштабним вторгненням в Україну 24 лютого 2022 р.) ЄСПЛ наголосив на значенні *erga omnes* у його прецедентній практиці щодо збройних конфліктів. Оскільки п.4 ст. 2 Статуту ООН містить заборону застосування сили і погрози силою, то у Женевських конвенціях про захист

жертв збройних конфліктів 1949 р. використовується поняття «збройний конфлікт»; ЄСПЛ теж ще не давав визначення терміна «війна» [343]. Індивідуальні скарги, «пов'язані зі збройними конфліктами, сприяли розширенню поняття юрисдикції ЄСПЛ» [73; 71]. У ряді справ ЄСПЛ визнав, що дії держав, вчинені за межами їх територій, можуть за певних обставин вважатися такими, що підпадають під їх юрисдикцію в контексті ст. 1 ЄКПЛ. Так, «екстратериторіальна юрисдикція може бути визнана внаслідок незаконних воєнних дій, здійснення «ефективного контролю» поза межами власної території держави» [304]. Це важливо, адже сучасні конфлікти часто завершуються ситуацією, коли іноземні сили, залишивши раніше окуповану ними територію, залишають там де-факто місцеві органи влади, над якими здійснюють ефективний контроль. Зобов'язання із забезпечення на такій території прав і свобод людини виникає з самого факту такого контролю незалежно від того, чи здійснюється він за допомогою власних збройних сил контролюючої держави, чи через призначену місцеву адміністрацію.

Так, показові у діяльності ЄСПЛ сформульовані рішення у справі «Лоїзиду проти Туреччини» (*Loizidou v Turkey*) 1995 р., у якому ЄСПЛ встановив юрисдикцію Туреччини над північним Кіпром [73], а згодом рф над Придністров'ям [71], Вірменії над територією Нагорного Карабаху [78], Великої Британії над Іраком [61] та ін. З точки зору МГП, усі ці випадки є військовою окупацією. Прецедентні визначення «ефективного контролю» та принципу «відповідальності держави окупанта стосовно прав людей на окупованих територіях» в цих рішеннях знакові для сучасної України, частина території якої окупована рф.

Окрім цього, дії Ради Європи (далі – РЄ) у сфері прав людини включають інші спеціальні інструменти та конвенції, які доповнюють гарантії та положення ЄКПЛ, звертаючись до конкретних ситуацій або вразливих груп. Традиційні системи моніторингу доповнюються «іншими незалежними органами, такими як Європейська комісія проти расизму та

нетерпимості та Уповноважений з прав людини» [53]. У РЄ робота організації з встановлення стандартів спрямована на пропонування Комітету міністрів нових правових стандартів. Мова йде, наприклад, про прийняті положення щодо скасування смертної кари та нові конвенційні інструменти, такі як Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми 2005 р., що вдосконалює процедури ЄСПЛ для того, щоби він залишався ефективним. У РЄ наголошують: «попри те, що положення конвенцій і договорів про права людини іноді вважаються нижчими від очікувань правозахисників, це не змінює того, що правозахисні договори є їхньою найнадійнішою опорою» [53]. ЄСПЛ фактично надає життя та сенсу тексту ЄКПЛ, ключовою особливістю виступає сила рішення Європейського суду: держави мають виконати остаточне рішення суду; контроль за їх дотриманням здійснює Комітет міністрів РЄ. У кожній справі, яка розглядається ЄСПЛ, процедура передбачає можливість дружнього врегулювання на основі медіації між сторонами. Проте авторитет і ефективність ЄСПЛ на національному рівні повинні бути забезпечені відповідно до «принципу субсидіарності», який передбачає, що «держави несуть першочергову відповідальність за запобігання порушенням прав людини та виправлення їх у разі їх виникнення» [53]. Метою Офісу Комісара Ради Європи з прав людини, створеного в 1999 році, визнано як формування концепції прав людини, так і забезпечення ефективної поваги та повної реалізації цих прав у державах-членах РЄ. Уповноваженому з прав людини доручено сприяти ефективному дотриманню прав людини, діяльності національних інститутів омбудсмена та інших правозахисних структур.

Отже, правове забезпечення захисту прав людини в умовах збройного конфлікту — це відповідна інтегративна система динамічних, скоординованих та адаптивних норм, принципів і механізмів національного законодавства, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, яка спрямована на попередження, мінімізацію та компенсацію порушень невід’ємних прав людини в умовах збройного

конфлікту, із урахуванням пріоритету людської гідності.

2.2. Функціонування інституційних механізмів захисту прав людини в умовах збройних конфліктів

Підтримка миру та запобігання збройним конфліктам - найважливіші завдання Організації Об'єднаних Націй. Відповідно до п. 3 статті 1 Статуту ООН, повага до прав людини та основних свобод для всіх без будь-якої дискримінації постає однією з основоположних цілей організації. ООН накопичила багатий досвід у використанні як міжнародного права прав людини, так і міжнародного гуманітарного права для захисту прав людини в період збройних конфліктів. Протягом багатьох років Генеральна Асамблея ООН, Комісія з прав людини, а також Рада з прав людини наголошують, що «під час збройного конфлікту сторони конфлікту мають юридично обов'язкові зобов'язання щодо прав осіб, які постраждали від конфлікту» [274]. У діяльності Ради Безпеки МППЛ та МГП застосовуються, зокрема, у сфері захисту певних категорій осіб, включаючи цивільних осіб, жінок, дітей та внутрішньо переміщених осіб. Генеральна Асамблея ООН (далі – ГА ООН), з моменту створення ООН, бере активну участь у розробці норм у галузі прав людини, включаючи Загальну декларацію прав людини. ГА ООН схвалила цілу низку правозахисних принципів та стандартів про права, що підлягають особливому захисту груп осіб. Окрім того, «ГА ООН розробила стандарти щодо розшуку, арешту, видачі та покарання осіб, винних у військових злочинах та злочинах проти людяності» [113]. Занепокоєння у зв'язку з повагою до прав людини у збройному конфлікті висловлювалося ще у Зверненні Тегеранської конференції 1968 року, в якому держави-члени заявили, що «масове грубе порушення прав людини внаслідок агресії чи збройних конфліктів з їхніми трагічними наслідками веде до нестерпних людських страждань» [106]. У 1970-ті рр. XX ст. ГА ООН ухвалила ряд резолюцій, у яких підтвердила необхідність забезпечення

всесвітньої поваги до прав людини у збройних конфліктах. Так, у своїй резолюції 2675 (XXV) ГА ООН зауважила, що «основні права людини у тому вигляді, як вони визнані у міжнародному праві та викладені у міжнародних документах, продовжують повністю застосовуватися у ситуаціях збройного конфлікту» [112]. У Декларації цілей у сфері розвитку ГА ООН заявила «про рішучість забезпечити дотримання державами-учасниками норм міжнародного гуманітарного права та права в галузі прав людини та закликати всі держави розглянути можливість підписання та ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду» [116]. ГА ООН бере систематичну участь у розробці міжнародних норм і принципів у галузі прав людини.

У Резолюції ES-11/1 Генеральної Асамблеї ООН, прийнятій 2 березня 2022 року, «висловлюється жаль з приводу вторгнення РФ в Україну та вимагається повного виведення російських військ і скасування рішення про визнання самопроголошених Донецької та Луганської народних республік. Десятий пункт Резолюції ГА ООН від 2 березня 2022 року підтвердив причетність Білорусі до незаконного застосування сили проти України» [125]. Резолюцію підтримали 96 країн, 141 проголосувала за, 5 проти і 35 утрималися. Резолюція нагадала та підтвердила: «1) про зобов'язання всіх держав, згідно зі статтею 2 Статуту ООН, утримуватися у своїх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави або будь-яким іншим способом, несумісним з цілями ООН, і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними засобами, підтверджуючи принципи, що містяться в ній; 2) про те, що територія держави не може бути об'єктом придбання іншою державою в результаті загрози силою або її застосування; 3) про важливість підтримки та зміцнення міжнародного миру, заснованого на свободі, рівності, справедливості та повазі до прав людини, а також розвитку дружніх відносин між націями, незалежно від їх політичних, економічних і соціальних систем або рівнів їх розвитку, посиляючись на

Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підписаний у Гельсінкі 1 серпня 1975 р., та Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум), засуджуючи оголошення рф 24 лютого 2022 року «спеціальної військової операції» в Україні; 4) жодне територіальне придбання в результаті загрози силою або її застосування не визнається законним, висловлюючи глибоку стурбованість повідомленнями про напади на цивільні об'єкти, такі як житлові будинки, школи та лікарні, а також про жертви серед цивільного населення, включаючи жінок, людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями та дітей; 5) військові операції рф на суверенній території України мають такий масштаб, якого міжнародна спільнота не бачила в Європі десятиліттями, і що необхідні негайні дії, щоб врятувати це покоління від лиха війни; 6) глибоку стурбованість погіршенням гуманітарної ситуації в Україні та навколо неї, де зростає кількість внутрішньо переміщених осіб та біженців, які потребують гуманітарної допомоги, висловлюючи також стурбованість потенційним впливом конфлікту на посилення продовольчої безпеки в усьому світі, оскільки Україна є одними з найважливіших у світі регіонів для експорту зерна та сільськогосподарської продукції, коли мільйонам людей загрожує голод або безпосередній ризик голоду» [125].

Рада Безпеки ООН (далі – РБ ООН) приймає резолюції, «реагуючи на конкретні ситуації в окремих країнах, де міжнародний мир та безпека знаходяться під загрозою і має місце збройний конфлікт, та неодноразово вимагала від сторін збройного конфлікту виконувати зобов'язання у галузі прав людини» [108]. РБ ООН також неодноразово «засуджувала порушення прав людини та гуманітарного права у збройних конфліктах і закликала притягувати винних до відповідальності» [108; 110; 115].

З прийняттям 17 липня 1998 року та набранням чинності 1 липня 2002 року Римського статуту РБ ООН почала відігравати активну роль у боротьбі проти безкарності за геноцид, військові злочини, злочини проти людяності та

агресію. Отже, за допомогою здійснення примусових заходів РБ ООН сприяє забезпеченню поваги до стандартів у галузі прав людини.

Війна, розпочата в лютому 2022 року рф проти України, стала стрес-тестом для ролі Ради Безпеки ООН: «нові геополітичні виклики призвели до безпрецедентного рівня фрагментації в Раді – Рада Безпеки не могла засудити російську агресію в Україні, оскільки росія скористалася своїм правом вето» [131]. Як зазначає Тіянджана Малова, «Рада Безпеки не може впоратися із загрозами міжнародному миру та безпеці, у контексті того, коли головний або єдиний правопорушник миру та безпеки є постійним членом Ради» [335]. Проте «вето було прийнято не лише через переважну військову, політичну та навіть економічну силу, але й тому, що інші держави мали нормативне правило, що це стане гарантією миру та безпеки» [285]. Чотири держави-спонсори Ялтинської формули (пізніше до них приєдналася Франція) проголосили: «Однак не слід ігнорувати, що як постійні члени, так і непостійні члени можуть використовувати своє право «вето» навмисно, щоб перешкоджати роботі Ради» [373]. В історії ООН це зобов'язання порушувалося, до прикладу, рф, яка «намагалася надати своєму вторгненню в Україну вигляду легітимності, зловживаючи юридичними формальностями повідомлення про самооборону» [319]. Більше того, рф неодноразово накладала вето на проєкти резолюцій Ради Безпеки, які стосувалися не тільки її дій у сусідній державі, але й для захисту від власної агресії; «це позбавлене не лише морального авторитету, а й юридично хибне, оскільки порушує зобов'язання держави утримуватися як сторона, що бере участь у конфлікті, від голосування при ухваленні рішення згідно зі статтею 27(3) Статуту ООН, а також порушує принцип добросовісності та права на життя, вчинене шляхом агресії» [352].

Комісія з прав людини та Рада з прав людини – важливі форуми ООН, на яких обговорюються проблеми у галузі прав людини. Ухвалюючи в березні 2006 року Резолюцію 60/251 про заснування Ради з прав людини, ГА ООН поклала на неї два ключові обов'язки: «а) сприяння загальній повазі та

захисту всіх прав людини та основних свобод для всіх без будь-яких відмінностей і на справедливій та рівній основі; та б) розгляд ситуацій, пов'язаних з порушенням прав людини, включаючи грубі та систематичні порушення, та формулювання за ними рекомендацій» [114]. Держави-члени неодноразово закликали держави та ООН «вжити заходів щодо таких порушень» [118].

Діяльність Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) – «органу ООН, уповноваженого захищати права людини в усьому світі, на місцях є свідченням того, яким чином Управління розглядає зобов'язання як з міжнародного права прав людини, так і міжнародного гуманітарного права у ситуаціях збройного конфлікту» [118]. Незалежні експерти ООН готують доповіді та рекомендації, які допомагають виявляти, навіть запобігати порушенням прав людини у ситуаціях збройного конфлікту. Так, у Доповіді УВКПЛ про ситуацію з правами людини в Україні за період з 1 грудня 2023 р. по 29 лютого 2024 р. указувалося, що наприкінці лютого 2024 року виповнилося два роки з моменту повномасштабного збройного нападу РФ на Україну та десять років з початку окупації нею Автономної Республіки Крим та міста Севастополь (Крим). Збройний напад на українську територію, окупація її спричинили серйозні порушення міжнародного права прав людини (МПЛ) та міжнародного гуманітарного права (МГП), які матимуть довгострокові наслідки для України та її населення.

Захист під час збройного конфлікту Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) базується на ретельному аналізі конфлікту та захисту. Його можна підтримувати кількома різними способами, спрямованими як на підвищення поваги до МГП сторонами конфлікту, так і на здатність громад брати участь у захисних діях: діалог і взаємодія з владою та озброєними особами, включаючи пропаганду та гуманітарні переговори; операції та проекти, такі як зміцнення механізмів самозахисту громад.

УВКБ ООН тісно співпрацює з іншими у збройних конфліктах. Концепція захисту цивільних осіб передбачає спільну мету всієї ООН щодо захисту тих, хто не бере активної участі у бойових діях. Отже, УВКБ ООН повинно знати та використовувати різні мандати та механізми захисту під час збройного конфлікту, включаючи політичні та миротворчі місії ООН, радників ООН з питань захисту, МКЧХ, правозахисні механізми та органи СМСcoord. Гуманітарні організації, державні сили безпеки та недержавні збройні групи дедалі частіше діють в одному просторі в надзвичайних ситуаціях, незалежно від того, зумовлені вони конфліктом, екстремальними погодними явищами чи іншими техногенними катастрофами. Ефективний діалог між цими суб'єктами має вирішальне значення для отримання та підтримки гуманітарного доступу до потребуючих людей і забезпечення їхнього захисту.

Гуманітарна криза, спричинена збройним конфліктом, може викликати приплив біженців і внутрішнє переміщення в різних частинах країни, вимагати оголошення рівня надзвичайної ситуації в кількох країнах, особливо коли очікується транскордонне переміщення. Захист під час збройного конфлікту є критично важливим і фундаментальним аспектом надзвичайних операцій, оскільки основна мета гуманітарної діяльності - порятунок життів і полегшення страждань. Захист цивільного населення постає «фундаментальним гуманітарним імперативом, яким керуються надзвичайні операції в зонах конфлікту» [129].

Деякі аспекти захисту цивільних осіб, такі як успішна адвокація та гуманітарні переговори, можуть зайняти значну кількість часу. Якщо попередня присутність не існує, УВКБ ООН і партнери повинні ретельно, але швидко отримати розуміння конфліктів і викликів захисту, зрозуміти архітектуру захисту та поточний потенціал, установити необхідні контакти, забезпечити присутність на місцях і довіру.

Аналіз конфлікту допомагає зрозуміти основні причини та контекст конфлікту. Аналіз захисту оцінює ризики, з якими стикаються цивільні

особи, включно з особами без громадянства та вимушено переміщеними особами під час конфлікту. Надійний аналіз конфлікту є основою надійного аналізу захисту. Такий аналіз конфлікту передбачає розгляд нижчевказаних елементів: розуміння конфлікту та його контексту, включаючи основні причини, визначення основних сторін конфлікту та їхніх інтересів, зокрема потреби, страхи, проблеми та прагнення, розуміння мотивів будь-яких навмисних нападів на мирних жителів.

Аналіз захисту передбачає визначення основних ризиків захисту та потреб постраждалого населення. Це вимагає розуміння та аналізу ризиків захисту, з якими різні групи населення, відповідно до віку, статі та різноманітності, стикаються під час збройного конфлікту. Аналіз захисту збагачується та оновлюється за допомогою моніторингу захисту. Моніторинг захисту розглядає зміни в ситуації захисту з плином часу та визначає відповідні моделі та інциденти захисту. УВКБ ООН та партнери повинні створити механізм моніторингу захисту на якомога більш ранньому етапі під час надзвичайної ситуації. Цей механізм має охоплювати проблеми захисту, пов'язані зі збройним конфліктом. УВКБ ООН «несе відповідальність за моніторинг, документування та повідомлення про серйозні порушення щодо жінок, дівчат і хлопців; також може висвітлювати порушення через співпрацю з правозахисними механізмами ООН» [129].

Під час збройних конфліктів гуманітарні організації співпрацюють із озброєними особами та іншими особами, які виконують певні обов'язки, щоб обмежити наслідки конфлікту для цивільного населення та захищати права людей. Водночас УВКБ ООН у справах біженців може безпосередньо співпрацювати з озброєними групами, якщо це необхідно для доступу або захисту осіб, які підпадають під його мандат, та інших постраждалих груп населення, якщо це необхідно. Взаємодія з МКЧХ у відповідних випадках завжди важлива. Діалог і взаємодія, як правило, необхідні під час роботи над збереженням або відновленням цивільного та гуманітарного характеру місць розміщення переміщених осіб.

УВКБ ООН та партнери виступають разом із відповідальними особами, щоб привести політику, практику чи закон у відповідність до міжнародних стандартів. Адвокація працює найкраще, коли здійснюється у співпраці з ключовими партнерами. Успішна адвокація захисту під час збройного конфлікту передбачає: «1) чітко визначені цілі, засновані на бажаних змінах у захисті населення; 2) належне визначення зацікавлених сторін, на які ми прагнемо вплинути, їхніх інтересів і влади; 3) ретельний вибір методології, включаючи обережне переконання, мобілізацію інших і, як крайній засіб, ретельний аналіз та прийняття рішення» [129].

Через гуманітарні переговори з особами, які виконують обов'язки, включаючи державні та недержавні збройні формування, УВКБ ООН та партнери прагнуть встановити гуманітарну присутність у конфліктних ситуаціях, забезпечити доступ до постраждалого населення та сприяти наданню допомоги й захисту. На відміну від адвокації, переговори по суті є угодою.

Окрім залучення та діалогу, моніторингу та звітності, УВКБ ООН та партнери також можуть посилити захист під час збройного конфлікту за допомогою спеціальних оперативних підходів. Вони можуть включати, залежно від контексту: 1) захист за допомогою присутності, як правило, у взаємодії з іншими підходами, такими як проекти підтримки громад (CSP) і моніторинг захисту; 2) посилення механізмів самозахисту, таких як громадська поліція, пересувні суди та плани на випадок надзвичайних ситуацій у громаді для циклічного переміщення; 3) гуманітарні евакуації (це завжди крайній засіб, коли умови є або можуть швидко стати нестерпними для постраждалого населення; самі по собі вони ніколи не являють собою довгострокових рішень і повинні виконуватися лише після ретельного прийняття рішень, планування та управління ризиками відповідно до існуючих вказівок УВКБ ООН та в координації з партнерами).

Центральне значення захисту вимагає колективних зусиль для усунення ризиків захисту для постраждалих людей. У рамках цих зусиль

захист під час збройного конфлікту здійснюватиметься в тісній співпраці з іншими гуманітарними партнерами та партнерами ООН. УВКБ ООН має приділяти пильну увагу гуманітарній архітектурі й архітектурі захисту, зокрема в місіях ООН із мандатом захисту. В операціях щодо внутрішньо переміщених осіб та інших операціях, які не стосуються біженців, захист під час збройних конфліктів координуватиметься в рамках Кластерів захисту під керівництвом УВКБ ООН. Серед інших питань, УВКБ ООН виступає за інтеграцію навчання ризиків щодо протимінної діяльності та вибухонебезпечних боєприпасів (ВБ) у стратегії та плани захисту, сприяє підвищенню обізнаності про ризики серед постраждалого населення. Крім того, «УВКБ ООН підтримує збір даних та оцінку потреб, щоб визначити масштаби проблеми мін і вибухових речовин у районах, де знаходяться біженці та ВПО» [129].

Деякі миротворчі та політичні місії ООН можуть включати цілі захисту. Відповідно до конкретних мандатів, вони можуть «виконуватися через інтегровані компоненти прав людини, радників із захисту, спеціальні стратегії захисту цивільного населення та застосування сили миротворцями» [129].

Захист під час збройного конфлікту може становити серйозні ризики для постраждалого населення, гуманітарного персоналу та партнерів. Помилки та неправильне судження можуть призвести до смерті, травм або шкоди репутації. Важливо, щоб стратегії, альянси, залучення та операції ґрунтувалися на ретельній оцінці ризику та користі, поважали принцип «не зашкодь». Суворе дотримання гуманітарних принципів обов'язкове. Будь-яка допомога УВКБ ООН силам безпеки, що не входять до ООН, повинна відповідати Політиці належної обачності ООН. УВКБ ООН і партнери повинні швидко, але ретельно встановити присутність на місцях і операції, довіру, альянси та контакти, зокрема з постраждалим населенням. Необхідно звернути особливу увагу на різні ризики, з якими можуть зіткнутися громади та місцеві партнери й персонал, на основі постійного діалогу та спільної

оцінки ризиків. Ці заходи «самі по собі допоможуть зменшити ризики та сприятимуть поступовому збагаченню заходів зі зменшення ризиків» [129]. Деокупація «не повинна відбуватися хаотично, з відповідними негативними гуманітарними для прав людини, для безпеки, для життя людей на окупованій території, саме тому державний сектор бере участь у забезпеченні відповідності політики реінтеграції та збереженні зв'язків людей в окупації» [316].

18 липня 2024 року УВКБ ООН, Агентство ООН у справах біженців, офіційно запустили свою інноваційну цифрову інформаційну платформу «Україна – дім», що має на меті надати своєчасну й неупереджену інформацію мільйонам людей, які залишилися внаслідок повномасштабної війни. Його розроблено, щоб допомогти українським біженцям і внутрішньо переміщеним особам – користувачі можуть знайти вказівки щодо доступу до державних механізмів компенсації за зруйновані чи пошкоджені будинки та вимоги щодо відповідності під час подання заявки з-за кордону; особисті документи, які потрібно отримати перед поверненням в Україну; а також доступ до безкоштовної правової та грошової допомоги, які надаються УВКБ ООН та його місцевими партнерами. МЗС України тісно співпрацювало з УВКБ ООН, щоб надати посилання та інформацію про консульські служби в приймаючих країнах, що часто мають вирішальне значення для біженців, які розглядають можливість добровільного повернення. «Ми повинні продовжувати підтримувати біженців з України, але ми також маємо бути готовими допомогти їм повернутися додому, коли вони вважають, що це безпечно; підтримувати зв'язок і мати достовірну інформацію в режимі реального часу, включно з наявною підтримкою, життєво важливо, щоб допомогти людям приймати обґрунтовані рішення, планувати своє майбутнє та зберігати надію» [128], наголосив Філіппо Гранді, Верховний комісар ООН у справах біженців у лютому 2022 року.

УВКБ ООН регулярно досліджує ситуацію та наміри українських біженців та внутрішньо переміщених осіб, і більшість із них продовжує

висловлювати свої наміри повернутися додому, хоча незахищеність залишається ключовим фактором, що перешкоджає поверненню.

З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року «УВКБ ООН лише у 2022 році підтримало 4,3 мільйона людей в Україні за допомогою різних програм гуманітарної допомоги та відновлення; 2,63 млн осіб у 2023 році; і до цього часу у 2024 році надав майже 950 000 багатогалузевих послуг постраждалим від війни людям по всій країні» [128]. Разом із партнерами УВКБ ООН підтримало ремонт приблизно 30 000 будинків по всій Україні, допомагаючи людям повернутися додому або залишитися у своїх громадах, а також надало юридичні консультації 150 000 людям, допомагаючи їм відновити документи, зареєструватися для отримання допомоги та отримати доступ до інших соціальних послуг» [128].

Виходячи з того, що ЄКПЛ має на меті захист прав людини від порушення з боку національних державних органів, її ефективність залежить, передусім, від того, яке місце займають її приписи та судова практика ЄСПЛ у національному правопорядку держав.

Відзначаючи двадцять п'яту річницю Порядку денного Ради Безпеки у сфері дій, «у аналітичній записці Управління ООН з координації гуманітарних справ (ОСНА) на 2024 рік проаналізовано розвиток практики Ради Безпеки щодо дій у питанні з 2019 по 2023 роки та запропоновано можливі зміни на найближчі роки» [98].

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ), заснований у 1863 році, у своїй роботі керується Женевськими конвенціями 1949 року, Додатковими протоколами до них, своїм Статутом, Статутом та резолюціями міжнародних конференцій Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. МКЧХ – незалежна організація, що забезпечує гуманітарний захист. МКЧХ діє у надзвичайних ситуаціях та сприяє дотриманню МГП на національному рівні. Цілі МКЧХ мають виключно гуманітарний характер – захист життя та гідності людей, які постраждали від збройних конфліктів і насильства, та надання їм допомоги. МКЧХ працює в Україні з 2014 року, а з 24 лютого

2022 року значно розширив свою присутність і діяльність для підтримки людей, які постраждали від міжнародного збройного конфлікту між РФ та Україною і потребують нагальної гуманітарної допомоги, зокрема укриттів, їжі та медикаментів. МКЧХ 26 червня 2024 року оприлюднив звіт про роботу в Україні, в якому вказується, що майже 700 співробітників, включаючи медичний персонал, спеціалістів із забруднення зброї та інших членів екстрених груп, тепер працюють в Україні (зокрема, у Києві, Одесі, Харкові, Львові, Дніпрі, Донецьку та Луганську, у тому числі на лінії фронту). МКЧХ створив спеціальне Бюро Головного управління розшуку України для збору, централізації та передачі інформації про долю та місцезнаходження позбавлених волі людей, як військових, так і цивільних, які потрапили до рук ворога. У Звіті зазначені «основні результати роботи, виконаної МКЧХ в Україні у 2023 році: більше 320 000 уразливих осіб у прифронтових районах отримали продуктові набори, щоби забезпечити мінімальну продовольчу безпеку; понад 153 000 маркувальних матеріалів передано службам швидкого реагування та Збройним силам України для маркування територій, забруднених боєприпасами, що не розірвалися; понад 10 300 сімей, постраждалих від активних бойових дій, отримали доступ до належного житла шляхом надання будівельних матеріалів або грошової допомоги; понад 350 000 осіб отримали грошову допомогу загалом на суму 2,7 мільярда гривень (69 мільйонів швейцарських франків) для задоволення їх повсякденних потреб та забезпечення своїх сімей; 3947 сім'ям зниклих безвісти було надано відповідь про статус їхніх близьких» [86].

Повномасштабна збройна агресія РФ проти України не тільки уклала реалізацію прав людини на захист, але й фактично стала основним чинником порушення прав й свобод людини та громадянина.

Ратифікація Женевських конвенцій Україною - додаткова підстава для застосування положень Кримінального кодексу України (ККУ), які передбачають відповідальність за воєнні злочини, зокрема статті 438 «Порушення законів і звичаїв війни». Крім того, застосування цієї статті

є не лише правом, а й обов'язком. Адже, як відомо, відповідно до Женевських конвенцій, які являють собою частину національного законодавства України, держави зобов'язані розслідувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та притягувати до відповідальності підозрюваних у їх скоєнні. У нормах МГП «зобов'язання держави з переслідування винних у воєнних злочинах передбачені у тексті Женевської Конвенції, натомість у практиці ЄСПЛ прав людини зобов'язання переслідувати осіб, винних у найтяжчих порушеннях прав людини, сформульоване як «процедурне зобов'язання» відповідно до статей 2 та 3 ЄКПЛ» [235]. Саме цей документ закріплює комплекс основних прав і свобод людини та кримінально-процесуальні гарантії їх дотримання й реалізації. Як наголошує М.М. Гнатовський, «кримінальна складова цього процедурного обов'язку також безпосередньо згадується Судом: Суд багато разів зазначав, що ефективна судова система, якої вимагає стаття 2, за певних обставин повинна включати звернення до кримінального права» [157, с. 5].

ЄСПЛ «кваліфікацію ситуації збройного конфлікту не здійснює, єдине питання, яке може вирішувати ЄСПЛ, – це встановлення наявності чи відсутності порушення державою положень ЄКПЛ» [235, с. 141].

Міжнародна, неурядова, неприбуткова організація Human Rights Watch (HRW) «займається захистом прав людини більш ніж у 70 країнах світу, а її функції полягають у тому, щоби притягти уряди та їх лідерів до відповідальності за порушення своїх зобов'язань щодо прав людини» [312]. Однією з ключових цілей «є справедливість і відповідальність за зловживання, що включає формування розслідувань і тиску на уряди з метою арешту осіб, розшукуваних за серйозні злочини, а також створення ефективних судів у справах про військові злочини, забезпечення фінансової та політичної підтримки зусиль щодо притягнення до відповідальності» [312].

Отже, надважливо, щоби національні органи влади докладали зусиль для підтримки практики «універсальної юрисдикції», згідно з якою

національні судові органи розслідують і переслідують серйозні злочини, незалежно від громадянства підозрюваних або їх жертв.

2.3. Роль національного судочинства в захисті порушених прав людини, пов'язаних зі збройним конфліктом

Національні суди відіграють важливу роль у гарантуванні первинного захисту ЄКПЛ. Як зазначає українська дослідниця А. Федорова, «розв'язання суперечностей національного законодавства з Конвенцією має відбуватися, перш за все, з допомогою судового контролю, тобто шляхом прямого застосування національними судами норм Конвенції» [258].

Утім, саме національна судова система України відігравала суттєву роль у поступовому подоланні цих викликів, пов'язаних із захистом прав людини, чому значною мірою сприяла практика ЄСПЛ. Ключовою проблемою дослідження є аналіз питання застосування практики ЄСПЛ національними судами при розгляді справ, пов'язаних зі збройним конфліктом або його наслідками. Захист прав людини і відступ від зобов'язань за ЄКПЛ в умовах збройного конфлікту, співвідношення МППЛ та МГП, розгляд міждержавних справ у ЄСПЛ, здійснення правосуддя відповідно до стандартів і рекомендацій РЄ за умов воєнного стану – це ключові питання. Саме вони були у фокусі уваги учасників XI Щорічного міжнародного форуму з практики ЄСПЛ 13 грудня 2023 року. У форумі взяли участь судді ЄСПЛ, Верховного Суду та судів загальної юрисдикції, представники органів судової, законодавчої та виконавчої влади, юристи-практики, науковці, представники та міжнародні експерти Ради Європи. Захід організувала Програма підтримки ОБСЄ для України в межах проекту «Гарантування дотримання прав людини при здійсненні правосуддя. Фаза II», спільно з проектом РЄ «Підтримка судової влади України в умовах війни та післявоєнного періоду» [225].

Ключове питання цього розділу дисертаційного дослідження - аналіз

проблем захисту прав людини під час міжнародних збройних конфліктів у контексті співвідношення міжнародного і національного права.

Як відомо, ще 21 травня 2015 року прийнята Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», відповідно до якої «Україна інформує Генерального секретаря ООН та Генерального секретаря РЄ про стан безпекової ситуації в Донецькій та Луганській областях та про зміну території, на яку поширюється відступ України від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» [21].

Важлива для розгляду в контексті дисертаційної проблематики практика застосування МГП у період збройного конфлікту на території України. Відповідно до Женевських конвенцій 1949 року, які є частиною національного законодавства України, держави зобов'язані розслідувати серйозні порушення МГП та притягувати до відповідальності підозрюваних у їх скоєнні.

Аналіз чинного законодавства та існуючої практики показує, що «Україна наразі не має загальної моделі розслідування та переслідування підозрюваних у серйозних порушення МГП, які класифікуються як кримінальні злочини (воєнні злочини, злочини проти людства чи геноцид). Кримінальний кодекс України досі не містить статті про злочини проти людства, яка відповідає сучасному стану міжнародного кримінального права та існуючим міжнародним зобов'язанням України за загальним міжнародним правом, у тому числі його імперативними нормами» [214]. Що стосується способу переслідування в Україні військових злочинів, то деякі з них дозволено відповідно до статті 438 Кримінального кодексу України, яка загалом передбачає кримінальне покарання за «порушення законів і звичаїв війни». Ця стаття «встановлює кримінальну відповідальність за використання будь-яких засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, у тому

числі міжнародними договорами та звичаєвим правом» [214]. Згадана стаття також «передбачає кримінальну відповідальність за будь-яке інше порушення законів і звичаїв війни згідно з міжнародним правом, ратифікованим Україною» [214].

Питання захисту соціальних прав людини в умовах внутрішнього переміщення стали одними з найбільш актуальних в українському суспільстві, що знайшло своє відображення у відповідній національній судовій практиці, яка формувалася також за допомогою практики ЄСПЛ.

У системі національних засобів юридичного захисту судовий захист постає одним із головних механізмів, який означає, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Перша судова палата Касаційного цивільного суду (КЦС ВС) вкотре «закріпила свою правову позицію про відсутність у росії судового імунітету, навівши додаткові аргументи» [35]. КЦС ВС свою позицію аргументує тим, що «підтримання юрисдикційного імунітету російської федерації (рф) позбавить позивача ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним із положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (гарантує право на справедливий суд)» [36]. Своєю збройною агресією проти України, що «порушує основоположні принципи і норми міжнародного права, зокрема Статуту ООН, та загальновідомим невизнанням рф відповідальності за свою протиправну військову діяльність в Україні (виключаючи цим інші способи захисту свого права, крім як звернення до українського суду), росія порушує такі обов'язкові умови обмеження права на справедливий суд шляхом застосування судового імунітету (згідно з позицією ЄСПЛ), як законність мети та непорушення самої сутності права на доступ до суду, що усуває можливість застосування юрисдикційного імунітету для рф» [36]. Більше того, «судовий імунітет рф не підлягає застосуванню з огляду на порушення рф державного суверенітету України, а отже, не є здійсненням росією своїх суверенних прав, що

охороняються судовим імунітетом, концепція якого ґрунтується на міжнародно-правовому принципі суверенної рівності держав» [36].

Дослідники фахово аналізують рішення Великої Палати Верховного Суду (ВПВС) щодо порядку відшкодування моральної шкоди у зв'язку зі смертю близької особи внаслідок збройної агресії рф (Постанова ВПВС від 12.05.2022 у справі № 635/6172/17, провадження № 14-167цс20). Зокрема, рішення ВПВС, «яке диференціює відповідальність росії та України за шкоду, завдану внаслідок збройної агресії рф, та деталізує всі особливості, на які сторонам варто звертати увагу під час формування позовних вимог про відшкодування такої шкоди» [220]. ВПВС також дає «розгорнуту характеристику негативному та позитивному (матеріальному і процесуальному) обов'язкам держави за ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантує право на життя, та акцентує увагу на тому, що порушення будь-якого з цих обов'язків є самостійною підставою для відповідальності держави, але лише за умови, якщо є підстави стверджувати, що держава мала юрисдикцію, зокрема на відповідній частині її території» [13].

Ключове у висновку суду те, що самі по собі факти порушення прав людини, зокрема загибелі людей, на підконтрольній державі території, не означають автоматичне порушення гарантій права на життя за ст. 2 ЄКПЛ. Також не є автоматичне порушення прав людини на території, яку держава в межах її кордонів не контролює з незалежних від неї причин. Якщо держава поширювала свою юрисдикцію на відповідну територію, де сталося порушення права людини, то треба чітко встановити обставини (факти) невиконання чи неналежного виконання державою відповідних обов'язків для притягнення її до відповідальності на підставі ЄКПЛ.

Рішення КЦС ВС щодо зупинення виконання рішення про звернення стягнення на предмет іпотеки в період воєнного стану (Постанова колегії суддів Першої судової палати КЦС ВС від 22.06.2022 р. у справі № 296/7213/15, провадження 61-10125св21) [33] стало першим, у якому суд

«послався на пункт 5-2 прикінцевих положень Закону України «Про іпотеку» (зміни до якого було внесено у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану») та призупинив виконання рішення щодо звернення стягнення на предмет іпотеки на період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування» [220]. Акцентувавши на тому, що «норми права, які регулюють підстави і порядок звернення стягнення на предмет іпотеки, не втратили свою чинність, оскільки не були вилучені з тексту зазначеного Закону, а спеціальним законом лише запроваджене зупинення виконання цих правил на певний період», указавши, що «надалі у разі припинення запровадження воєнного стану дія згаданих правил відновиться без окремого рішення та закону» [220].

Варто також виділити рішення Касаційного адміністративного суду (КАС ВС) щодо правомірності відступу від принципу стабільності (Постанова колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19.04.2022 р. у справі № 816/687/16, провадження К/9901/33796/20) [32]. КАС ВС у своєму рішенні стверджує, що «норму-принцип стабільності податкового законодавства не можна вважати нормою, яка змінює порядок набрання чинності або вступу в дію всіх нових податкових правил, та висловлює правову позицію, що відступ від принципу стабільності в оподаткуванні при прийнятті змін до законодавства є правомірним, якщо дотримано баланс з принципами загальності оподаткування, фіскальної достатності та соціальної справедливості з огляду на збалансування бюджету і забезпечення видатків на оборону, соціальний захист населення в складних економічних умовах фактичної воєнної агресії» [220]. Надзвичайно важливо, що ВСУ в непростий час приймає важливі рішення, які формують єдину позицію у спірних питаннях щодо захисту прав людини, передовсім пов'язаних зі збройною агресією РФ.

Одним із важливих питань захисту прав людини фахівці розглядають

«проблему відшкодування збитків, завданих війною, яка загострилася у контексті факту виключення рф із Ради Європи, що певною мірою зменшує можливість впливу на країну-агресора, а ті інструменти, які вже було застосовано, поки що не дали належних результатів, хоча вже прийняті відповідні акти для притягнення рф до нормативно-правової відповідальності для відшкодування завданої шкоди» [3].

Рада Європи вже започаткувала низку ініціатив щодо відновлення порушених прав осіб в умовах збройного конфлікту, зокрема про відшкодування збитків. У цьому контексті важливе є дотримання загальних принципів міжнародного права щодо репарацій та можливості їх реалізації в Україні, а також узгодження національних і міжнародних ініціатив компенсаційних механізмів для відшкодування збитків.

Представники суддівської спільноти наголошують, що «збройний конфлікт став тим викликом, у процесі якого законодавча та судова влада активно співпрацюють для того, щоби навіть попри надскладні умови сьогодення забезпечити громадянам доступ до правосуддя і спростити його, зокрема, шляхом диджиталізації правосуддя» [226]. Зараз українська судова система проходить тест на те, як діяти в умовах збройного конфлікту, дотримуючись стандартів Ради Європи та вимог ЄКПЛ.

Українські суди використовують практику ЄСПЛ як орієнтир для ухвалення рішень стосовно порушених прав унаслідок збройного конфлікту з 2014 р. Незважаючи на окремі недоліки, що ускладнюють послідовну імплементацію рішень ЄСПЛ у межах національної системи судочинства, практика Європейського суду з прав людини має суттєвий вплив на усунення низки прогалин і невідповідностей національного права у ситуації збройного конфлікту та внутрішнього переміщення.

Важливе питання про роль практики ЄСПЛ при здійсненні національного судочинства у справах щодо компенсації матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок збройного конфлікту. У період з 2014 по 2022 рр. національне законодавство та правозастосовна практика щодо

компенсації збитків, завданих збройним конфліктом, не завжди мали системний послідовний характер, проте національні суди застосували міжнародні стандарти та практику ЄСПЛ. Із початком агресії РФ проти України у 2024 році, яка спричинила безпрецедентні за своїм обсягом збитки цивільному населенню, його майну, інфраструктурі та навколишньому середовищу, актуалізувалася проблема відшкодування завданої шкоди у судовому порядку. Вирішуючи питання про відшкодування шкоди, за яку Україна не може нести відповідальність після початку повномасштабного вторгнення, ВСУ обрав підхід, що ґрунтується на обмеженні судового імунітету держави-агресора. У Постанові від 14 квітня 2022 р., роблячи посилання на положення ЄКПЛ про державні юрисдикційні імунітети 2004 р., ВСУ встановив, що «юрисдикційний імунітет не діє у справах «за позовом про стягнення компенсації за тілесні ушкодження чи пошкодження майна, якщо шкода мала місце на території держави суду і заподіювач шкоди в момент її заподіяння перебував на території держави суду» та сформуло право позицію для подальших судових справ цієї категорії» [37].

ЄСПЛ ще доведеться розглянути по суті справи щодо порушень прав людини у контексті агресії РФ проти України, але національні суди в Україні вже застосовують практику ЄСПЛ у справах, пов'язаних зі збройним конфліктом, що сприяє підвищенню ефективності судового захисту в таких категоріях справ у межах як цивільної, так і адміністративної юрисдикції. Перед Україною та, зокрема, її судовою владою постають питання про більш ефективні механізми відшкодування шкоди, які в майбутньому мають бути узгоджені із правилами та процедурами, за якими буде функціонувати нещодавно створений у межах Ради Європи Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України.

Надважливе завдання на сьогоднішньому етапі - забезпечення єдності судової практики у справах, пов'язаних з війною. Саме такий порядок денний окреслив науково-практичний дискурс учасників судово-практичної конференції від 27 вересня 2024 року. У питанні судового захисту права

людини на відшкодування шкоди, заподіяної рф, практика Касаційного цивільного суду у складі ВС дотримується позиції, згідно з якою відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав людини на тимчасово окупованих територіях покладається, за нормами і принципами міжнародного права, на рф як на державу-окупанта. Це, зокрема, «факт загибелі особи внаслідок збройної агресії рф проти України, вимушеного переселення з окупованої території України, реєстрації шлюбу, народження або смерті на тимчасово окупованій території, перебування на утриманні загиблого військовослужбовця тощо» [169]. Важливою «є судова практика щодо територіальної юрисдикції пред'явлення позовів про відшкодування шкоди за місцем її заподіяння відповідно до ч. 8 ст. 29 ГПК України та щодо пред'явлення позову за місцезнаходженням майна відповідача» [169].

Рекомендації щодо питань дотримання процесуальних стандартів у справах, «в яких відповідачем виступає рф, розроблені Українською арбітражною асоціацією (УАА) спільно з Інститутом законодавчих ідей» [232]. Загальна мета Рекомендацій – «це дотримання принципу верховенства права» [232]. Адже в судових справах, у яких відповідачем є рф, важливо «продемонструвати, що Україна, на відміну від країни-агресора, – правова держава» [232]. Більш практична мета – «забезпечити можливість визнання і виконання рішень у відповідних справах в іноземних державах, де переважно зосереджені активи рф, адже один із істотних аспектів, який будуть вивчати судді іноземних держав, – питання про дотримання стандартів належного відправлення судочинства українськими судами» [232].

Варто проаналізувати актуальну проблематику спорів, зумовлених збройним конфліктом. Велика частка справ, які, наприклад, на сьогодні розглядаються судами адміністративної юрисдикції – це справи щодо: 1) проходження військової служби; 2) мобілізації; 3) виплати додаткової винагороди військовослужбовцям; 4) звільнення з військової служби. У ході вирішення вказаних справ суди повинні витримати відповідний етично-

правовий балансу між правами людини (у конкретному випадку – військовослужбовця) і суспільними інтересами, які в ході збройного конфлікту особливо гостро актуалізуються в суспільстві.

Аналізуючи практику ВСУ, варто виділити такі справи: 1) щодо грошового забезпечення військовослужбовців; 2) щодо виплат додаткових винагород; 3) щодо звільнення з військової служби; 4) щодо оскарження рішень ТЦК та СП; 5) щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про оборону; 6) щодо мобілізації. Зокрема, фахівці звертають увагу на нову редакцію ст. 210-1 КУпАП, якою вдосконалено відповідальність за порушення правил військового обліку та законодавства мобілізації.

Звертається увага й на останні напрацювання в напрямі використання національними судами України конвенційних стандартів у своїй практиці. Зокрема, логічним і закономірним кроком у процесі розгляду складних питань є звернення до практики ЄСПЛ. Верховний Суд України продуктивно комунікує з ЄСПЛ за допомогою платформ «Superior Courts Network» і «Knowledge Sharing platform». ВС у межах своєї компетенції продовжує діяльність щодо забезпечення виконання рішень ЄСПЛ, ухвалених щодо України, та недопущення можливих порушень у майбутньому.

Велика Палата (надалі ВП) ВС вирішувала таке питання, коли надійшла заява про перегляд рішення національного суду після рішення ЄСПЛ у справі № 2318/1249/2012, в якій ВП ВС 23 листопада 2022 року прийняла постанову після рішення ЄСПЛ у справі «Жвавий проти України» (*Zhvavyu v. Ukraine*, заява № 6781/13). ВП ВС врахувала як те, що пропуск десятирічного строку для звернення із заявою про перегляд судових рішень не можна ставити за провину заявникові, так і те, що ЄСПЛ у своєму рішенні прямо вказав, що відновлення цивільного провадження було б найбільш належним способом відшкодування заявникові будь-якої матеріальної шкоди. ВП ВС зазначила, що необхідно відновити настільки, наскільки це можливо, його попередній юридичний стан, бо наслідки порушення

конвенційних прав досі впливають на заявника і їх не можна усунути інакше, ніж через повторний розгляд справи.

Окремо фаховою спільнотою наголошується на тому, що під час збройного конфлікту в Україні гендерне питання суттєво посилилося. Зокрема, порушено такі питання: вразливість потерпілих і свідків; жінки та насильство; доказування фактів насильства; практика ЄСПЛ. Гендерно чутливе правосуддя – невід’ємна частина справедливого правосуддя. Сьогодні це дуже важливо враховувати судам, які розглядають кримінальні провадження, пов’язані не тільки з домашнім чи гендерно зумовленим насильством, але, й із насильством, що призводить до тяжких тілесних ушкоджень чи смерті людини.

У 2023 році «представники українських правозахисних громадських організацій, які з 2014 року опікуються питаннями захисту прав постраждалих унаслідок збройного конфлікту, чітко висловили свою консолідовану позицію та низку рекомендацій щодо пріоритетних кроків держави в умовах широкомасштабної збройної агресії проти України» [163]. Було наголошено, що «реалізація зазначених рекомендацій дозволить Україні створити умови для притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців, підвищити рівень захисту постраждалих унаслідок збройних дій, знизити рівень напруги в суспільстві щодо питань переслідування за вчинені кримінальні злочини під час тимчасової окупації» [163]. Від часу оприлюднення Україна на сьогодні вже виконала одне головне завдання – ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) та розпочала процес узгодження національного кримінального законодавства з міжнародним.

Надзвичайно важливі в контексті захисту прав людини судові рішення щодо посиленого соціального захисту військовослужбовців. Аналізуючи судову практику Верховного Суду України за 2024 рік, варто розглянути категорію справ, які стосуються забезпечення військовослужбовців житлом для постійного проживання. 1 серпня 2024 р. Верховний Суд «у складі

колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 380/2075/23 залишив без задоволення касаційну скаргу позивача, якому було відмовлено у зарахуванні на квартирний облік. Військовослужбовець звернувся до суду з позовом, у якому просив визнати протиправним рішення об'єднаної житлової комісії про відмову в зарахуванні його та членів його сім'ї на облік осіб, які потребують поліпшення житлових умов шляхом забезпечення жилими приміщеннями для постійного проживання» [152]. Позовні вимоги обґрунтував тим, що «відмова відповідача у зарахуванні на квартирний облік є протиправною, оскільки він та члени його сім'ї забезпечені жилою площею нижче за мінімальний рівень забезпеченості громадян, що є визначальним у забезпеченні військовослужбовців ДПСУ та членів їх сімей жилими приміщеннями» [152]. Окружний адміністративний суд задовольнив позовні вимоги. Апеляційний адміністративний суд скасував рішення суду першої інстанції, ухвалив нове – «про відмову в задоволенні позовних вимог з тих мотивів, що позивач двічі був забезпечений житлом відповідно до його заяв та кількості осіб, вказаних у заявах, службове житло не здавав та на момент прийняття оспорюваного рішення не перебував у списках особового складу регіонального управління, на відповідних обліках не перебував, був звільнений з Адміністрації ДПСУ» [152].

ВСУ вказав, що, «за загальним правилом, забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житлом для постійного проживання провадиться один раз протягом усього часу проходження військової служби шляхом надання житла новозбудованого, виключеного з числа службового, вивільненого або придбаного у фізичних чи юридичних осіб, надання кредиту для спорудження (купівлі) житла за умови, що ними не було використано право на безоплатну приватизацію житла, з урахуванням особливостей, визначених п. 10 ст. 12 Закону № 2011-XII» [14]. При цьому на облік осіб, «які потребують поліпшення житлових умов шляхом забезпечення жилими приміщеннями для постійного проживання, беруться військовослужбовці, які не забезпечувалися постійним житлом згідно з

встановленими законодавством нормами протягом усього часу проходження військової служби і мають вислугу на військовій службі 20 років і більше, та члени їх сімей» [14]. У цій справі на момент звернення позивача до відповідача та до суду він вважається таким, що забезпечений житлом у розумінні Закону № 2011-XII, оскільки отримав житло, будучи військовослужбовцем ДПСУ, та квартиру в м. Києві, а службову квартиру не здав. Отже, за висновком ВСУ, «оспорюване позивачем рішення прийняте на підставах, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України, через що не підлягає скасуванню судом» [14].

Інша категорія справ – щодо передачі у власність земельних ділянок. Показова справа від 14 серпня 2024 р. ВСУ у складі колегії суддів КАС у справі № 200/3942/23 не задовольнив касаційну скаргу позивачки, якій було відмовлено у передачі у власність земельної ділянки: «особа звернулася до суду з позовом до міської військової адміністрації, в якому «просила визнати протиправним і скасувати розпорядження «Про відмову позивачці в передачі безоплатно у власність земельної ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка)» та зобов'язати прийняти рішення про передачу безоплатно у приватну власність земельну ділянку» [152]. Розпорядженням відповідача позивачу «відмовлено в передачі безоплатно у власність земельної ділянки у зв'язку з відсутністю повноважень у військових адміністрацій населених пунктів вирішувати питання відчуження з комунальної власності земельних ділянок відповідно до п. 26 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII» [42]. Відмовляючи в задоволенні позовних вимог, суд першої інстанції, з висновками якого погодився і апеляційний суд, «виходив із правомірності відмови у передачі у власність земельної ділянки, оскільки така земельна ділянка є комунальною власністю, заборона на відчуження якої встановлена п. 26 ч. 2 ст. 15 Закону № 389-VIII» [152]. ВСУ вказав, що «повноваження військових адміністрацій закріплені ст. 15 Закону № 389-VIII, відповідно до п. 26 ч. 2 якої військові

адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин (окрім вирішення питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік)» [152]. Водночас, «у цій справі положення п. 26 ч. 2 ст. 15 Закону № 389-VIII обмежує начальника військової адміністрації (Покровської міської військової адміністрації Покровського району Донецької області) у повноваженнях вирішення питань у земельних правовідносинах, забороняючи вирішувати питання відчуження з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік» [152]. В умовах воєнного стану Закон № 389-VIII є «спеціальним по відношенню до ЗК України та потребує комплексного застосування при визначенні повноважень начальника військової адміністрації з урахуванням усіх обмежень, що передбачені як ЗК України, так і Законом № 389-VIII» [152]. Відтак, приймаючи спірне рішення, відповідач діяв відповідно до положень Закону № 389-VIII, оскільки інших альтернативних дій військова адміністрація не вправі була вчиняти.

Наведемо приклад справи про додаткову грошову винагороду військовослужбовцям. Додаткова грошова винагорода військовослужбовця входить до складу грошового забезпечення, з якого обчислюється розмір компенсацій як за основну, так і за невикористану додаткову відпустки 20 серпня 2024 р. ВСУ «у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 420/693/23 задовольнив частково касаційну скаргу позивача, який вважав, що отримав менші суми, ніж йому належить» [152]. До суду звернувся військовослужбовець із позовною заявою до військової частини про визнання протиправними дій та зобов'язання вчинити певні дії на підставі того факту, що «відповідач не включив у розрахунок його місячного грошового забезпечення для обчислення розміру допомоги на оздоровлення та компенсації за відпустки щомісячну грошову винагороду, передбачену

постановою КМУ від 28 лютого 2022 р. № 168» [220]. Частково задовольняючи позов, «суд першої інстанції виходив із того, що зі змісту постанови КМУ № 168 слідує, що додаткова грошова винагорода відповідає ознакам щомісячних додаткових видів грошового забезпечення, оскільки є щомісячною та має постійний характер, а тому, відповідно до Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення, військовослужбовцям Державної прикордонної служби України від 25 червня 2018 р. № 558, вона включається до складових грошового забезпечення, з яких обчислюється розмір спірних виплат» [30]. Апеляційний адміністративний суд рішення суду першої інстанції скасував та відмовив у задоволенні позову з тих мотивів, що «передбачена постановою КМУ № 168 додаткова винагорода виплачується лише в період дії воєнного стану, тобто її виплата залежить від певних умов та виплачується лише в означений період, а її розмір не є сталим» [220]. Розглянувши касаційну скаргу позивача, ВСУ зазначив, що «приписи п. 1 ст. 10-1 Закону № 2011-XII вказують, що ці норми встановлюють лише право військовослужбовця на отримання допомоги на оздоровлення, тобто положення п. 4 ст. 9 Закону № 2011-XII є відсилочними, оскільки розміри грошового забезпечення визначає КМУ, а право визначити порядок виплати грошового забезпечення законодавець, зокрема, делегував МВС» [44]. ВСУ дійшов висновку, що, «обчислюючи розмір допомоги на оздоровлення позивачу за 2022 р. без щомісячної додаткової винагороди, передбаченої постановою КМУ № 168, відповідач діяв правомірно» [220]. Отже, «ураховуючи те, що додаткова винагорода, запроваджена постановою КМУ № 168, є щомісячним додатковим видом грошового забезпечення, що виплачувався позивачу, починаючи з травня 2022 р. і до дня його звільнення, ВСУ дійшов висновку, що указана винагорода входить до складу грошового забезпечення позивача, з якого обчислюється розмір компенсацій як за основну, так і невикористану додаткову відпустки» [152]. За таких обставин, «ВСУ скасував постанову суду апеляційної інстанції повністю та залишив у силі рішення суду першої інстанції в частині задоволення позовних вимог,

що стосуються перерахунку розміру компенсації за основну та додаткові відпустки» [11].

Щодо поновлення строку на апеляційне оскарження судових рішень у контексті запровадження воєнного стану. 8 серпня 2024 р. «ВСУ у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 440/15583/23 залишив без задоволення касаційну скаргу військової частини, якій було відмовлено у поновленні строку на апеляційне оскарження» [152]. Апеляційний адміністративний суд «відмовив у задоволенні клопотання військової частини про поновлення строку на апеляційне оскарження та у відкритті апеляційного провадження, зазначивши, з-поміж іншого, що скаргником не наведено підстав пропуску строку на апеляційне оскарження, які є об'єктивно непереборними, не залежать від волевиявлення скаргника та пов'язані з дійсними істотними перешкодами чи труднощами» [12]. У касаційній скарзі військова частина зазначала, що «вказані причини пропущення строку на апеляційне оскарження є поважними, будь-якої вини чи протиправних дій з боку командування військової частини допущено не було, останнє діяло в межах норм чинного законодавства України та керівних документів». ВСУ вказав, що «поновлення встановленого процесуальним законом строку на подання апеляційної скарги здійснюється судом апеляційної інстанції у виняткових, особливих випадках і лише за наявності обставин об'єктивного та непереборного характеру (підтверджених доказами), які істотно ускладнили або унеможливили своєчасну реалізацію права на апеляційне оскарження судового рішення» [12].

Уведення на території України воєнного стану не зупинило перебіг процесуальних строків звернення до суду. Питання «поновлення процесуального строку у випадку його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується у кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві/клопотанні про поновлення такого строку» [12]. Сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні «не є підставою для поновлення процесуального

строку. ВСУ неодноразово наголошував на тому, що при оцінці поважності причин пропуску процесуального строку з підстави введення воєнного стану в Україні додатково необхідно брати до уваги, зокрема: територіальне місцезнаходження суду та порядок його функціонування; місце проживання/місцезнаходження скаржника; ведення на відповідній території бойових дій або розташування у безпосередній близькості до такої території; посилення ракетних обстрілів у відповідний проміжок часу, що об'єктивно створювало реальну небезпеку для життя учасників процесу; тривалість самого процесуального строку та часу, який минув із дати закінчення процесуального строку; наявності чи відсутності обставин, які об'єктивно перешкоджали конкретній особі реалізувати своє право (повноваження) у межах визначеного процесуального строку; поведінку особи, яка звертається з відповідною заявою/клопотанням, зокрема, чи вживала особа розумних заходів для того, щоб реалізувати своє право (повноваження) у межах процесуального строку та якнайшвидше після його закінчення (у разі наявності поважних причин його пропуску); інші доречні обставини» [12].

Отже, сам лише факт запровадження воєнного стану не може бути підставою для поновлення строку на апеляційне оскарження судових рішень в усіх абсолютно випадках. Неналежна організація процесу з «оскарження судового рішення з боку відповідальних осіб та невиконання відповідачем вимог процесуального закону не належать до об'єктивних обставин особливого і непереборного характеру, які можуть зумовити перегляд остаточного й обов'язкового судового рішення після закінчення строку його апеляційного оскарження» [12]. Наведені «відповідачем аргументи є проблемою внутрішньої організації роботи військової частини та не можуть слугувати свідченням наявності об'єктивно непереборних обставин, які перешкоджали своєчасному оскарженню рішення суду першої інстанції» [12].

Неправомірне застосування знижки рентної плати для поступових рубок, оскільки поступова і вибіркова системи рубок не ідентичні. 21 серпня

2024 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 824/995/19-а задовольнив частково касаційну скаргу Головного управління ДПС у Чернівецькій області, яке оскаржувало протиправність факту зниження рентної плати на 20%. Державне підприємство «звернулося до суду з позовом до ГУ ДПС у Чернівецькій області, в якому просило суд визнати протиправними та скасувати податкові повідомлення рішення № 0002781401, № 0002801401, вказуючи на необґрунтованість висновків податкового органу щодо протиправності застосування позивачем зниження рентної плати на 20%, що може бути застосовано під час вибіркового рубок основного користувача, а також висновки щодо орендної плати за надання мисливських угідь у тимчасове користування та заниження грошового зобов'язання з податку на додану вартість» [15]. Окружний адміністративний суд не задовольнив позовні вимоги. Апеляційний адміністративний суд рішення суду першої інстанції скасував та позов задовольнив. Розглянувши касаційну скаргу представника відповідача, Верховний Суд вказав, що, «відповідно до абз. 6 п. 256.9 ст. 256 ПК України, на деревину, заготовлену під час вибіркового рубок головного користування, ставки рентної плати знижуються на 20 відсотків, а заходів щодо поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей – на 50 відсотків; знижки у відсотках обчислюються за кожною ставкою рентної плати окремо» [15]. Отже, ВСУ «постанову апеляційного адміністративного суду в частині визнання протиправним та скасування податкового повідомлення-рішення № 0002801401 скасував, а рішення окружного адміністративного суду в цій частині залишив у силі» [15].

Фахівці окреслюють пріоритетні кроки для органів державної влади України у сфері захисту прав людини в умовах широкомасштабної збройної агресії: «1) визначення та внесення в українське законодавство категорії осіб, постраждалих унаслідок збройної агресії проти України та запровадження комплексної системи підтримки й допомоги постраждалим, яка має враховувати оцінку завданої шкоди кожному постраждалому та гнучкому

підході до її компенсації; 2) внесення змін до Кримінального Кодексу України, які забезпечать дотримання принципу правової визначеності у питанні притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність (2022 року ККУ був доповнений новими складами злочинів – «колабораційна діяльність» (стаття 111-1 КК України) та «пособництво державі-агресору» (стаття 111-2 КК України), та вирішення проблеми подвійної кваліфікації та принципу правової визначеності, які виникли при розмежуванні їх з іншими злочинами, зокрема, державної зради (стаття 111 КК України), виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікації її учасників (ст. 436-2 КК України); 3) забезпечення виконання Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» (станом на січень 2023 року, за інформацією правозахисних організацій, рф незаконно з політичних мотивів утримувалося щонайменше 149 громадян України); 4) забезпечення виконання Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», у тому числі, запустити у дію Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, який має стати цілісною базою даних для розшуку зниклих осіб; 5) забезпечення ефективного механізму евакуації цивільного населення під час воєнного стану, особливо з територій, наближених до зони ведення бойових дій, а також з тимчасово окупованої території України та забезпечення системної координації між державними органами (військовими адміністраціями) на місцях, громадськими національними та міжнародними організаціями, які надають допомогу в евакуації цивільного населення» [163].

Отже, роль національного судочинства в захисті порушених прав людини, пов'язаних зі збройним конфліктом, полягає у цілеспрямованій, функціонально-модернізованій діяльності національних судів як первинних гарантів юрисдикційної відповіді держави, що реалізується через інтеграцію норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав

людини у внутрішню судову практику для ефективного відновлення порушених прав особи, спричинених діями чи бездіяльністю суб'єктів збройного конфлікту, із забезпеченням превентивного, компенсаторного та трансформаційного правосуддя.

2.4. Міжнародне правосуддя як механізм захисту прав людини в умовах збройного конфлікту

Як визнано Міжнародним Судом ООН і договірними органами ООН, «міжнародне право прав людини застосовується і під час збройного конфлікту. Зобов'язання Держав у галузі прав людини застосовуються екстериторіально за будь-яких обставин, де Держава здійснює юрисдикцію або ефективний контроль» [246].

МС ООН, «відповідно до ст. 94 Статуту ООН, Ради безпеки ООН, мають повноваження на вчинення дій щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії, але право вето рф, як постійного члена РБ ООН, робить цей механізм практично недієздатним» [195, с. 5, 21]. МКС дозволяє жертвам отримати відшкодування збитків, але «відповідні рішення виносяться після обвинувального вироку; враховуючи те, що рф не визнає рішення МКС, перспективи розгляду таких справ, на думку фахівців, поки що примарні» [117]. Існує низка варіантів подання позовів про відшкодування шкоди, завданої внаслідок війни: звернення до національних судів, ЄСПЛ, МС ООН, інвестиційного арбітражу.

Ще одним варіантом може бути звернення до МС ООН щодо відшкодування. Україна «вже висунула позов проти рф на підставі Конвенції про геноцид 1948 року та звернулася до МС ООН із проханням ужити тимчасові заходи щодо призупинення військових операцій росії, розпочатих 24 лютого 2022 року» [83]. Однак, оскільки Росія відхилила юрисдикцію МС ООН у справі про звинувачення в геноциді, порушеній Україною, вона також може відхилити юрисдикцію суду щодо майбутнього врегулювання репарацій. Окрім того, ці провадження можуть тривати довго і часто не

забезпечують повного відшкодування жертвам, оскільки спрямовані на державу.

У рішеннях Міжнародного Суду ООН, які Статут Суду визнає одним із додаткових засобів визначення норм права, дедалі частіше згадуються зобов'язання держав поважати права людини у ситуаціях збройного конфлікту. Ці рішення «вносять додаткову ясність у такі питання, як безперервне застосування норм міжнародного права людини в ситуаціях збройного конфлікту» [93]. У контексті здійснення зобов'язань у галузі прав людини відповідні органи створюються для моніторингу за здійсненням ключових договорів про права людини. Наприклад, «Комітет з прав людини та Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, регулярно приймають зауваження загального порядку, в яких тлумачиться зміст і вказується сфера дії конкретних норм, принципів та зобов'язань, закріплених у відповідних конвенціях про права людини» [91].

ЄСПЛ щодо застосування норм МППЛ та МГП в умовах збройного конфлікту має свій підхід, який бере до уваги необхідність застосування норм ЄКПЛ та практики ЄСПЛ для захисту прав осіб, які постраждали від збройних конфліктів. ЄСПЛ має велику практику в розгляді справ, пов'язаних зі збройним конфліктом. Але сьогодні перед органами міжнародного правосуддя загалом та ЄСПЛ зокрема постали абсолютно нові виклики щодо захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. Адже, як зауважують фахівці, «безпрецедентною є також ситуація, що вперше з моменту прийняття Конвенції та функціонування ЄСПЛ повномасштабна війна відбувається у країні, яка є державою-учасницею ЄКПЛ» [3]. Характеризуючи інтерпретаційну діяльність ЄСПЛ, дослідники виділяють «особливий характер міжнародних договорів щодо прав людини загалом та ЄКПЛ зокрема, що зумовлює актуалізацію їх інтерпретації в контексті об'єкта і мети договорів, тобто фокусування уваги на захисті прав конкретної особи, а не намірах держав-членів під час укладання ЄКПЛ» [185]. ЄСПЛ демонструє дедалі більшу прихильність до еволюційного методу

інтерпретації, застосовуючи доктрину «живого інструменту». Проте «завжди спирається на ґрунтовне вивчення внутрішнього законодавства держав-членів, їхніх міжнародних зобов'язань та правореалізаційну практику» [185]. До прикладу, «щодо розгляду однієї категорії справ, що розглядаються ЄСПЛ, пов'язаних із порушенням ст. 2 Конвенції – права на життя. ЄСПЛ утримується від кваліфікації ситуації збройного конфлікту, що є аксіоматичним для будь-якого застосування норм міжнародного гуманітарного права, і виходить з того, що єдине питання, яке він вправі вирішувати, зводиться до наявності чи відсутності порушення державою Конвенції» [235]. Іншими словами, «ЄСПЛ застосовує лише міжнародне право захисту прав людини, або, ще точніше, лише ЄКПЛ» [354]. Фактично, Суд не визначає: діяла держава відповідно до Женевських конвенцій про захист жертв війни (1949 року) чи Додаткових протоколів, до них; тому не застосовує норми МГП, навіть якщо ці норми порушені й були сторонами заявлені в позовах [354, с. 31].

Аналіз практики ЄСПЛ щодо зобов'язань держави у сфері прав людини дозволяє узагальнити основні підходи, визначальні при вирішенні ЄСПЛ питань тлумачення та застосування ЄКПЛ для захисту прав людини в умовах збройного конфлікту та його наслідків: 1) саме держава, яка є стороною ЄКПЛ, - єдиний носій зобов'язань щодо гарантування прав людини; 2) зобов'язання держави стосуються також захисту прав людини у відносинах між приватними особами, зокрема, захисту від порушень, що вчиняються приватними збройними угрупованнями; 3) зобов'язання не обмежуються негативним аспектом, тобто держави повинні не лише утримуватись від порушень прав людини; 4) держави зобов'язуються вчиняти позитивні, тобто активні, дії щодо гарантування захисту прав людини; 5) державні національні органи влади зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для гарантування захисту прав людини, у тому числі, в контексті збройного конфлікту, окупації.

Так, «позиція ЄСПЛ щодо співвідношення МППЛ та МГП чітко

простежується в рішенні у міждержавній справі «Російська Федерація проти Грузії» (II) від 21 січня 2021 р.» [60]. ЄСПЛ диференціював етапи збройного конфлікту між рф та Грузією та пов'язані із ними порушення прав людини, зокрема, етап активних бойових дій у межах конфлікту з 8 по 12 серпня 2008 р. та порушення прав людини, які мали місце в цей період, та етап окупації після припинення вогню з 12 серпня й наступні порушення прав людини. ЄСПЛ використав вироблений ним раніше підхід щодо встановлення екстериторіальної юрисдикції держави над територією, яка знаходиться за межами її територіальної юрисдикції, для встановлення відповідальності рф за порушення зобов'язань за ЄКПЛ щодо осіб, які проживали у цей час на території Грузії та Південної Осетії. Ця «інтерпретація екстериторіальної юрисдикції як територіальна чи екстериторіальна, про яку йдеться у ст. 1 ЄКПЛ і яка є необхідною умовою для того, щоб держава могла нести відповідальність за дії чи бездіяльність, що дає підстави для звинувачень у порушенні прав і свобод, викладених у Конвенції, сформульована ЄСПЛ у справі «Катан та інші проти Молдови та Росії», п. 103» [59]). Сутність полягає у тому, що «якщо внаслідок законних чи незаконних військових дій держава здійснює ефективний контроль над територією (простором) за межами такої національної території, тоді зобов'язання забезпечувати на такій території права та свободи, викладені в Конвенції, впливають із самого факту такого контролю, при цьому не важливо, чи контроль здійснюється безпосередньо, чи через власні збройні сили держави, чи через підлеглу місцеву адміністрацію» [58]. Для визначення факту наявності ефективного контролю ЄСПЛ насамперед оцінює масштаб військової присутності держави у конкретному районі, міру військової, економічної та політичної підпорядкованості місцевої адміністрації, а також контроль над регіоном.

Держави-члени Ради Європи одноголосно ухвалили резолюції Комітету міністрів – органу Ради, що приймає рішення для виконання рішень ЄСПЛ, які застосували Конвенцію екстериторіально, наприклад, у справі Кіпр проти

Туреччини за порушення, вчинені Туреччиною під час її окупації, або за порушення, вчинені Російською Федерацією у Придністров'ї в Молдові.

Позиції та практика держав щодо екстериторіального застосування норм Конвенції, висловлені та сформовані протягом тривалого періоду в Генеральній Асамблеї або в Резолюції Ради Безпеки, як правило, підтверджують захист прав людини в умовах міжнародного збройного конфлікту. Генеральна Асамблея ООН та Комісія ООН з прав людини також іноді посилялися на права людини в таких ситуаціях. Адже права людини мають універсальний характер і тому належать кожній людині, де б вона не була, та повинні захищатися. Іншими словами, повага до прав людини не є питанням екстериторіального застосування, оскільки права людини ніколи не були територіально обмежені.

За умов збройного конфлікту «можуть взаємодіяти та бути застосовними і МГП, і МППЛ, що підтверджується як практикою міжнародних судових установ, так і національною судовою практикою держав, що постраждали від збройного конфлікту, які вимушені шукати баланс між правами людини та забезпеченням публічної безпеки» [263, с. 390]. У своїх рішеннях ЄСПЛ розвиває підхід, за яким норми ЄКПЛ мають діяти в умовах збройного конфлікту. Зокрема, це відображено у справах, «які стосуються Північного Кіпру, так званих Придністровських справах, Нагорно-Карабахських справах, справах щодо збройного конфлікту між Росією та Грузією та ін.» [173]. Так, у справі «Варнава та інші проти Туреччини» щодо зникнення кіпрських громадян у ході військових операцій Туреччини в Північному Кіпрі у 1990-х роках, «визнавши, що Туреччина здійснювала ефективний контроль над цією територією, ЄСПЛ відзначив, що в умовах збройного конфлікту «статтю 2 слід тлумачити у світлі загальних принципів міжнародного права, включаючи норми міжнародного гуманітарного права, які відіграють незамінну й загальновизнану роль у пом'якшенні жорстокості та нелюдськості збройного конфлікту» [77].

У міждержавній справі «Російська Федерація проти Грузії» (II) ЄСПЛ

визнав, що військові операції російських збройних сил, а саме бомбардування, обстріли, артилерійський вогонь, фактично означали збройний конфлікт. Грузія заявляла про те, що «російська сторона у ході активних бойових дій порушила права людини, зокрема право на життя. ЄСПЛ щодо просторового критерію юрисдикції та ефективного контролю над територією зазначив, що не вбачає можливим встановити такий контроль» [68]. Як наслідок «така позиція ЄСПЛ щодо розмежування МГП та МППЛ викликала резонанс та стала предметом дискусій не тільки серед фахівців, а й серед самих суддів ЄСПЛ, які висловили свої окремі думки. Зокрема, в окремих думках суддів головним аргументом став результат у контексті суперечливості в судовій практикою щодо взаємодії між нормами МППЛ (ЄКПЛ) та МГП» [68]. Суддя ЄСПЛ, представник від Грузії Ладос Чантурія, в окремій думці наголосив, що «ЄСПЛ має бути особливо уважним до збройних конфліктів, які відбуваються в Європі, щоби не відмовляти у захисті прав людини тим, хто його потребує» [68]. Попри те, що «ЄСПЛ не встановив юрисдикції РФ щодо подій, пов'язаних із порушення ст. 2 ЄКПЛ протягом активної фази збройного протистояння, він зобов'язав здійснити розслідування щодо права людини на життя» [68].

У 2024 році ЄСПЛ ухвалив рішення за міждержавним позовом «Грузія проти Росії (IV)», поданим 22 серпня 2018 року, в якому одноголосно ухвалив, що - «РФ порушила сім статей ЄКПЛ: статтю 2 – право на життя; статтю 3 – заборона тортур; статтю 5 – право на свободу та особисту недоторканність; статтю 8 – право на повагу до приватного та сімейного життя; статтю 1 додаткового протоколу – захист власності; статтю 2 додаткового протоколу – право на освіту; статтю 2 протоколу № 4 – свобода пересування. «Російський уряд, який не подав письмові зауваження у справі, не стверджує..., що інциденти, пов'язані з убивствами, жорстоким поводженням, масовими арештами та затриманнями, не мали місця» [160]. Вони також «не заперечували звинувачення щодо обмежень на свободу пересування, що призводить до відсутності доступу до будинків, землі та

кладовищ, а також до освіти грузинською мовою; більше того, звинувачення було підтверджено у представлених міжнародних матеріалах», — наголошено у пресрелізі ЄСПЛ [160].

Особливості захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях зумовлені розумінням окупації з точки зору МГП та концепцією «ефективного контролю» за МППЛ, які дозволяють визначити зобов'язання окупаційної держави, а також обсягом позитивних зобов'язань держави, яка втратила контроль над певною частиною своєї території. Чотири Женевські конвенції 1949 р. застосовуються до будь-якої території, окупованої під час міжнародних військових дій, зокрема й, коли окупація державної території не зустрічає збройного опору. Положення Четвертої Женевської конвенції вказують «на зобов'язання держави-окупанта зробити усе залежне від неї для того, щоб, наскільки це можливо, відновити та забезпечити безпеку». Існують інші норми: «зобов'язання забезпечувати основні потреби захищеного населення; зобов'язання сприяти гуманітарній допомозі третіми особами; сувора заборона переміщення власного населення на окуповану територію; сувора заборона примусового переміщення захищеного населення; зобов'язання поважати приватну власність; заборона знищення власності, за винятком випадків, коли це абсолютно необхідно для військових дій» [349].

МППЛ застосовується під час збройних конфліктів, відповідно, воно застосовне й в умовах окупації. Існує «щонайменше чотири підстави для застосовності права прав людини до стану окупації: 1) зобов'язання за договорами з прав людини, сторонами яких виступає держава-окупант, поширюються екстериторіально; 2) слід забезпечувати безперервність дії ратифікованих договорів з прав людини, які було імplementовано на національному рівні державою, територія якої окупована; 3) можливість застосування права прав людини на окупованій території може впливати з еволюційної інтерпретації ст. 43 Гаазької конвенції та п. 2 ст. 64 Четвертої Женевської конвенції; 4) вимоги щодо забезпечення та захисту права людини

будуть застосовуватися через їхню приналежність до міжнародного звичаєвого права» [263, с. 477].

Щодо застосування права прав людини на окупованій території виділяють «такі ключові моменти: а) позитивні та негативні зобов'язання з прав людини; б) короткотермінову та тривалу окупацію; в) характер прав – громадянські, політичні права, економічні, соціальні та культурні права» [97]. Зобов'язання дотримуватися прав людини означає, що «1) окупаційна влада повинна утримуватися від втручання або перешкоджання здійсненню прав людини, крім випадків, коли це дозволено правом окупації; 2) зобов'язання щодо захисту вимагає від окупаційних сил захистити окремих осіб та групи від порушень прав людини; 3) зобов'язання щодо забезпечення прав людини вимагає від окупаційної влади вживати позитивних заходів щодо сприяння здійсненню основних прав людини» [97].

Відповідно до норм МППЛ, застосування норм про права людини прямо залежить від питання юрисдикції держави. Екстратериторіальна дія або застосування норм про права людини означає, що держава зв'язана своїми зобов'язаннями з прав людини по відношенню до осіб, які перебувають за її межами, а особи можуть вимагати захисту своїх прав людини, зокрема з використанням відповідних міжнародних механізмів індивідуальних скарг на державу. Це «підтверджує висновок щодо універсальності прав людини та універсальність зобов'язань держави» [371].

Розуміння юрисдикції та екстериторіального застосування норм про права людини детально розвинуто у практиці ЄСПЛ. Ст. 1 ЄКПЛ, яка покладає на держави зобов'язання гарантувати визначені ЄКПЛ права людини всім, хто перебуває в межах її юрисдикції, інтерпретується ЄСПЛ також щодо захисту прав людини на окупованих територіях. У знаковій справі «Лоїзиду проти Туреччини» ЄСПЛ пояснив, що «поняття «юрисдикція» відповідно до цього положення не обмежується національною територією держави, і відповідальність держави виникає і тоді, коли внаслідок законних чи незаконних військових дій конкретна держава

здійснює ефективний контроль над територією за межами своєї національної території (п. 62)» [58]. У вказаній справі, встановлено, що «зобов'язання держав забезпечувати в таких районах права та свободи, передбачені Конвенцією, випливає з того факту, що вони здійснювали там ефективний контроль, незалежно від того, робили це безпосередньо, через збройні сили держави чи через підпорядковану місцеву адміністрацію» (п. 62). Пізніше, у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» ЄСПЛ пояснив, що «в таких випадках він враховуватиме силу військової присутності і контроль над регіоном (критерій екстериторіальної юрисдикції – «ефективний контроль»))» [17]. Як справедливо зауважує О. Бунчук, «територіальною юрисдикцією ЄСПЛ охоплюється сукупність: територій держав-учасників ЄКПЛ, а також територій, за міжнародні відносини яких вони де-юре відповідають, незалежно від реальної можливості здійснювати ефективний контроль за дотриманням там прав і свобод людини, та територій, над якими вони встановили у законний чи незаконний спосіб фактичний контроль» [148].

У резонансній справі «Грузія проти Росії» ЄСПЛ розвинув цей підхід до інтерпретації співвідношення окупації та «ефективного контролю» [16]. На підтвердження цього ЄСПЛ указав, що «рф здійснювала «ефективний контроль», у значенні усталеної практики Суду, над Південною Осетією, Абхазією та «буферною зоною» з 12 серпня по 10 жовтня 2008 року» [16]. Як демонструє практика ЄКПЛ, хоча поняття окупації у сенсі МГП та «ефективний контроль» не збігаються, проте кваліфікація ситуації як «окупації» за МГП важлива для зобов'язань держави-окупанта щодо захисту прав людини, а також зобов'язань держави, яка втратила контроль над частиною власної території. Адже вона не втрачає повністю своєї юрисдикції щодо непідконтрольної території та повинна всіма доступними засобами сприяти забезпеченню й захисту прав своїх громадян, які опинилися на тимчасово окупованій території держави.

З 2014 року Україною подано низку скарг до ЄСПЛ проти рф. Так,

сьогодні на розгляді ЄСПЛ перебуває «10 міждержавних позовів України, які розглядаються в чотирьох провадженнях: «Україна проти Росії (щодо Криму)» (№№20958/14, 38334/18) стосовно порушень росією прав людини в Криму з лютого 2014 року; «Україна та Нідерланди проти Росії» (№№8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22) стосовно порушень росією прав людини в окупованих районах Донецької та Луганської областей з 2014 року і злочинів під час повномасштабного вторгнення (справа «Україна проти Росії (X)», долучена ЄСПЛ до цього провадження з лютого 2023 року); «Україна проти Росії (VIII)» (№55855/18), яка стосується захоплення трьох українських кораблів ВМС з екіпажами у Керченській протоці в листопаді 2018 року; «Україна проти Росії (IX)» (№10691/21) у зв'язку з практикою цілеспрямованих операцій по вбивству опонентів росії як на її території, так і в інших країнах, включаючи членів Ради Європи» [248].

Фаза повномасштабної агресії РФ проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року і триває досі, призвела до надзвичайно великих жертв серед цивільного населення, найбільших масштабів руйнувань в європейській країні після Другої світової війни, десятків тисяч епізодів імовірних міжнародних злочинів, скоєних проти українського населення, розширення обсягу територій, де РФ здійснювала (або досі здійснює) контроль, і кардинально іншої динаміки внутрішнього переміщення у порівнянні з періодом до 24 лютого 2022 року.

Окреме питання – щодо репарацій у МППЛ та МГП. Аргументом проти індивідуального права на відшкодування є те, що під час збройного конфлікту порушення можуть бути настільки масовими та поширеними, а збитки настільки величезними, що держава не спроможна, як фінансово, так і матеріально-технічно, забезпечити адекватне відшкодування всім жертвам. З точки зору справедливості, цей аргумент хибний, оскільки його наслідком є те, що чим більш широке та масове порушення, тим менше для жертв право на відшкодування. З іншого боку, визнання індивідуальної вимоги про відшкодування жертвам порушень гуманітарного права, вчинених у

великому масштабі, дійсно тягне за собою реальні проблеми з реалізацією та ризик фальшивих обіцянок жертвам.

Компенсація шкоди, завданої збройним конфліктом, виступає однією з форм репарацій постраждалим особам. Відшкодування завданих збройним конфліктом збитків регулюється як нормами МГП, так і МППЛ, які при цьому мають істотні особливості. Норми МГП встановлюють зобов'язання для сторін конфлікту вживати заходів для мінімізації шкоди цивільним особам і «цивільним об'єктам» (таким як житлові будинки, школи та лікарні), не здійснювати напади, в яких не проводиться розрізнення між цивільним населенням і комбатантами або які завдають непропорційної шкоди цивільним особам. У разі порушення цих норм, МГП передбачає відповідальність, що може включати відшкодування. Відшкодування (англ. reparations) «вважаються нормою звичаєвого міжнародного права (після справи Фабрики у Хожуві (Польща проти Німеччини) Постійної палати міжнародного правосуддя 1928 р.» [101] і держава, відповідальна за порушення МГП, зобов'язана повністю відшкодувати завдані збитки чи шкоду.

Водночас договори про права людини гарантують жертвам порушень прав людини право на ефективний засіб правового захисту, зокрема судовий захист. Відповідно до 13 ЄКПЛ, кожен має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, коли особі було завдано шкоди порушенням основного права, передбаченого ЄКПЛ та Протоколами до неї, і вона не змогла отримати належного захисту в національній системі захисту.

За умов збройного конфлікту переважно фіксуються порушення права на мирне володіння своїм майном і права на житло, які гарантуються відповідно до ст. 1 Першого протоколу та ст. 8 ЄКПЛ. Судова практика демонструє, що ці стандарти мають особливе значення для ЄСПЛ, який, розглядаючи справи про захист прав людини в умовах збройного конфлікту, наголошує на необхідності компенсації завданої шкоди. Зосібна, першим таким вважається рішення у справі «Лоїзиду проти Туреччини», де заявниця у

справі внаслідок турецького військового втручання на Кіпрі була фактично позбавлена доступу та можливості користуватися своєю землею. ЄСПЛ у рішенні наголосив, що відсутність доступу до власності протягом тривалого часу кваліфікується як порушення прав, передбачених ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Отже, в умовах збройного конфлікту ЄСПЛ залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень ЄКПЛ. ЄСПЛ не кваліфікує ситуації збройного конфлікту, що є аксіомою будь-якого застосування норм МПП, а лише визначає, чи має місце порушення ЄКПЛ. ЄСПЛ застосовує тільки міжнародне право прав людини.

У практиці ЄСПЛ наявні рішення, у яких розглядаються як міждержавні справи, так і індивідуальні. Одне з важливих питань, яке з'ясовує ЄСПЛ, – питання юрисдикції: яка держава здійснює ефективний контроль на відповідній території. Однією з обставин, «що вплинули на розгляд справ проти росії, є припинення її участі в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у вересні 2022 року» [187]. ЄСПЛ визнано одним із найбільш доступних шляхів захисту щодо відшкодування шкоди жертвам збройного конфлікту. Проте проблемою постає виконання рішень ЄСПЛ рф у зв'язку з тим, що вона денонсувала ЄСПЛ (та перестала бути її стороною з 16 вересня 2022 р.), що майже унеможливлює отримання компенсації. Але, на думку експертів, виконання рішень ЄСПЛ може стати частиною більш широкого механізму, створеного в рамках міжнародної угоди.

Отже, міжнародне правосуддя як механізм захисту прав людини в умовах збройного конфлікту — це сукупність інституцій, норм і процедур міжнародного кримінального, гуманітарного та правозахисного права, спрямованих на виявлення, розслідування, притягнення до відповідальності та відновлення прав осіб, постраждалих від серйозних порушень прав людини, що виникають у контексті збройного конфлікту. Цей механізм покликаний забезпечити не лише покарання винних, а й відновлення гідності жертв, гарантії неповторення та утвердження верховенства права.

2.5. Застосування правосуддя перехідного періоду в умовах збройного конфлікту

Правосуддя перехідного періоду можна визначити як процес, за допомогою якого держава бореться зі злочинами, які сталися в минулому через збройний конфлікт. Професорка Віденського університету Крістіна Біндер резонно зауважує, що «питання правосуддя перехідного періоду виникає у двох варіантах: або як питання постконфліктного правосуддя в контексті збройного конфлікту; або коли йдеться про минулі зловживання, скоєні диктатурами чи авторитарними режимами» [280]. Концепція «характеризується аналізом минулих масових порушень прав людини та процесом переходу до миру та демократії; головною метою правосуддя перехідного періоду є припинення безкарності та встановлення верховенства права в контексті демократичного врядування» [280].

Важливо зауважити, що правосуддя перехідного періоду є концепцією, і процесом водночас, адже він охоплює правові, політичні та культурні інструменти. Механізми «правосуддя перехідного періоду були розроблені на національному рівні як засоби сприяння припиненню військових дій, зберігаючи при цьому зобов'язання держави гарантувати відповідальність і право жертв на правду та відшкодування» [274]. Незважаючи на свою поширеність у збройних конфліктах у всьому світі, прагненню до справедливості та захисту прав людини під час збройного конфлікту приділялося відносно мало уваги порівняно із зусиллями, які вживалися після конфлікту.

ООН визначає правосуддя перехідного періоду «як комплекс процесів та механізмів для подолання тяжких наслідків масштабних порушень права в минулому з метою забезпечити відповідальність, справедливість і примирення» [8]. На міжнародному рівні ООН у 2005 році розробила два відповідних інструменти, які встановлюють міжнародні стандарти правосуддя перехідного періоду: «1) набір принципів боротьби з безкарністю, які встановлюють загальні зобов'язання держав уживати

ефективних заходів, визнавати право на правду, правосуддя, відшкодування та гарантії неповторення збройного конфлікту» [122]; 2) Основні принципи ГА ООН «щодо відшкодування, які визначають поняття «жертва» та різні механізми й типи відшкодування з підходом, орієнтованим на жертву» [123]. Хоча «правосуддя перехідного періоду» часто стосується судового переслідування порушників прав людини, «коректніше застосовувати цю дефініцію ширше, щоб охопити компенсацію жертвам, а також відновлення втраченого» [121].

Незважаючи на еволюцію основних правових критеріїв, «питання правосуддя перехідного періоду може бути лише частково вирішене чіткими нормами: кожна ситуація має бути розглянута індивідуально – універсального рішення не існує, як і немає загальної формули, яку необхідно прийняти» [280].

Науковці досліджували, як правосуддя перехідного періоду оскаржувалося в різних регіонах світу [277]; «було докладено важливих зусиль, щоб вивчити рушійні сили постконфліктного правосуддя та правосуддя перехідного періоду, здійснивши комплексний аналіз місцевих, національних і міжнародних учасників у таких процесах» [370]. У своєму новітньому дослідженні Борд Дранге (Bård Drange), науковий співробітник дослідницької групи з проблем миру, конфліктів і розвитку Норвезького інституту міжнародних відносин (NUPI), розробляє цілу систему викриття-приховування, яке, на його думку, особливо помітна під час конфлікту. Пропонований ракурс досліджує структуру, яка об'єднує вивчення прав захисту людини та правосуддя перехідного періоду, з одного боку, та конфліктних процесів – з іншого. Складно заперечити автору в його баченні взаємозумовленості інтересів учасників конфлікту та контексту триваючого збройного конфлікту. А надто в необхідності перспектив дослідження збройного конфлікту, яке б пролило світло на «внутрішню інституціоналізацію» прав людини, яка зосереджена на розбудові та підтримці інституцій національного рівня для просування прав людини [298].

Зокрема, це «сприяє нашому розумінню того, які державні заходи можуть бути вжиті, незважаючи на високий рівень безкарності в умовах триваючого збройного конфлікту» [322].

Сутність правосуддя перехідного періоду полягає у пошуку відповідей та їх законної оцінки в умовах соціальної або політичної нестабільності. Де-факто, «це й відрізняє його від загального процесу захисту прав людини та судочинства» [193]. У деяких випадках «ці перетворення відбуваються раптово; в інших вони можуть відбуватися протягом багатьох десятиліть» [390].

У сучасних дослідженнях визнано, «наскільки заходи для встановлення правди, притягнення винних до відповідальності та надання компенсацій жертвам вживаються під час збройного конфлікту» [333]. Надзвичайно актуальне, але водночас недостатньо порушуване у наукових викладах «питання траєкторії державних заходів для боротьби з порушеннями прав людини під час насильства, надто проблема взаємодії між суб'єктами, які прагнуть викрити, і тими, хто прагне приховати порушення прав людини» [298]. Цей ракурс загальної проблеми вимагає обговорення перспектив створення інституцій національного рівня для просування прав людини у контексті безкарності та в умовах збройного конфлікту.

Право на правду «є автономним і невідчужуваним правом, пов'язаним з обов'язком держави захищати та гарантувати права людини, проводити ефективні розслідування та гарантувати ефективні засоби правового захисту та відшкодування» [310]. Найпоширеніший несудовий механізм правосуддя перехідного періоду - «комісії правди (перша комісія правди створена в Уганді у 1974 році; відтоді створено понад 50 комісій правди, головних, у Латинській Америці та Африці (до прикладу, комісія правди Аргентини» [95] та «Комісія правди та примирення Південної Африки» [119], «комісія правди в Колумбії для боротьби з масовими звірствами, скоєними під час внутрішнього збройного конфлікту, який тривав понад 50 років» [48]).

Комісія правди має базуватися на попередніх і широких публічних

консультаціях із громадянським суспільством, правозахисними організаціями, жертвами та постраждалими. Сфера її роботи «має бути широкою, щоби розглядати всі порушення прав людини та гуманітарного права, включаючи не лише громадянські та політичні права, а й економічні, соціальні та культурні права, приділяючи особливу увагу досвіду жінок, переміщених осіб та інших вразливих груп» [313].

Оскільки одним із компонентів державної політики постконфліктного періоду має бути запровадження концепції перехідного правосуддя як способу довгострокового відновлення миру і неповернення до конфлікту, то порушується важливе питання: якими будуть виклики для українського правосуддя після деокупації територій та як їх допоможе подолати перехідне правосуддя. Переваги комісії правди для України, на думку Елісенди Кальвет-Мартінес, полягали б у тому, «що вона могла б вийти за межі простого документування фактів і проаналізувати, чому сталися порушення прав людини та що потрібно зробити, щоби запобігти повторенню цих порушень у майбутньому. Робота комісії правди може суттєво сприяти встановленню правди та офіційному визнанню шкоди, завданої жертвам у контексті збройного конфлікту» [286]. Але щоби бути ефективною та сприяти примиренню, «комісія правди має включати всі сторони збройного конфлікту, щоб уникнути загострення ідеологічного розколу між українцями та між Україною та росією» [348]. Комісія правди також повинна мати достатні ресурси та інституційну підтримку, щоби забезпечити свою незалежність.

Важливим елементом розглядуваного механізму захисту прав людини може розглядатися Спецпідрозділ з питань зниклих безвісти. До прикладу, «ООН задокументувала 270 випадків свавільних затримань і насильницьких зникнень в Україні лише в період з 24 лютого по 15 травня 2022 року» [99]. Нацполіція України «зареєструвала понад 9 000 зниклих безвісти після вторгнення росії лише у 2022 році» [52]. Страждання родичів, «які не знають про долю та місцезнаходження своїх близьких, є нелюдським поведінням

за міжнародними механізмами захисту прав людини» [337]. Тому «важливо боротися з насильницькими зникненнями не лише з гуманітарної точки зору, але й із судової точки зору, у контексті захисту прав людини шляхом ефективного розслідування фактів, судового переслідування винних та комплексного відшкодування втрат жертвам» [286]. Дієвим може бути «створення комісії у справах зниклих безвісти щодо встановлення долі та місця перебування зниклих безвісти, а у випадку смерті – у поверненні останків родичам для поховання у координації з Міжнародною комісією з питань зниклих безвісти, яка наразі має програму, яку підтримують ЄС, Канада, Німеччина та США щодо пошуку та ідентифікації зниклих безвісти під час війни в Україні» [288].

Нагальним дискусійним питанням є проблема заходів притягнення до відповідальності як альтернатива боротьби з безкарністю. Відповідно до міжнародного права, держави зобов'язані швидко та ефективно розслідувати серйозні порушення прав людини. Щоби гарантувати «право на правосуддя, важливо прийняти підхід, орієнтований на жертву, та забезпечити право на ефективний засіб правового захисту. Розслідування мають проводити незалежні та неупереджені органи, при цьому переслідувати злочини, скоєні всіма сторонами збройного конфлікту. Важливо також застосувати і гендерний підхід, оскільки злочини сексуального насильства, пов'язані з конфліктом, часто залишаються непомітними, що породжує безкарність» [127].

Ухвалення законів про амністію, ймовірно, є одним із найбільш суперечливих аспектів мирного врегулювання. Деякі вважають «закони про амністію перешкодою для справедливості, натомість інші визнають заходи амністії необхідними для сталого миру» [126]. Якщо амністія вважається необхідною для сприяння миру та примиренню, «вона має бути максимально обмежена, наприклад, шляхом виключення найвідповідальніших і найтяжчих злочинів, а не просто надання імунітету певним групам осіб» [334].

Документація - важлива складова правосуддя перехідного періоду. Це

прокладає шлях до відповідальності винних, відшкодування жертвам, ушанування пам'яті та інституційних реформ, які допоможуть запобігти повторенню серйозних порушень прав людини. Західні експерти наголошують, що «оскільки мають місце безпрецедентні зусилля задокументувати злочини, що відбуваються в Україні, важливо наголосити на необхідності уникати повторної травматизації жертв і дублювання доказів» [286].

Хоча держави несуть основну відповідальність за судове переслідування винних у жорстоких злочинах, участь і підтримка міжнародної спільноти можуть бути важливими заходами для запобігання безкарності. У контексті збройного конфлікту в Україні докладаються спільні зусилля для розслідування цих злочинів з різних юрисдикцій. У дослідженнях західних фахівців «аналізуються дані про те, що на державному рівні у 2023 році українська влада відкрила понад 71 000 розслідувань масштабних військових злочинів» [385]. Окрім того, держави, «такі як Естонія, Франція, Німеччина, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Словаччина, Іспанія, Швеція та Швейцарія, ініціювали або заявили про зацікавленість у порушенні кримінальних розслідувань військових злочинів і злочинів проти людяності, скоєних у контексті війни в Україні, заснованої на принципі універсальної юрисдикції» [300].

На міжнародному рівні «Рада ООН з прав людини створила Незалежну міжнародну слідчу комісію щодо України (ІСІУ) для розслідування порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права в контексті агресії проти України» [82]. 17 березня 2023 року «МКС видав два ордери на арешт президента Володимира Путіна та Марії Львової-Белової за військовий злочин – незаконну депортацію та передачу українських дітей з окупованих територій України до РФ» [136]. З іншого боку «ЄС, США та Велика Британія створили Консультативну групу з розслідування жорстоких злочинів в Україні для підтримки відділу військових злочинів Генеральної прокуратури України» [136].

Суспільства з перехідним правосуддям повинні розробити засоби правового захисту для жертв порушень прав людини. У цьому контексті суди та комісії правди відіграють фундаментальну роль, особливо коли справа доходить до визнання права жертв на відшкодування та встановлюються заходи щодо відшкодування. Принципи ООН проти безкарності визнають як загальний принцип, що «будь-яке порушення прав людини породжує право на відшкодування з боку жертви або її бенефіціарів, що передбачає обов'язок держави відшкодувати та можливість щоб жертва вимагала відшкодування від кривдника». Ця еволюція відображена в Основних принципах і керівних положеннях ООН щодо відшкодування, які прагнуть кодифікувати норми та принципи захисту прав людини з точки зору жертви. Традиційні репарації встановлюються в рамках міжнародної відповідальності держав, у якій головними суб'єктами є держави, тоді як міжнародне право прав людини розробило підхід, що базується на праві жертви на ефективний засіб правового захисту й отримання відшкодування.

Держави зобов'язані відшкодувати шкоду, коли вони вчиняють міжнародно-протиправну дію. Проект статей «про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії (DARIO), прийнятий Комісією міжнародного права в 2001 році, передбачає у статті 31(1), що відповідальна держава зобов'язана повністю відшкодувати шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням» [124]. Підстави для відшкодування викладені у справі про фабрику в Хожуві, в якій Постійна палата міжнародного правосуддя визначила, що держава, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправне діяння, має зобов'язання щодо повного відшкодування шкоди, завданої цією дією потерпілій державі.

Одне з важливих питань у розрізі захисту прав людини - «відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту, перш за все, визнання страждань жертв, механізм захисту від насильства в минулому та репарації; створення реєстру зруйнованого і пошкодженого майна; розшук безвісти зниклих тощо; створення комплексного механізму соціальних, медичних,

психологічних, юридичних, реабілітаційних послуг; організація та реальне забезпечення тимчасовим житлом; створення законодавства та фахівців з оцінки щодо пропорційності завданої шкоди розмірам компенсації; передбачення ризиків корупційної складової та унеможливлення існування будь-яких проявів дискримінації під час забезпечення відшкодування» [161]. За даними Світового банку, «збитки, завдані рф Україні, перевищують 486 млрд доларів США; більше 80% опитуваних респондентів у межах наукового проєкту «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель» вважають, що відшкодування завданих збитків є обов'язком держави-агресора» [174]. Щодо звернення до національних судів, то «у квітні 2022 року ВСУ у справі №308/9708/19 ухвалив поворотну правову позицію, що рф, вчинивши неспровокований і масштабний акт збройної агресії проти України, численні акти геноциду проти Українського народу, не має права далі посилатися на власний судовий імунітет, заперечуючи цим юрисдикцію судів України на розгляд і вирішення справ про відшкодування шкоди, завданої актами агресії фізичній особі – громадянину України» [40].

Існують різні варіанти визначення репарацій у рамках міжнародної відповідальності держав. В іноземних фахових джерелах «однією з можливостей пропонується створення російсько-українського трибуналу з розгляду позовів, Міжнародної комісії з масових позовів, яка є спеціальним трибуналом, створеним для виявлення масштабних порушень міжнародного права, що виникають внаслідок конфлікту» [282]. За останні чотири десятиліття «існували лише три такі комісії з розгляду претензій: Трибунал з розгляду позовів між Іраном і США, заснований у 1981 році» [321], «Комісія з компенсацій ООН (UNCC) і Комісія з розгляду позовів Еритреї та Ефіопії, або шляхом подання позову до МС ООН (у справі ДРКонго проти Уганди Суд присудив Конго компенсацію за шкоду, завдану особам, майну та природним ресурсам, на загальну суму 325 мільйонів доларів США» [84]).

Недоліком міждержавних механізмів відшкодування є те, що вони не

завжди враховують або покривають потреби жертви, оскільки визначаються на державному рівні. Варіант російсько-українського трибуналу може бути включений у майбутню мирну угоду, хоча багато що залежатиме від того, як розгортатиметься збройний конфлікт. Західні експерти зауважують, що «одна з головних проблем полягатиме в тому, як змусити рф заплатити за збитки, оскільки заморожування санкційних активів автоматично не означає, що ці активи можуть бути конфісковані та використані для схеми відшкодування» [286].

Найбільш реальний механізм для України - створений міжнародний компенсаційний механізм, який має на меті відшкодування шкоди та збитків, завданих рф, та містить положення щодо питань організації діяльності, порядку виплати компенсацій, суб'єктів отримання компенсації, наповнення міжнародного фонду відшкодування. Резолюція ГА ООН A/ES-11/L.6 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» від 14 листопада 2022 року стала передумовою створення Міжнародного реєстру збитків, завданих агресією рф проти України. Із 2 квітня 2024 року «у Гаазі Реєстр збитків для України розпочав подачу заяв на компенсацію збитків, завданих рф; завдання Реєстру – документувати облік доказів та інформації, що стосуються заяв про відшкодування збитків, завданих 24 лютого 2022 року або пізніше на території України в межах її міжнародновизнаних кордонів, усім зацікавленим фізичним і юридичним особам, а також державі Україна, включаючи її регіональні та місцеві органи влади, державні чи підконтрольні установи, міжнародно-протиправними діями рф в Україні або проти України» [41]. Рада Реєстру збитків «склала повний перелік усіх категорій, що включатимуть, зокрема: переміщення, порушення особистої недоторканності (смерть або зникнення безвісти близьких членів сім'ї, серйозні тілесні ушкодження, сексуальне насильство, тортури, нелюдські дії або таке, що принижує гідність, поведження чи покарання, позбавлення волі, примусова праця, депортація дітей і дорослих); втрата майна, доходу або засобів до існування; шкода бізнесу та інші

економічні збитки; втрата доступу до охорони здоров'я та освіти» [103].

Основні принципи та керівні принципи ООН щодо відшкодування встановлюють, що повне й ефективне відшкодування заподіяної шкоди має включати реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення. Спроможність існуючих національних механізмів отримати відшкодування жертвам часто обмежена, тому індивідуальні відшкодування буде важко надати без фінансової підтримки міжнародної спільноти.

На внутрішньодержавному рівні національна програма репарацій також може бути створена шляхом напрацювання спеціального механізму за міжнародної фінансової підтримки. Прикладами, «які ілюструють включення механізмів відшкодування до мирних угод, є Суданська мирна угода 2020 року, яка включає Фонд компенсацій і репарацій у Дарфурі та деталізує його склад і функціонування» [323].

На міжнародному рівні одним із варіантів «є створення багатостороннього механізму для розгляду індивідуальних позовів, наприклад Комісії ООН з компенсацій (як-от, створеної після війни в Іраку 1991 року)» [378]. Іншою можливістю є репарації, присуджені МКС у справах, які розслідуються у контексті війни в Україні. У цьому випадку «відшкодування буде пов'язане з переслідуванням винних у міжнародних злочинах, скоєних під час війни в Україні. Зрештою відшкодування може бути покрито Цільовим фондом для жертв» [378].

Гарантії Неповторення (ГНП, англ. GNR) «включають усі заходи, які держава має вжити для зменшення ймовірності повторення серйозних порушень прав людини» [338]. Інституційні реформи, здійснені в рамках процесів правосуддя перехідного періоду, розглядаються як засоби запобігання цьому повторенню. У рамках міжнародної відповідальності держав «стаття 30 (b) DARIO передбачає, що держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, повинна запропонувати запевнення та гарантії неповторення, якщо цього вимагають обставини» [85]. Отже, «головна мета ГНП полягає не лише в аналізі минулих, а й у запобіганні

майбутнім порушенням міжнародного права» [374]. Ці заходи спрямовані на суспільство в цілому, тоді як правда, справедливість і відшкодування є правами, які належать жертвам та їхнім сім'ям і, зрештою, суспільству. Але простого відновлення ситуації до вторгнення РФ у 2022 році недостатньо, оскільки Україна вже постраждала від порушення свого суверенітету з 2014 року. Тому «від російської сторони будуть потрібні певні позитивні заходи, щоб гарантувати неповторення порушення цих міжнародних зобов'язань щодо України» [286]. Ще в лютому 2022 року ООН, ЄС, ОБСЄ, МКС, неурядові організації, численні окремі правозахисники та спостерігачі розпочали місії з метою надати платформи для всіх, хто збирає дані про військові злочини. У контексті російсько-української війни «ці заходи можуть включати гарантію цивільного контролю над військовими та силами безпеки, а також розвідувальними службами; освітні заходи щодо захисту прав людини для державних службовців, військових, сил нацбезпеки, поліції, розвідки та судових секторів, а також перевірку державних службовців, особисто відповідальних за жорстокі злочини» [281]. Однак «ці програми не повинні здійснюватися на шкоду жертвам і тим, хто вижив, надто вразливим групам, таким як жінки, діти, біженці та переміщені особи» [281].

У доповіді Генерального секретаря Раді Безпеки 2004 року «про верховенство права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах правосуддя перехідного періоду визначено як повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства примиритися зі спадком великого масштабу, щоби забезпечити відповідальність та досягти примирення» [134].

У контексті перехідного правосуддя на перший план одразу після деокупації мають поставати питання притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання безкарності, а також забезпечення права на правду про збройний конфлікт. Так, «не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також

суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ст. 39 КК України)» [26, ст. 39]. Більшість злочинів, які потенційно можуть бути інкриміновані цивільному населенню, вчинених в умовах збройного конфлікту, належать до умисних злочинів. Відповідно необережність, відсутність згоди або добровільності має враховуватись як ознака, яка виключає кримінальну караність.

За визнанням ООН, «підґрунтям перехідного правосуддя є комплементарне застосування міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та міжнародного права біженців» [135]. Наприклад, Конвенція про захист цивільного населення під час війни встановлює норми поведінки окупаційної влади по відношенню до цивільного населення, яке опинилось в окупації: «1) окупаційна держава може залучати до примусових робіт лише осіб, що перебувають під захистом, яким виповнилося 18 років, і лише до такої роботи, яка є необхідною для забезпечення потреб окупаційної армії або для належного забезпечення населення окупованої країни комунальними послугами, продуктами харчування, житлом, одягом, транспортом та медичними послугами. Особи, що перебувають під захистом, не можуть бути примушені виконувати будь-яку роботу, що передбачала б їхню участь у воєнних операціях (ст. 51 Конвенції)» [24]; «2) окупаційній державі забороняється змінювати статус посадових осіб чи суддів на окупованих територіях або вживати стосовно них будь-яких заходів примусу, якщо вони утримуватимуться від виконання своїх обов'язків з міркувань совісті (ст. 54 Конвенції)» [24]; «3) окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів та в співробітництві з державними та місцевими органами влади забезпечувати та підтримувати діяльність медичних та лікарняних установ, а також забезпечити та підтримувати на окупованій території умови задовільні з погляду охорони здоров'я та санітарії, зокрема, вдаючись до

вживання та проведення профілактичних та запобіжних заходів, необхідних для запобігання поширенню інфекційних захворювань, епідемій. Медичному персоналу усіх категорій буде дозволено виконувати свої обов'язки (ст. 56 Конвенції)» [24].

Наразі дуже розповсюджений також наратив про те, що всі, хто платить податки на окупованій території, фактично підтримують державу-агресорку, спонсорують її воєнну міць та автоматично є колаборантами. З точки зору МГП, справляння податків є законним правом держави-окупанта. Вказана теза підтверджується вимогами ст. 48 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі. Так, «якщо на окупованій території окупант стягує визначені такою державою податки, мита і збори, він здійснює це, по можливості, відповідно до чинних правил оподаткування та їхньої сфери дії, внаслідок чого на нього покладається обов'язок нести витрати по управлінню окупованою територією у тій самій мірі, як це був зобов'язаний робити законний уряд» [1].

Як правило, «перехідне правосуддя виникає після завершення збройного конфлікту та сприяє встановленню істини та правди щодо минулих подій збройного конфлікту або діяльності авторитарного режиму, проведенню відкритих та неупереджених процедур розгляду цих подій, з'ясуванню місця і ролі учасників конфлікту та дійових осіб (політиків, військових, посадових осіб, колаборантів та цивільних), призначенню необхідних та достатніх санкцій чи покарання» [8].

Прісцилла Гейнер, Директорка Програми миру та справедливості Міжнародного центру правосуддя перехідного періоду, визначає «комісію правди як механізм, який розслідує зловживання минулого конфліктного періоду, широко взаємодіє з постраждалим населенням і офіційно санкціонований державою» [313]. Комісія правди – «це структура, створена з метою встановлення історичних подій, пов'язаних з порушенням прав людини, яка ретельно вивчає факти та збирає інформацію про 1) причини, обставини подій, які призвели до порушень прав людини, їх умови; 2) осіб,

що стали жертвами порушення прав людини, осіб злочинців; 3) хід та результати розслідування (якщо такі відбувалися); 4) обставини смерті та/або насильницького зникнення та долю і місцезнаходження жертв» [193]. Комісії правди «можуть здійснювати свою роботу окремо від офіційних органів влади, у тому числі судових та інших органів кримінальної юстиції, або у тісній взаємодії з останніми, доповнюючи їх роботу; таке доповнення, наприклад, було в Аргентині, Перу, Тимора-Лешті та Сьєрра-Леоне» [8].

Отже, кожна держава, в якій відбувся (чи відбувається) збройний конфлікт (як внутрішній, так і міжнародний), сама визначає стратегію власної моделі перехідного правосуддя, яку слід будувати та впроваджувати, а також складові елементи такого правосуддя. Ця стратегія «повинна враховувати національні особливості країни, фактори, що сприяли збройному конфлікту, його сторони, умови завершення, державну політику відбудови, прогнозування майбутнього з метою неповторення конфлікту, повернення до звичного життя та інші чинники» [168].

Відновне правосуддя передбачає повну участь потерпілого, жертви та відповідної громади в обговоренні фактів, установленні причин правопорушення й визначенні санкцій. Кінцевою метою «є відновлення відносин, наскільки це можливо, як між жертвою і злочинцем, так і в більш широкому колі в громаді, до якої вони належать» [227].

У тому ж ключі незалежна міжнародна слідча комісія ООН щодо України, створена Комітетом ООН з прав людини в березні 2022 року, неодноразово попереджала сторони війни про необхідність координації міжнародних і національних зусиль щодо підзвітності для підвищення ефективності та запобігання шкоди жертвам, наголошуючи, що виявлення винних у військових злочинах і порушеннях прав людини має бути пріоритетом. 3 березня 2022 року Комісія ООН з прав людини ухвалила кілька резолюцій щодо України (до прикладу, Резолюція ООН з прав людини 49/1), а також розпочала спільні дії з ОБСЄ та МКС із закликом до громадських діячів, неурядових організацій щодо збору фактів-доказів

відповідно до МГП з метою реалізації заходів для притягнення до відповідальності, включаючи індивідуальну кримінальну відповідальність і доступ до правосуддя для жертв.

Із лютого 2014 року триває збройна агресія РФ проти України, активізація якої відбулася після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. Тому розробленню та формуванню національної концепції та моделі перехідного правосуддя має передувати вивчення міжнародного досвіду й релевантне його застосування. А кінцевою метою запровадження правосуддя перехідного періоду в Україні має стати впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини – забезпечення справедливості для жертв через покарання винних та репарації постраждалим, зменшення випадків безкарності, гарантії неповторення.

На думку проф. Ані Мір (Ерфуртський університет, Німеччина, Нідерландський інститут прав людини (SIM) в Утрехтському університеті), Директорки Центру управління через права людини при Берлінській платформі управління, керівниці Програми Верховенства права в Гаазькому інституті глобальної справедливості, членкині Наукового комітету Агентства ЄС з основних прав людини (FRA) з 2018 по 2023 рр., «встановлення чітких стандартів і послідовності для процесу перехідного правосуддя має ключове значення. Змішані трибунали з міжнародною та національною участю мають бути створені для прийняття рішень та визначення обсягу збитків і порушень до того, як розпочнеться процес перевірки та компенсації жертвам» [342]. Після перевірки фактів їх можна буде «використовувати в судових процесах, під час розслідувань скоєних військових злочинів» [342].

Механізм перехідного правосуддя має включати поєднання судових і несудових інструментів і механізмів, таких як судові процеси, комісії правди, процедури перевірки та люстрації, меморіали, репарації, реституції або компенсації, і навіть закони про амністію та реабілітацію, які дозволяють різним суб'єктам, як урядовим, так і неурядовим, відшкодувати порушення прав людини під час війни.

Як наголошує Елісенда Кальвет-Мартінес, яка має досвід роботи в Іспанському Червоному Хресті, Міжамериканському суді з прав людини та Управлінні Верховного комісара ООН з прав людини, «в Україні багато зусиль на національному та міжнародному рівнях має бути зосереджено на притягненні до відповідальності за жорстокі злочини та на необхідності створення спеціальних судів для розслідування та переслідування серйозних порушень прав людини. Притягнення до відповідальності винних сприяє зміцненню верховенства права, підтверджуючи, що винні не залишаються безкарними. Однак, ці заходи також повинні супроводжуватися іншими механізмами, такими як ініціативи з пошуку правди та розшук зниклих осіб, створення механізмів відшкодування з підходом, орієнтованим на жертву, та гарантії заходів неповторення для запобігання порушенням суверенітету та територіальної цілісності України в майбутньому» [286].

У 2019 році Указом Президента України створена Комісія з правової реформи, а в її складі – робоча група з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, яка розробила Концепцію перехідного правосуддя в Україні, що передбачає притягнення винних до відповідальності та запобігання безкарності; забезпечення права на правду про збройний конфлікт; впровадження заходів з недопущення виникнення конфлікту в майбутньому.

Очевидно, що національна модель такого правосуддя будується на орієнтирах перехідного правосуддя, передбачених міжнародно-правовими документами: «1) ефективне розслідування, кримінальне переслідування винних у вчиненні воєнних злочинів та грубих порушень прав людини (Criminal prosecutions); 2) компенсація, відшкодування збитків жертвам конфлікту за спричинену їм фізичну та психічну шкоду (Reparations), відновлення порушених прав, надання їм медичної та психологічної допомоги, юридичних та соціальних послуг; 3) право на правду, де правда або істина (Truth-telling) розуміється як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та політика

відновлення історичної правди; 4) інституційні реформи (Institutional reforms), які можуть виступити як гарантії неповторення конфлікту: як-от очищення органів влади (люстрація), реформа сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та ЗМІ, або простіше – системи перевірки службовців, які зловживають державними посадами» [161].

Право на правду, як правило, застосовується у контексті серйозних порушень прав людини та має індивідуальний і колективний вимір. В українському мирному процесі це можна просувати за допомогою двох типів механізмів: комісії правди та спеціального підрозділу для зниклих безвісти. У випадку України можна було б створити комісію правди з повноваженнями вивчати не лише порушення прав людини, скоєні під час російського вторгнення у лютому 2022 року, але й ті, що тривають у збройному конфлікті на Донбасі з 2014 року.

Розвиваючи погляд на запропоновану Концепцію перехідного правосуддя в Україні, окремо варто говорити, зокрема, про притягнення винних до відповідальності за злочини колабораційної діяльності. У зв'язку з повномасштабним вторгненням ККУ доповнили новою статтею 111-1 «Колабораційна діяльність» (набрала чинності 15 березня 2022 року). Відповідно «до пояснювальної записки до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України», «частина четверта статті 111-1 ККУ передбачає кримінальну відповідальність за передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора» [168].

Водночас практика ЄСПЛ наголошує, що «держава є відповідальною за збитки, завдані постраждалим унаслідок військового конфлікту, якщо буде визнано її неспроможність підтримувати громадський порядок і безпеку, життя та майно своїх громадян. Крім того, важливим в питанні відшкодування шкоди під час збройного конфлікту є порушення прав біженців і внутрішньо переміщених осіб» [253]. Позитивне зрушення - прийняття 20 березня 2022 року постанови КМУ №326 щодо порядку відшкодування збитків, завданих унаслідок військової агресії РФ». З іншого боку, Україна має демонструвати мешканцям, які опинились в окупації, свою зацікавленість та участь у розв'язанні гуманітарних проблем, їх цивільної та господарської життєдіяльності, що може здійснюватися на окупованій території у випадках, передбачених Законом, та у разі не здійснення ними пособництва державі-агресору. Законодавче вирішення цього питання «вже сьогодні може бути частиною перехідного правосуддя, оскільки воно не лише декриміналізує певну категорію злочинів колабораційної діяльності, а також сприятиме дотриманню мешканцями окупованих територій законів та їх реінтеграції» [168].

На практиці «є велика кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за посягання на територіальну цілісність і недоторканність (ст. 110 КК України), державну зраду (ст. 111 КК України), колабораціонізм (ст. 111-1 КК України), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України), диверсію (ст. 113 КК України); а також масові кримінальні переслідування та затримання, безпідставне тримання в умовах СІЗО» [253]. Так, «згідно зі звітом Офісу Генерального прокурора станом на березень 2024 року всього було зареєстровано злочинів проти національної безпеки 16845, з яких найбільшу кількість становить колабораційна діяльність (7664), далі йде посягання (3351) та державна зрада (3199)» [253]. Фахівці наголошують на вражаючій статистиці кримінальних правопорушень, за якими провадження скеровані до суду з обвинувальним актом: «лише за січень-лютий 2024 року їх налічується 495» [253]. Ще гірша ситуація «з кількістю відкритих

кримінальних проваджень – 10643» [253]. Виникає критична дилема для держави, яка, з одного боку, повинна бути надзвичайно пильною, щоби не дати злочинцям втекти, а з іншого – дуже обережною, щоби не завдати шкоди невинним цивільним особам. Однак, якщо йти шляхом «покарання для всіх, хто помилився», то на окупованих територіях узагалі не залишиться місцевих жителів, які не мають жодного зв'язку з незаконною владою» [253].

Основні переваги гібридного суду або прокуратури полягають у тому, що ці механізми складаються з міжнародного та національного персоналу. Присутність міжнародного персоналу допомагає захистити механізм від політичного втручання та підвищує його незалежність. Робота з національним персоналом «сприяє розвитку інституційної спроможності та сприяє зміцненню національної судової системи та верховенства права» [317]. Одним із головних недоліків є ймовірна відсутність судової співпраці між Україною та РФ щодо розслідування й судового переслідування жорстоких злочинів. Якщо РФ відмовиться задіяти будь-який із описаних вище механізмів, буде дуже важко притягнути до відповідальності винних.

Інше важливе питання полягає в тому, які злочинці будуть притягнуті до відповідальності (посадовці високого, середнього чи нижчого рангу), і здатність цих механізмів підзвітності висунути звинувачення на основі командної відповідальності. Інше питання, яке виникає, де запроваджувати ці механізми: в Україні, де сталися злочини, чи в третій країні. Хоча «український варіант найкращий з точки зору доступу жертв до правосуддя та доступу до доказів, механізм за межами України також міг би бути більш незалежним і неупередженим, особливо якби він мав юрисдикцію щодо злочину агресії» [286].

Дійсно, «очевидна необхідність створення спеціального кримінального трибуналу за агресію для судового переслідування російських високопосадовців, однак існує низка ускладнень, таких як питання імунітету діючих і колишніх посадових осіб від судового переслідування, висока

вартість створення нового спеціального трибуналу» [314]. Проте «деякі кроки було зроблено зі створенням у березні 2023 року Центру з переслідування злочинів агресії проти України (ІСРА), який має на меті збирати докази та готувати обвинувачення до майбутніх судових процесів, як національних, так і міжнародних, щодо злочину агресії в контексті України» [299]. Змішані трибунали з національною участю мають бути створені для прийняття рішень та визначення обсягу збитків і порушень до того, як розпочнеться процес перевірки чи діятиме схема компенсації жертвам.

Отже, застосування правосуддя перехідного періоду в умовах збройного конфлікту як модель охоплює паралельне функціонування заходів документування злочинів, превенції порушень прав людини, а також формування основ майбутнього відновлення справедливості.

Висновки до розділу 2

Система захисту прав людини в умовах збройного конфлікту включає правові заходи, встановлені нормами національного та міжнародного права. Установлені стандарти прав людини зумовили появу мережі універсальних та регіональних договорів, що їх гарантують та передбачають відповідні зобов'язання держав у цій сфері, а у деяких випадках – і обов'язки недержавних суб'єктів.

Забезпечення справедливості для всіх одночасно є дуже непростим процесом, тому кожна країна, яка пережила збройний конфлікт, повинна розробити власну модель правосуддя перехідного періоду, враховуючи особливості політичної ситуації та правозастосовної практики.

Хоча ЄКПЛ розроблена для її застосування у мирний час, однак протягом останніх десятиліть ЄСПЛ дедалі частіше звертається до ЄКПЛ у справах, пов'язаних із захистом прав людини в умовах збройних конфліктів. ЄКПЛ та судова практика ЄСПЛ мають важливе значення для захисту прав осіб, постраждалих унаслідок збройного конфлікту, як на міжнародному, так і на національному рівні. У практиці ЄСПЛ послідовно розвивається підхід,

за яким держава, яка втратила контроль над певною частиною своєї території, не втрачає повністю своєї юрисдикції щодо неї та повинна всіма доступними засобами, відповідно до вимог міжнародного права, сприяти захисту прав своїх громадян, які опинилися на тимчасово окупованій території держави.

Компенсація шкоди, завданої збройним конфліктом, - одна із ключових вимог справедливості, форма репарацій постраждалим особам. Щодо відшкодування збитків, завданих збройним конфліктом, важливе значення має практика ЄСПЛ, яка містить інтерпретацію права на правовий захист та позитивних зобов'язань щодо компенсації шкоди, завданої життю, здоров'ю та майну постраждалих осіб. В умовах повномасштабної агресії РФ проти України саме національний судовий захист відіграє суттєву роль у захисті прав людини, чому сприяє застосування практики ЄСПЛ. Імплементація практики ЄСПЛ національними судами України дозволяє їм не тільки встановлювати невідповідність національного законодавства європейським стандартам з питань прав ВПО та інших осіб, постраждалих від збройного конфлікту, а й застосувати ці стандарти як такі, що мають пріоритет перед внутрішнім законодавством чи вирішувати справу відповідно до ЄКПЛ та практики ЄСПЛ.

Досвід країн, які так само, як і Україна, переживають міжнародний збройний конфлікт на своїй території, свідчить, що розбудова сталого миру та реінтеграція населення неможливі без забезпечення правосуддя, в основі якого будуть норми міжнародного права (міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини) задля подолання наслідків війни. Їх застосування, комбінування, взаємовплив чи взаємопроникнення не вибудовуються поза межами країни.

Саме від суддів національних судів буде залежати початок роботи над відновленням справедливості для жертв і порушників. Щоденною практикою комбінованого застосування міжнародних та національних норм буде доводитися спроможність судової системи й держави загалом реально

гарантувати громадянам право на справедливий суд та можливість забезпечити принцип невідворотності покарання за найтяжчі злочини, захистити себе, відновити порушені внаслідок збройного конфлікту права у правовий, а не силовий спосіб.

В основу розбудови перехідного правосуддя в Україні покладені міжнародні стандарти та напрацьований досвід інших країн. Незалежно від того, який досвід застосування перехідного правосуддя буде використовувати в майбутньому Україна, найважливіше те, що ця модель буде відповідати міжнародним стандартам прав людини. Включення механізмів репарацій у майбутнє мирне врегулювання має важливе значення та потребує прийняття підходу, орієнтованого на жертв, передбачаючи компенсації, а також інші форми відшкодування. Безумовно, держава не в усіх випадках зможе захистити основні права людини на непідконтрольних територіях. Тому надважливо сформулювати для України нову ефективну модель правозахисної діяльності.

РОЗДІЛ 3.

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАХИСТУ

3. 1. Зобов'язання держави стосовно захисту прав людини в умовах збройного конфлікту

Зобов'язання держави стосовно поваги та захисту прав людини в умовах збройних конфліктів не втрачають свої сили попри втрату контролю над частиною власної території. Підтвердженням цього виступають положення міжнародних договорів про права людини, які не виключають їх застосування в період збройних конфліктів, хоча й передбачають можливість відступу держави від окремих зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Ст. 15 Європейської конвенції вказує, що «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації», держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, «виключно у тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [263].

Збройний конфлікт - одне з найскладніших і найпроблемніших середовищ для захисту прав людини. *За умов війни основоположні права людини часто серйозно порушуються, що призводить як до системних обмежень, так і до кричущих порушень [180].* Обмеження та порушення прав людини стають широко розповсюдженими, коли держави й недержавні суб'єкти запроваджують заходи для контролю над населенням, підтримання безпеки та досягнення військових цілей [181].

Протягом останніх десятиліть військові конфлікти спричинили масштабне руйнування життя мільйонів людей, у зв'язку з численними військовими конфліктами відбуваються системні серйозні порушення прав людини. За певних умов ці порушення можуть бути визнані воєнними

злочинами та злочинами проти людяності, геноцидом народу або певної етнічної групи.

Слід наголосити, що у XXI столітті насильство та збройні конфлікти продовжують залишатися у центрі найгірших порушень прав людини. Чимраз частіше цивільне населення становить переважну більшість жертв світових конфліктів. У контексті «еволюції форм «війни» та інших насильницьких конфліктів, захист прав людини стикається з безпрецедентними викликами й ставить перед собою важливі дилеми» [318, с. 12].

Держави, що перебувають в умовах збройного конфлікту, повинні утримуватися від втручання у життя особи, перешкоджання здійсненню економічних і соціальних прав, захисту користування цими правами. Держави не можуть відкласти до мирного часу забезпечення основних прав людини на життя, здоров'я, житло тощо [177]. Регресивні заходи в реалізації основного змісту економічних і соціальних прав не можна виправдати виключно на основі існування збройного конфлікту. Навіть за умов, «коли збройні конфлікти призводять до обмежень, держави зобов'язані визначити пріоритети, наявність, доступність і прийнятність благ, товари та послуги групам, які стали вразливими через конфлікт» [104].

Під час збройних конфліктів права людини перебувають під особливою загрозою, що зумовлює необхідність ефективного міжнародно-правового регулювання. Основними документами, що регулюють цю сферу, є «Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них, які створюють основу для захисту осіб, які не беруть активної участі у військових конфліктах» [159, с. 102]. Сама природа збройного конфлікту часто призводить до значних порушень фундаментальних прав людини, таких як право на життя, заборона катувань і нелюдського поводження. Насильство, притаманне збройним конфліктам, створює середовище, у якому верховенство права може нехтуватися, а порушення прав людини відбуватися з тривожною частотою і особливою жорстокістю.

Зокрема, важливе твердження «Комісії міжнародного права ООН, яка у своїй доповіді про вплив збройних конфліктів на договори заявила, що початок збройного конфлікту *ipso facto* не припиняє і не призупиняє дію чинних договорів між сторонами збройного конфлікту (стаття 2)» [283, с. 1]. Збройний конфлікт не означає автоматичну відмову від усіх раніше укладених угод, надто правозахисних. Збереження чинності договорів під час збройного конфлікту дозволяє зберегти мінімальний рівень правової визначеності, що особливо важливо в умовах нестабільності, яку створює сам збройний конфлікт. Не всі договори між державами стосуються виключно питань безпеки чи збройного конфлікту – багато угод регулюють питання економічного співробітництва, торгівлі, прав людини, культурного обміну тощо. У випадку збройного конфлікту держави можуть вирішити зберегти чинність певних договорів, які мають стратегічну або гуманітарну цінність. Наприклад, угоди щодо охорони довкілля або культурної спадщини можуть залишатися чинними, оскільки їх дія не пов'язана безпосередньо з воєнними операціями.

Хоча сам збройний конфлікт не припиняє дію всіх договорів, сторони можуть тимчасово призупиняти або денонсувати певні угоди, якщо вони вважають, що умови договору більше не можуть бути виконані через збройний конфлікт. Наприклад, держави можуть призупинити виконання торговельних або транспортних угод через неможливість їх реалізації в умовах збройного конфлікту. Тому твердження про те, що спалах збройного конфлікту не призводить автоматично до припинення дії договорів, є важливим принципом для збереження міжнародного порядку. Договори, що продовжують діяти під час війни, відіграють ключову роль у забезпеченні гуманітарного права, стабільності та мінімізації наслідків конфліктів для цивільного населення.

Л. В. Серватюк наводить міркування, що «обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту може бути здійснене відповідно до принципів законності, необхідності й доцільності цілі, яка переслідується втручанням

чи обмеженням згідно з міжнародним або національним правом держав» [243, с. 24]. У випадку виникнення будь-якої надзвичайної ситуації, яка загрожує нормальному функціонуванню суспільства, держава змушена обмежувати права людини. Основні загрози, які виправдовують ці обмеження, включають політичні кризи, такі як війни, конфлікти, громадянські війни, національно-визвольні війни, внутрішні заворушення, загрози громадському порядку та підривну діяльність.

Так чи інакше, ефективність міжнародно-правового регулювання захисту прав людини під час збройного конфлікту залежить від політичної волі держав і міжнародної спільноти. Дипломатичний тиск, економічні санкції та військове втручання – це інструменти, які можуть бути використані для забезпечення дотримання стандартів прав людини. Проте ці заходи часто наштовхуються на опір через геополітичні міркування, національний суверенітет і стратегічні інтереси.

Аналізуючи проблему захисту прав людини, варто зазначити, що права людини поділяються на негативні та позитивні, залежно від механізму реалізації індивідуальної свободи й засобів її забезпечення державою. Негативні права людини визначають негативний аспект свободи й захищають людину від небажаного втручання держави у сферу її особистих прав і свобод. До них належить більшість громадянських і політичних прав. Негативні права людини – це негативні обов’язки держави та її агентів (органів державної влади та їх представників) утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на їх порушення чи незаконне обмеження. Водночас, практика ЄСПЛ свідчить, що при обмеженні як позитивних, так і негативних прав людини часто відбувається їх порушення.

Дотримання принципів пропорційності, незалежного судового контролю, прозорого формування політики та активної участі громадськості важливі для забезпечення того, щоби дії держави залишалися в межах справедливості та необхідності. Окрім того, міжнародні стандарти та міжнародне співробітництво відіграють вирішальну роль щодо приведення

національної правової політики у відповідність до універсальних норм у сфері захисту прав людини.

Зрештою, баланс між державними інтересами та захистом прав людини досить складний, і повинен контролюватися та коригуватися для запобігання можливим зловживанням. Розвиваючи культуру поваги до концепції захисту прав людини, просуваючи етичне врядування та гарантуючи, що влада здійснюється справедливо, суспільства можуть захистити фундаментальні права, які є наріжним каменем демократії та людської гідності. Завдяки цим зусиллям можна зменшити ризики надмірних обмежень і зловживань дискреційними повноваженнями, тим самим підтримуючи принципи справедливості та рівності для всіх.

Україна - держава, пов'язана Пактом про економічні, соціальні та культурні права, навіть під час збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій. Тому в ситуації збройного конфлікту держава повинна приймати необхідні законодавчі акти, здійснювати адміністративні, бюджетні, судові та інші заходи, щоби гарантувати захист прав людини на задовільному рівні.

Наявність загрози національній безпеці й необхідність спрямування діяльності органів системи охорони та оборони України на оборонний характер із метою відсічі агресивних дій РФ зумовили введення 24 лютого 2022 року Указом Президента України № 64/2022 воєнного стану на всій території України. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12. 05. 2015 (№ 389-VIII), «воєнний стан в Україні характеризується як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове,

зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень». Після повномасштабного військового вторгнення з боку рф Україна офіційно повідомила міжнародні установи про відступ від зобов'язань за ЄКПЛ. Це було спричинено необхідністю встановити додаткові обов'язки щодо військової служби, обмеження щодо права на приватність, свободу релігії та вираження поглядів, права на мирні зібрання, права на ефективні засоби правового захисту, права власності, права на освіту та свободу пересувань.

ЄКПЛ визначила перелік прав, від зобов'язань за якими держава не може відступати: «це право на життя (окрім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій) (ст. 2), заборона катувань (ст. 3), заборона рабства (п.1 ст.4), заборона покарання без закону (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) (п.1 ст.7). Матеріальні норми, що гарантують права і свободи людини, передбачені у ЄКПЛ, містяться у Розділі I Конвенції та Протоколах №№ 1, 4, 6, 7, 12 і 13 до неї» [309]. За своїм характером більшість із закріплених в ЄКПЛ зобов'язань є «негативними зобов'язаннями», тобто вони покладають на держави обов'язок утримуватися від певних дій, що порушують права і свободи людини (наприклад, ст. 3 Конвенції містить заборону катувань). Однак окремі «положення Конвенції та практика ЄСПЛ покладають на держави також позитивні зобов'язання» [309], тобто «вимагають здійснення певних дій задля забезпечення прав і свобод (наприклад, забезпечення ефективних засобів правового захисту за ст. 13, проведення розслідування у випадку заяви особи про завдані їй катування за ст. 3, проведення розслідування у випадку ймовірного порушення права на життя за ст. 2 або права на вільні вибори за ст. 3 Протоколу № 1)» [309]. Більшість прав і свобод, закріплених у ЄКПЛ і Протоколах до неї, «не абсолютні – можуть бути обмеженими заради суспільного блага чи захисту прав інших осіб» [309].

У період збройних конфліктів «не завжди можна гарантувати всі

основні права людини, наприклад, право на життя» [216, с.133]. Це фундаментальне, невід’ємне право людини, закріплене як в універсальних, так і в регіональних стандартах прав людини. Навіть під час збройного конфлікту «цінність життя та гідності не можуть бути втрачені, але ризики порушення прав людини збільшуються вдвічі» [151, с. 90]. За умов збройного конфлікту право на життя визнається світовою спільнотою як фундаментальна та абсолютна цінність.

Не підлягають жодним обмеженням «за жодних обставин (навіть під час збройних конфліктів чи надзвичайного стану), а отже, є абсолютними тільки чотири, передбачені в ЄКПЛ права, – це заборона катувань (ст. 3), заборона рабства (п. 1 ст. 4), заборона покарання без закону (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), право не бути притягненим до суду або покараним двічі (*non bis in idem*) (п. 1 ст. 4 Протоколу № 7)» [230].

Стосовно інших прав і свобод, то обмеження допускаються, але вони можуть застосовуватися тільки за чітко визначених умов. Конвенція по-різному формулює обмеження. Так, «деякі обмеження впливають зі змісту статті, або в ній зазначені випадки, на які це конкретне право не поширюється» [23]. До них можна віднести, зокрема, «обмеження, що містяться у п. 2 ст. 2 (право на життя не є абсолютним), п.п. 2, 3 ст. 4 (заборона обов’язкової праці не поширюється на певні види робіт чи служби), ст. 5, ст. 6 (окрім п. 2, що закріплює принцип презумпції невинуватості, яка не підлягає обмеженню) тощо. Іншим способом формулювання обмеження є його закріплення в ст. 8, 9, 10 та 11 Конвенції (у п. 2 кожної з них)» [23] та ст. 2 Протоколу № 4 (у п. 3 статті). Включення таких обмежень до структури статей допомагає установити рівновагу між правами людини та більш широким інтересом демократичного суспільства загалом у випадку, коли між ними може виникнути збройний конфлікт.

Щодо правомірної мети обмеження, то тут складнощі майже не виникають, адже кожна стаття містить перелік таких цілей. Окрім того, статті 17 та 18 ЄКПЛ також регламентують питання обмеження прав. ЄКПЛ

передбачає не тільки можливість звуження окремих прав, але й можливість держави відступити на певний час від своїх зобов'язань за надзвичайних обставин. Ст. 15 Конвенції, регламентуючи цю процедуру, обмежила такі ситуації правомірного відступу від зобов'язань трьома умовами: «(1) відступ може мати місце тільки під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації; (2) заходи, що вживаються у відповідь на таку війну або суспільну небезпеку, не виходять за межі, яких вимагає гострота становища; та (3) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням Держави згідно з міжнародним правом» [224].

Верховна Рада України Постановою від 21.05.2015 № 462-VIII затвердила Заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». Відступ, який зробила Україна, «охоплює лише деякі із прав за ЄКПЛ: право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) та право на ефективний засіб правового захисту (ст. 13)» [71, р. 311]. Щодо позитивних зобов'язань держави в контексті збройного конфлікту, варто зауважити, що «в умовах втрати контролю над частиною своєї території (зі статті 1 ЄКПЛ випливає, що Держави-члени повинні відповідати за порушення прав і свобод, які захищає Конвенція, вчинених проти осіб, що перебувають під їхньою юрисдикцією) «здійснення юрисдикції є необхідною умовою для того, щоби держава-учасниця Конвенції могла бути притягнута до відповідальності за дії чи бездіяльність, у яких її можуть звинуватити і які визнано причиною порушення прав і свобод, передбачених у Конвенції» [71, р. 311]. Ці зобов'язання залишаються, навіть якщо влада держави обмежена щодо частини своєї території.

Отже, незважаючи на відступ від прав людини, який здійснює держава в умовах збройного конфлікту, правозахисний погляд на дотримання прав людини, безумовно, залишається. Тому держави

зобов'язані поважати права та забезпечувати захист прав людини. Ці зобов'язання продовжують застосовуватися в ситуаціях збройних конфліктів на території держави та за її межами.

3.2. Обмеження прав людини та порушення прав людини в умовах збройного конфлікту

У періоди збройних конфліктів держави часто обмежують окремі права людини, що може бути зумовлено необхідністю забезпечення національної безпеки та стабільності [176]. Основні права людини, які можуть бути обмежені, включають право на свободу пересування, право на приватність, право на свободу слова та право на зібрання. У ситуаціях війни чи іншого надзвичайного стану деякі права можуть бути змінені, але не скасовані. Інші права (наприклад, заборона свавільного вбивства, тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання) не допускають відступу. Тому вони залишаються застосовними, і ключовим питанням є те, як ці поняття інтерпретуються. Права, що підлягають відступу, включають свободу пересування, безпеку, свободу асоціацій тощо. Держава «може обмежити або призупинити дію цих прав під час надзвичайного стану, але лише тією мірою, «яка суворо вимагається гостротою ситуації» [311]. Так, здебільшого обмеження свободи пересування в умовах збройного конфлікту може бути виправдане необхідністю запобігання терористичним атакам чи забезпеченням безпеки військових операцій. Однак такі обмеження часто призводять до того, що звичайні громадяни втрачають можливість переміщатися в безпечні регіони або отримувати необхідну гуманітарну допомогу.

Порушення прав людини найбільш поширені під час збройних конфліктів. Процес і процедура обмеження прав, передовсім, впливають із Загальної декларації прав людини 1948 року й у подальшому деталізуються у практиці ЄСПЛ. Цей процес, «який називають трикутником легітимності

обмежень прав людини, є основою як для національних судів, так і для ЄСПЛ, який складається з трьох основних елементів: 1) законність обмеження, 2) законна мета та 3) необхідність у демократичному суспільстві» [206, с. 44].

Одне з найпоширеніших порушень прав людини та їх захисту за умов збройного конфлікту - застосування сили проти цивільних осіб. Бомбардування, артилерійські обстріли та інші бойові дії нерідко призводять до жертв серед мирного населення. Особливо небезпечні випадки, коли бойові дії ведуться в густонаселених районах або використовуються заборонені види озброєння, такі як касетні бомби чи хімічна зброя. Катування та жорстоке поводження з полоненими або цивільними також є поширеними порушеннями під час конфліктів. Порушенням прав людини визнано й примусове переміщення населення, що може спричинити до гуманітарні кризи і порушення соціальних прав, як-от право на освіту, медичне забезпечення та доступ до засобів існування.

Обмеження прав людини та порушення прав людини як науково-практична категорія охоплюють широкий спектр зловживань та обмежень, які можна класифікувати так.

А. Обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту:

1. Обмеження свободи пересування: блокпости, комендантська година та блокади можуть суттєво обмежувати пересування цивільних осіб, впливаючи на їхній доступ до основних послуг, таких як охорона здоров'я, доступ до освіти та працевлаштування.

2. Цензура та обмеження свободи вираження поглядів: уряди та озброєні групи можуть запроваджувати цензуру, обмежувати діяльність ЗМІ та свободу слова з метою контролю.

3. Обмеження свободи зібрань та об'єднань: заборони на публічні зібрання, протести та діяльність організацій громадянського суспільства часто накладаються з метою запобігання організованому опору або критиці влади.

4. Обмеження економічних і соціальних прав: економічні блокади, санкції та руйнування інфраструктури можуть призвести до масової бідності, підриваючи права на працю, житло, охорону здоров'я та освіту.

В. Порушення прав людини в умовах збройного конфлікту:

1. Позасудові вбивства, катування та насильницькі зникнення: як державні, так і недержавні суб'єкти можуть вдаватися до незаконних вбивств, катувань і зникнень як методів залякування, покарання або контролю. Так, терор, спрямований на українське цивільне населення під час широкомасштабної агресії РФ, є грубим порушенням гуманітарних норм. Використання «насилства, катувань і жорстокого поводження щодо мирних громадян є не лише варварською тактикою, а й злочином проти людяності» [222, с. 9].

2. Порушення права на життя та особисту безпеку: цивільне населення часто стає мішенню у конфліктах, що призводить до масових жертв, поранень і психологічних травм.

3. Гендерно зумовлене насильство: збройні конфлікти часто загострюють гендерно зумовлене насильство, включаючи зґвалтування та сексуальну експлуатацію, що використовується як тактика ведення війни для приниження та контролю над громадами.

4. Вербування та використання дітей-солдатів: багато озброєних груп примусово вербують дітей для воєнної служби, шпигунства або для використання «живим щитом», порушуючи їх права на освіту та безпеку.

5. Кризи переміщення та біженців: збройні конфлікти часто спричиняють масове переміщення населення, змушуючи людей залишати свої домівки й жити в небезпечних умовах у таборах біженців, або як внутрішньо переміщені особи (ВПО).

6. Напади на гуманітарних працівників та об'єкти: гуманітарні працівники та об'єкти, як-от лікарні та автоколони з гуманітарною допомогою, часто стають мішенями, що перешкоджає наданню необхідної допомоги та послуг.

7. Знищення культурних цінностей: навмисне руйнування культурних, історичних та релігійних об'єктів стирає культурну спадщину та ідентичність, що є порушенням культурних прав постраждалих громад.

Однак держави не можуть порушувати (применшувати) основні права людини за будь-яких обставин, включаючи надзвичайні ситуації чи збройний конфлікт. Ці права не підлягають відступу, тобто вони застосовуються та підлягають виконанню у будь-який час. Вони включають право на життя, заборону тортур або жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, право на справедливий суд і заборону дискримінації.

Стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплює, що під час надзвичайного стану, який загрожує життю нації і був офіційно оголошений, держави можуть тимчасово відступати від своїх зобов'язань за цим Пактом. Однак такі заходи повинні бути пропорційними до серйозності ситуації, не суперечити іншим міжнародним зобов'язанням і не містити дискримінації за ознаками раси, статі, мови, релігії чи соціального походження. Відповідно до цього положення, «не можуть бути зроблені відступи від статей 6, 7, 8 (параграфи 1 й 2), 11, 15, 16 і 18» [29].

Найбільші загрози для цього права - збройні конфлікти, незаконна діяльність бойовиків і найманців, зростання незаконного обігу зброї та неналежне медичне обслуговування громадян. Найбільш суперечливим і «складним питанням в цій сфері є проблема визначення надмірності супутньої шкоди, оскільки шкода і відповідне право на обмеження життя будуть законними лише тоді, коли поріг надмірності не буде перевищено» [257, с. 197]. Саме тому «відповідь на це питання є настільки важливою для сторін конфлікту» [257, с. 197]. Забезпечення та реалізація захисту прав людини в умовах військових конфліктів постає складним завданням через великий масштаб військових дій, що призводить до порушень прав і свобод мирного населення. Цивільне населення потребує захисту міжнародного гуманітарного права у двох випадках: під час активних бойових дій, коли вони можуть стати мішенню або постраждати від атак, і

коли перебувають під владою супротивника, наприклад на окупованій території. У першому випадку «важливо дотримуватися принципів розрізнення між цивільними та військовими цілями, а також пропорційності застосування сили; у другому випадку захист регулюється Женевською конвенцією (IV) 1949 року» [156, с. 27].

Проблема надмірності супутньої шкоди за умов збройного конфлікту залишається невизначеною через відсутність чіткого правового критерію. Кожен конкретний випадок потребує індивідуального аналізу, враховуючи контекст, цілі та можливі альтернативи. Ця суб'єктивність створює простір для різних інтерпретацій з боку учасників конфлікту та міжнародних організацій. Визначення порогу надмірності критично важливе для сторін збройного конфлікту не тільки з точки зору дотримання міжнародного права, а й з погляду моральної та політичної відповідальності. Дії, які призводять до значних жертв серед цивільного населення, навіть якщо вони військово виправдані, можуть підривати легітимність воєнної кампанії. Окрім того, порушення принципу пропорційності може стати підставою для кримінальної відповідальності за воєнні злочини в міжнародних судах. Визначення меж «надмірності» ключове, оскільки, якщо шкода цивільним перевищує потенційну військову вигоду, то такі дії вважаються неправомірними. Однак проблема полягає в тому, що цей баланс важко забезпечити на практиці, особливо в умовах збройного конфлікту. З моральної точки зору, визначення «надмірності» супутньої шкоди - складне питання, оскільки воно стосується питання ціни людського життя. У багатьох випадках моральні дилеми знаходяться на одному щаблі з правовими зобов'язаннями. Тому збройний конфлікт, зокрема військові дії, що викликають значні людські жертви, часто стають причиною глибоких етичних суперечок.

Важливо зазначити й часте порушення в умовах збройного конфлікту права на охорону здоров'я, що також має згубні наслідки. У районах, де тривають повномасштабні військові дії, це право порушується різними

способами, зокрема, поширюються соціально небезпечні та інфекційні хвороби, скорочуються програми імунізації, погіршується доступ до медичних послуг). Навіть «заклади охорони здоров'я та автомобілі швидкої допомоги стають об'єктами обстрілів, а нестача медичного обладнання та ліків є гострою проблемою, що прямо впливає на найуразливіші групи населення, і є порушенням їх права на охорону здоров'я» [219, с. 279]. Відсутність можливості отримати медичну допомогу негативно позначається на найвразливіших групах населення, порушуючи їх право на охорону здоров'я.

До того ж складність сучасних збройних конфліктів, які часто включають державні та недержавні суб'єкти, транснаціональні мережі, створює додаткові виклики. «Розмитість меж» щодо різних типів збройних конфліктів може ускладнити визначення застосовної правової бази. Наприклад, присутність іноземних бойовиків або підтримка з боку зовнішніх держав може ускладнити класифікацію конфлікту.

Правозахисні організації часто мають справу зі значними перешкодами у доступі до зон збройного конфлікту, зборі достовірних даних та перевірці повідомлень про порушення прав людини та обмеження її права на захист. Ситуація ускладнюється тим, що сторони конфлікту можуть навмисно перешкоджати моніторингу, поширювати дезінформацію або маніпулювати доказами, щоб уникнути відповідальності. Тому «правильне застосування правил і, що найважливіше, забезпечення належного захисту населення, яке перебуває в зоні ризику, вимагає глибокого розуміння того, як ці різні норми взаємодіють, як вони доповнюють і взаємодоповнюють одна одну, щоби забезпечити найвищий можливий рівень захисту» [364, с. 115].

Можна поставити концептуальне питання про те, чи може право прав людини застосовуватися під час збройних конфліктів. Філософська основа прав людини полягає у тому, що виходячи з екзистенційної парадигми, що «люди є людьми», вони завжди володіють своїми фундаментальними правами, які держава зобов'язана поважати за будь-яких обставин та

забезпечити захист цих прав.

Украї важливе в контексті захисту прав людини дотримання принципу невідворотності покарання не лише для окремих осіб, й для держав, які повинні вживати всіх можливих заходів для запобігання порушенням прав людини. На сьогодні має місце тенденція до розширення юрисдикції захисту прав людини під час збройних конфліктів у рамках чинних правозахисних механізмів. Збройна агресія РФ проти України призвела до серйозної ситуації з правами людини та їх захистом на всій території країни. Масштабні активні бойові дії спричинили масові переміщення населення України, що має суттєві наслідки для прав людини та можливості їх належного та справедливого захисту, зокрема, в аспектах економічних та соціальних прав. За оцінками, «понад 6,5 мільйона людей були переміщені усередині країни, а ще близько такої ж кількості стали біженцями за її межами» [183, с. 533].

Захист прав людини в умовах збройного конфлікту став одним із ключових завдань. Тож у цій площині варто окреслити певні виклики:

1. Доступ до зон збройного конфлікту: забезпечення доступу для гуманітарної допомоги та моніторингу прав людини часто є складним завданням через міркування безпеки, бюрократичні перепони та навмисні перешкоди з боку воюючих сторін.

2. Безкарність і відсутність відповідальності: особи, які порушують права людини, часто уникають правосуддя через слабку правову систему, брак політичної волі або тривалість збройного конфлікту, що ускладнюють притягнення до відповідальності.

3. Захист вразливих груп: особливої уваги потребує захист вразливих груп, включаючи жінок, дітей, людей похилого віку та осіб з інвалідністю, які стикаються з підвищеними ризиками в умовах конфлікту.

4. Постконфліктна реконструкція: розв'язання проблеми порушень прав людини вимагає комплексних зусиль з постконфліктної відбудови, які включають процеси правосуддя та примирення, відновлення інфраструктури та забезпечення сталого розвитку. Розуміння та усунення обмежень і

порушень прав людини та їх захисту в умовах збройного конфлікту вимагає багатогранного підходу, що поєднує правові рамки, гуманітарні зусилля та міжнародне співробітництво для захисту та просування належного захисту прав людини в найскладніших обставинах.

Отже, аналізуючи ситуацію із захистом прав людини в умовах збройних конфліктів, можна зробити висновок, що *повне дотримання прав та свобод людини практично неможливе через характер та обсяг військових дій, які передбачають порушення прав цивільного населення. Єдиним способом вирішення цього питання є бажання учасників збройного конфлікту мінімізувати втрати серед цивільного населення та уникнути порушень фундаментальних прав людини.*

Захист прав людини під час збройних конфліктів - критично важливий імператив, який вимагає надійного міжнародно-правового регулювання. Рамки, передбачені міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом прав людини, підтримувані зусиллями національних, міжнародних і регіональних організацій, слугують основою зусиль щодо захисту людської гідності. Однак успіх цих правових механізмів залежить від політичної волі та узгоджених дій міжнародного співтовариства, спрямованих на забезпечення їх дотримання та підзвітності. Більше того, зі зміною характеру збройного конфлікту повинні змінюватися і стратегії та інструменти захисту прав людини, водночас підтверджуючи фундаментальні гуманістичні принципи.

Обмеження та порушення прав людини в умовах збройного конфлікту постають одними з найсерйозніших викликів таким категоріям, як людська гідність та справедливість. Збройні конфлікти посилюють існуючі та створюють нові фактори вразливості, що призводить до масових страждань, загибелі людей та переміщення населення. Обмеження свободи пересування, вираження поглядів, зібрань та економічних прав, а також такі серйозні порушення, як позасудові вбивства, катування, гендерно зумовлене насильство та вербування дітей-солдатів, ілюструють багатогранний і

руйнівний вплив війни на права людини, загострюють проблеми зі справедливим та ефективним їх захистом.

Зусилля, спрямовані на розв'язання проблем із правами людини в зонах конфліктів, мають бути спрямовані на забезпечення доступу до гуманітарної допомоги, захисту вразливих груп населення та надійної постконфліктної відбудови. Відповідальність міжнародного співтовариства за захист прав людини та втручання чи обмеження прав людини за умов необхідності підкреслює актуальність колективного зобов'язання захисту права людини навіть у найскладніших ситуаціях. Зрештою, захист і просування прав людини в умовах збройного конфлікту вимагають узгоджених зусиль усіх учасників – урядів, міжнародних організацій, громадянського суспільства та окремих осіб.

Серед викликів, спричинених збройною агресією РФ, одним із найбільш гострих є виникнення умов для застосування Україною як державою-учасницею ЄКПЛ ст. 15 цієї Конвенції, що передбачає відступ від зобов'язань під час війни. На органи державної влади покладається завдання ретельно оцінювати (а на національні суди – перевіряти) необхідність обмеження прав і свобод людини щодо легітимності, співрозмірності та пропорційності таких обмежень.

Відповідно «до ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Висока Договірна Сторона під час війни може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією» [46]. Відповідно «до ст. 15 Конвенції, Раду Європи було поінформовано про запровадження в Україні воєнного стану, норми законодавства, які діють під час цього режиму, заходи, які можуть бути застосовані уповноваженими органами під час дії режиму воєнного стану, а також наведено перелік статей ЄКПЛ та Додатків до неї, від яких, у зв'язку із можливим застосуванням вищевказаних заходів, допускається відповідний відступ, а саме: ст.ст. 3, 8(3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту, а також ст.ст. 4 (3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16 Конвенції, ст.ст. 1, 2, 3 Додаткового протоколу до Конвенції,

ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції» [46].

Запровадження воєнного стану призводять до специфічних обмежень для життєдіяльності громадян, але в жодному випадку не стосуються скасування таких безумовних прав, як: «рівність громадян щодо конституційних прав і свобод та рівність перед законом; заборона позбавлення громадянства, права зміни громадянства; невід'ємне право на життя; право на повагу до гідності людини; право на свободу та особисту недоторканність; право направляти індивідуальні/колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових/службових осіб цих органів; право на житло; рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівні права дітей; право на судовий захист; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; право знати свої права і обов'язки; незворотність дії в часі законів, нормативно-правових актів; право на професійну правничу допомогу; право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпція невинуватості; право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» [159]. Але, варто усвідомлювати, що «запровадження обмеження певних прав громадян не може стосуватися права на захист людини під час війни; більше того, зазначене право під час військової агресії має особливе значення та перебуває у «полі зору» держави та суспільства» [165].

Отже, питання обмеження та порушення прав людини в умовах збройного конфлікту як підстави захисту є серйозною проблемою, яка потребує комплексного підходу. Хоча деякі обмеження можуть бути виправданими необхідністю забезпечення національної безпеки, важливо,

щоби вони залишалися пропорційними та не порушували фундаментальні права людини.

Складовою частиною розглядуваної проблематики обмеження прав людини та порушення прав людини в умовах збройного конфлікту є питання застосування санкційних обмежень. У світовій практиці застосування санкцій стало невіддільною частиною архітектури правосуддя щодо грубих порушень прав людини, інструментом тиску на національному та міжнародному рівнях, який включає дипломатичні, економічні, персональні санкції, ембарго тощо.

Санкційні обмеження (санкції) не є актом військових дій і можуть бути застосовані проти держави або недержавного суб'єкта, який порушує свої міжнародні зобов'язання або загрожує міжнародному порядку. Як зазначає, В. Мулявка, «санкції – це заходи, які дозволяють ЄС швидко реагувати на політичні виклики та події, що суперечать його цілям і цінностям» [213, с. 715]. Санкції можуть бути економічними, політичними чи дипломатичними, і спрямовані на те, щоби змусити суб'єкт санкцій змінити свою політику або дії, зокрема щодо порушень прав людини. Однак правовий парадокс полягає у тому, що самі санкції нерідко призводять до обмеження або порушення прав людини.

Санкції, за визначенням Ю. О. Седляра, «є односторонніми або колективними примусовими заходами не воєнного характеру (дипломатичні, торговельно-економічні, фінансові, культурні), ініційованими та застосованими проти однієї або більше держав з метою змусити їх дотримуватися взятих на себе зобов'язань і забезпечити міжнародний мир та безпеку» [238, с. 15]. Загалом санкції значною мірою обмежують ресурси цільових організацій, наприклад фінансові, технологічні чи військові.

За умов збройного конфлікту санкційні обмеження запроваджуються для того, щоби змусити державу або уряд припинити порушення прав людини, агресію проти інших держав чи підтримку тероризму. Проте застосування санкцій без дотримання стандартів прав людини може призвести до того, що рішення про обмеження прав може бути розглянуте як

кримінальна санкція, що є обхідною відповідного судового процесу. У такій ситуації «національна практика може бути перевірена відповідно до статті 7 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка забороняє застосовувати непрапормірне покарання» [23]. Важливо зазначити, що сам процес запровадження санкцій має бути прозорим щодо причин та критеріїв їх застосування, особливо коли вони впливають на державну безпеку та національні інтереси. Така прозорість уможлиблює індивідуальний підхід до широкого застосування санкційних обмежень. У кожному конкретному випадку має бути чітко визначено, які дії є порушеннями правових приписів, як обґрунтовується причетність особи до відповідних порушень, а також як виявляється причетність фізичних та юридичних осіб до таких загроз. Важливо також розуміти, які саме дії призвели до санкційних обмежень та реакції держави, що дозволяє їй припинити їх, вчинити певні дії або утриматися від них, оскільки санкції призначені саме для цього.

На сьогодні не існує універсальних механізмів або стандартів для застосування санкційних обмежень. Але «обов'язковою умовою є дотримання норм права, встановлених у конвенціях, договорах та інших міжнародних документах» [204, с. 74]. Економічні санкції, наприклад, можуть зумовити до погіршення економічної ситуації в країні, зростання рівня бідності, інфляції та нестачі основних товарів, таких як ліки або продукти харчування. Хоча потенціал санкцій «щодо негативного впливу на права людини не здається суперечливим на теоретичному рівні, законність конкретних економічних санкцій все ще залежить від двох питань: по-перше, правовий критерій, за яким можна оцінювати законність економічних санкцій, – це вправа юридичної інтерпретації, оскільки йдеться про визначення застосовної норми матеріального права, та, по-друге (і це більш важливо для цілей цього аналізу), ступінь, до якого кількісний аналіз може вплинути на правове рішення» [301, с. 4].

Санкції – це інструмент, яким держави чи міжнародні організації вдаються для досягнення різних цілей. Санкції також можуть бути

використані як інструмент торговельної війни або вирішення інших конфліктів мирним шляхом. Механізм застосування санкцій передбачає вплив на процес прийняття рішень і ґрунтується на його раціональності. Загроза «санкціями або їх фактичне введення підвищує ціну небажаних альтернатив і робить вибір на користь санкцій менш ймовірним» [184, с. 9]. Санкції розглядаються як «заходи, які дозволяють реагувати на політичні виклики та події, що суперечать цілям і цінностям держав, які їх застосовують; вони є запобіжними та обмежувальними» [212, с. 4].

Для уникнення правових колізій, особливо за умов збройного конфлікту, з правомірністю санкцій держави повинні бути дуже коректними в їх правильному застосуванні, а їх дії мають відповідати національному праву. Це важливо для розв'язання проблеми, пов'язаної із застосуванням санкційних обмежень на національному рівні. Ефективність санкцій часто «нівелюється» внаслідок ухилення від їх виконання приватними особами та компаніями. На жаль, національне законодавство багатьох держав демонструє недостатній рівень правового регулювання накладення санкційних обмежень. Варто також зауважити, що «Закон України «Про санкції» зі значними змінами, внесеними до нього у 2022 році, «потребує доопрацювання та узгодження з відповідними актами інших держав, які запроваджують санкції проти РФ, щоби полегшити міжнародну співпрацю у рамках механізмів післявоєнного врегулювання» [215, с. 33].

Беручи до уваги відмінності у процедурах, правових стандартах і можливостях надання допомоги між різними країнами, Сара Елізабет Ділл та Лейла Абі-Фалах у праці «Sanctions in the Ukraine–Russian War. Proposed Solutions for the Peace Process and War Crimes Prosecution» пропонують «уніфікований узгоджений стандарт і процес, які будуть застосовуватися сторонами, залученими до будь-яких рішень або процедур, що передбачають санкції, відшкодування, конфіскацію або повернення активів у цьому конфлікті» [293, с. 9].

Одне з найбільш спірних питань - вплив санкцій на реалізацію прав

людини та їх захист, адже санкційні обмеження нерідко призводять до погіршення економічної ситуації в країнах, у результаті чого такі обмеження можуть блокувати доступ до базових потреб, таких як продовольство, медична допомога та освіта, що є апріорі порушенням прав людини. Тому замість широкомасштабних санкцій коректнішим можна вважати застосування «більш точкових» інструментів, наприклад персональних санкцій. Тут варто наголосити, що аналіз санкцій як інструменту обмеження прав людини за умов збройного конфлікту вимагає комплексного підходу, що враховує як їх офіційні цілі, так і реальні правові наслідки для суспільств та держав. І хоча санкції задумані як інструмент забезпечення дотримання правових стандартів, вони нерідко провокують непередбачувані й серйозні наслідки для прав людини та їх захисту. Економічна нестабільність, дефіцит медичної допомоги, відсутність продовольчої безпеки, обмеження на пересування та доступу до освітніх послуг, спричинені санкціями, непропорційно впливають на найбільш вразливі верстви суспільства. Щоби пом'якшити ці політико-правові наслідки, міжнародна спільнота повинна ретельно розробляти й контролювати санкції, забезпечуючи гуманітарні винятки та цільові заходи, які мінімізують шкоду суспільству загалом. Баланс між досягненням цілей санкційних обмежень та відповідальністю щодо захисту прав людини має пріоритетне значення для забезпечення справедливості.

У контексті збройного конфлікту в Україні та вимог національного права і застосування практики ЄСПЛ, основний акцент робиться на персональних санкціях. Аналізуючи практику оскарження рішень Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України щодо санкцій, дослідники, зокрема Н. Ю. Задирака та І. А. Мацелюх, виділяють кілька категорій адміністративних позовів. Ці позови «стосуються неправильного тлумачення моменту набрання чинності рішеннями РНБО, порушення строків та процесуальних вимог, а також питання правового захисту» [170, с. 387–388]. При цьому автори наголошують на тому, що «оскаржувати рішення РНБО по

суті на практиці майже неможливо» [170, с. 387–388].

Щодо правової позиції Верховного Суду України (ВСУ), то він визначив, що оцінка дій особи, яка підлягає санкціям, проводиться двічі. Перше оцінювання здійснюється РНБО при розгляді пропозицій уповноважених органів та ухваленні рішення про застосування санкцій. Вдруге оцінка дій особи проводиться при ухваленні Президентом України рішення про введення санкцій у дію та виданні відповідного указу. Суд «не проводить повторну перевірку наявності та достатності підстав для застосування санкцій, оскільки це може порушити принцип розподілу влади, передбачений Конституцією України, і обмежити судовий контроль» [189, с. 1203]. До того ж ВСУ вказує на те, що суди мають перевіряти межі дискреції органів влади при застосуванні санкцій. Це означає, що суд повинен з'ясувати, чи існували достатні підстави для того, щоби вважати, що наявна реальна чи потенційна загроза, а також чи були дотримані всі процедурні вимоги при застосуванні санкцій. Важливо підкреслити, що санкції, згідно із Законом України «Про санкції», не є засобом відповідальності, тому їх застосування не вимагає установлення складу правопорушення. Санкції мають превентивний характер і спрямовані на захист національної безпеки або інших суспільних інтересів. При цьому ВСУ зауважує, що судовий контроль повинен враховувати баланс між публічними і приватними інтересами. Це включає оцінку того, наскільки санкції пропорційно обмежують права особи (наприклад, право власності) і чи такі обмеження виправдані в інтересах державної безпеки. Ці принципи «мають загальний характер і повинні застосовуватися в усіх справах, пов'язаних із оскарженням санкцій, щоби забезпечити правову рівновагу між державними інтересами та правами окремих осіб» [43]. Така увага до історичного застосування санкцій «окреслює важливу критичну перспективу для розгляду довгострокових наслідків поточних санкцій» [287, с. 32].

В умовах збройного конфлікту санкційні обмеження мають враховувати широкі можливості інформаційного впливу, баланс у

підтриманні «колективної безпеки» й дотриманням прав людини та їх захисту. Слід визнати, що за умов збройного конфлікту санкції відіграють бінарну роль. З одного боку, вони є інструментом тиску на порушника, з іншого – способом вираження позиції держав, які не беруть безпосередньої участі у збройному конфлікті. Застосування санкцій також можна розглядати як прояв солідарності з жертвами агресії та порушень. У такій поведінці «відображається важливість спільних цінностей та колективної безпеки у сучасному світі» [188, с. 552]. Етичні засади цільових санкцій тісно пов'язані з питаннями прав людини та її правом на захист, виявляючи потенційні порушення та дилеми. Оцінка «їхнього впливу на фундаментальні права людини має вирішальне значення» [273, с. 65].

Політика санкційних обмежень та її реалізація не повинні впливати на критичну інфраструктуру та критичні послуги в їх широкому контексті, включаючи, але не обмежуючись питаннями водо- та енергопостачання, санітарних заходів, продовольства, охорони здоров'я, транспорту, сільського господарства, зв'язку як такі, що суперечать принципам гуманності та обережності. Забезпечення відповідальності за гуманітарний вплив санкцій вимагає надійних механізмів моніторингу, оцінки та компенсації. Ключові - розробка та впровадження санкційних обмежень разом із гарантіями для мінімізації негативних гуманітарних наслідків щодо вразливих груп суспільства. Важливе також включення правових стратегій пом'якшення наслідків санкцій, до прикладу, таких як винятки для товарів першої необхідності та гуманітарної допомоги.

Санкція «як контрзахід, що є легалізованим протиправним діянням, застосовується до порушника з метою стимулювання його поведінки» [201, с. 615]. Тому за умов збройного конфлікту санкції стають інструментом, призначеним для впливу або примусу до певної поведінки у державах-об'єктах санкцій. У контексті дискусії заслуговує уваги позиція Мортімера Селлерсома щодо розмежування терміна «санкція» для позначення обмежувальних заходів та категорії «контрзаходи». Автор виводить своє

міркування щодо різниці між цими двома термінами, яка, на його переконання, Селлерсома полягає в такому: категорію «санкції» найкраще використовувати з контрзаходів, які вживаються, насамперед, для забезпечення дотримання універсальних або суспільних інтересів, захищених міжнародним правом, таких як основні права людини. «Контрзахід» (без подальшого уточнення) вказує на «правовий захід, вжитий відповідно до міжнародного права для захисту власних інтересів; різниця є предметом акценту, але має значення» [144, с. 237].

Як переконує Стівен П. Маркс, «санкції є заходами примусу, щоби спонукати непокірну сторону підкоритися нормам права» [336, с. 1509]. Однак для коректності аналізу важливо враховувати кілька критичних аспектів. По-перше, санкції часто накладаються на країни з метою змусити уряди змінити свої політичні рішення або припинити порушення прав людини. Проте, як уже було зазначено, санкції часто мають непрямий вплив на суспільство, яке вже потерпає від неправового режиму. Наприклад, економічні санкції можуть призвести до зниження рівня життя людей, обмеження доступу до життєво важливих товарів і послуг, таких як медицина і продовольство, що, у свою чергу, набуває правової характеристики порушення основних прав людини. По-друге, важливо підкреслити, що санкції часто є інструментом політичної волі окремих держав або міжнародних організацій. Це порушує питання щодо легітимності певних санкцій, оскільки часто вони відображають інтереси певної групи держав, а не міжнародного співтовариства загалом. По-четверте, санкції повинні бути застосовані в такий спосіб, щоби не провокувати додаткових гуманітарних криз. Замість широкомасштабних економічних санкцій варто звернути увагу на цільові (персональні) санкції, які безпосередньо націлені на тих, хто відповідає за порушення прав людини.

Аналізуючи природу санкцій як інструменту, не ставимо під сумнів тезу, що «запровадження критерію збалансованого врахування наслідків вимагає об'єктивної оцінки короткострокових і довгострокових соціально-

економічних та гуманітарних наслідків санкцій як для країни, на яку накладаються санкції, так і для третіх держав» [247, с. 84].

Не варто ігнорувати той факт, що санкції мають подвійний вплив на права людини та їх захист. Складність застосування санкцій в умовах збройного конфлікту в тому, щоби збалансувати необхідність реагування на порушення та підтримку міжнародної безпеки з імперативом захисту прав людини.

Отже, обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту є інструментом, виправданим у контексті зміцнення національної та загальної безпеки, протидії порушенням прав людини та захисту цих прав. Водночас, обмеження, зокрема й санкційні, можуть завдати шкоди правам людини. Задля досягнення балансу, важливо ретельно розробляти й впроваджувати режими санкцій, які є пропорційними, цілеспрямованими й супроводжуються гуманітарними винятками для полегшення надмірних страждань, надто осіб, які безпосередньо постраждали від збройного конфлікту. Безперечно, міжнародне співтовариство має продовжувати вдосконалювати свій підхід до обмежень, забезпечуючи, щоб вони застосовувалися виважено і з дотриманням основоположних принципів захисту прав людини.

3.3. Надмірність або непропорційність обмежень прав людини та зловживання державною дискрецією в умовах збройного конфлікту

У контексті цього дисертаційного дослідження вже було всебічно аргументовано положення про те, що права людини за умов збройного конфлікту можуть бути обмежені в певних випадках для захисту загального інтересу та безпеки. Однак такі обмеження не завжди правомірні, оскільки можуть виникати випадки неправового зловживання своїми повноваженнями. Зловживання правом «може включати незаконні підстави

для обмеження, порушення процедурних механізмів реалізації, неспільномірність наслідків обмеження та відвернутої загальної шкоди» [210, с. 42].

Визначення обмежень прав і свобод людини, власне, може бути розглянуте крізь призму двох дослідницьких підходів. Перший фокусується на соціальних цінностях та критеріях. Цей підхід враховує культурні, історичні та соціальні контексти, у яких реалізуються права людини, тобто окреслює соціально-культурну площину, в якій певні обмеження можуть бути необхідними для підтримання суспільних норм, етики та безпеки. Наприклад, обмеження свободи слова може бути виправдане у ситуаціях, коли це загрожує громадському порядку чи безпеці. Другий підхід фокусується на правових нормах, які забезпечують реалізацію прав і свобод людини. Вони визначають, у яких випадках і чому можуть бути установлені обмеження, акцентуючи увагу на принципах верховенства права, доцільності та співмірності [218, с. 42 - 43]. І. Дахова слушно зауважує, що «обмеженню підлягає не безпосередньо право, а його реалізація» [162, с. 19], тобто фундаментальні права людини залишаються невідчужуваними, навіть якщо за певних обставин держава чи інші суб'єкти можуть обмежувати їх реалізацію. Це підхід відповідає базовим принципам захисту прав людини.

Саме збройний конфлікт є тим чинником та умовою, за якої держава змушена обмежувати реалізацію окремих прав людини для захисту публічного інтересу. У таких випадках обмеження реалізації прав людини може бути виправдане для захисту публічних інтересів, що, проте, не означає, що саме право людини нівелюється. Важливо також зазначити, що обмеження реалізації прав людини в умовах збройного конфлікту повинно бути чітко регламентоване правом. Це гарантує захист прав людини від свавільних дій з боку держави та забезпечує баланс між правами людини та інтересами суспільства. Чітко формулює свою позицію Є. Крапивін, наголошуючи, що «незважаючи на відступ від прав людини, який здійснює держава в умовах збройного конфлікту, правозахисний погляд на дотримання

прав людини залишається» [196]. Отже, теза про те, що обмеженню підлягає механізм або елемент механізму реалізації прав, а не власне право, відображає важливий баланс між правом на захист прав людини та його забезпеченням. Такий підхід дозволяє гарантувати права людини та їх захист на фундаментальному рівні, одночасно не ігноруючи потреби суспільства у захисті безпеки та громадського порядку.

Варто погодитися з позицією М. Савчина, що «сутність обмежень фундаментальних прав людини полягає у наданні державі можливості легітимно втручатися у приватну автономію з метою досягнення загального блага, дотримуючись принципу верховенства права, а межі цих обмежень визначаються всіма явищами, які формують зміст і обсяг прав людини» [237, с. 151]. Так, право людини на свободу та особисту недоторканність є природними правами, але не абсолютними. Збройний конфлікт постає тим лакмусовим чинником, коли захист законних публічних інтересів та прав інших осіб потребує обмеження окремих прав людини. Держава може застосовувати процесуальні заходи, такі як арешт або тримання під вартою, щоби запобігти зловживанню правами та забезпечити право на захист людини. Конституція України та відповідне законодавство встановлюють чіткі процедури для арешту й тримання під вартою, регламентуючи підстави та строки застосування таких заходів. Тому, «хоча право на свободу та особисту недоторканність є важливими, їх обмеження в окремих випадках є необхідним для забезпечення балансу між індивідуальними правами та суспільними інтересами» [164, с. 440].

За умов збройного конфлікту чітко окреслюються рамки дискурсу про обмеження прав людини як підстава для захисту. Важливо розрізняти два поняття: перше – це пряме обмеження прав, яке передбачає позбавлення людини певного права. Друга концепція – це обмеження людини у здійсненні права, коли вона не позбавлена права, але здатність його реалізації для неї певною мірою ускладнюється.

Такі обмеження можуть бути добровільними, наприклад, коли людина

вирішує не користуватися своїм правом (наприклад, у справах приватного обвинувачення), або примусовими, що застосовуються через зовнішні, часто непередбачувані обставини. Зокрема, такі обмеження можуть виникати внаслідок введення надзвичайного або воєнного стану, тобто ситуацій, які не залежать від людини та, певною мірою, невідконтрольні державним органам. Застосування цих обмежень має бути чітко врегульовано правовою системою.

У Конституції України регулюються відносини, пов'язані з обмеженням прав людини. Зокрема, частина 2 статті 64 Конституції України проголошує, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» [25]. Принципова є позиція про непорушність сутності прав людини та їх захисту при визначенні обмежень прав людини, навіть у випадку безпекового інтересу. Тому методологічно виправдано використовувати поняття «людська гідність» як «критерій визначення такого етично-правового мінімуму, як це передбачено у Конституції України» [264, с. 184].

Здійснення певних прав (таких як право на справедливий суд, свобода від свавільного ув'язнення, свобода пересування, свобода вираження поглядів, свобода віросповідання або право на участь у прийнятті державних рішень) є невід'ємною правозахисною частиною у демократичному суспільстві. Захист основоположних прав людини від свавільних або надмірних порушень виступає невід'ємною ознакою правління, що визнається як у національному праві, так і в міжнародному праві прав людини. Проте порівняно небагато прав можуть бути реалізовані в їх абсолютному значенні. Більшість прав підлягають обмеженням, що необхідні й обґрунтовані у демократичному суспільстві для реалізації певних загальних благ, таких як соціальна справедливість, громадський порядок та ефективне урядування.

Важливо зазначити, що правова категорія «обмеження прав» не

тотожна категорії «відступлення від прав». Перше – це обмеження, необхідні для збалансування конкуруючих або суперечливих прав, а також для узгодження прав з іншими суспільними цілями. Це не реакція на надзвичайні ситуації. Відступ від прав – «це тимчасові додаткові обмеження або призупинення прав, що вводяться під час надзвичайного стану» [284, с. 5].

Акцент на значенні міжнародних стандартів у встановленні підстав обмежень прав людини «полягає в тому, щоби встановити мінімальні вимоги до національного законодавця у цій сфері, і кожна людина, якщо її права та інтереси обмежуються, має право скористатися всіма національними засобами захисту та звернутися до міжнародних організацій для оцінки встановлених державою обмежень» [139, с. 4].

Обмеження прав людини часто виправдані за певних умов, і міжнародне право в галузі прав людини, включаючи такі документи, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП), допускає певні відступи та обмеження за умови, якщо вони правові, необхідні та пропорційні. Як зазначається в абзаці третьому підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини рішення КСУ, «принцип пропорційності має вирішальне значення; він вимагає, щоби будь-яке обмеження було відповідним для досягнення законної мети, необхідним у демократичному суспільстві та найменш обмежувальним з усіх можливих засобів» [45].

Механізм обмеження прав за умов збройного конфлікту визначає, що існують певні умови, за яких права людини можуть бути обмежені. Ці обмеження не довільні; вони повинні відповідати чітким критеріям, визначеним у міжнародних документах правозахисного характеру. Загальна декларація прав людини визначає універсальні права людини, але також визнає, що в певних випадках ці права можуть бути обмежені задля досягнення легітимних цілей (наприклад, безпеки або правопорядку). А ЄСПЛ, своєю чергою, інтерпретує та застосовує ці принципи, розглядаючи справи про порушення прав людини; власне його практика допомагає уточнити, як саме повинні виглядати обмеження прав, щоби залишатися

правомірними.

Найбільш сутнісно трикутник правомірності визначається як концептуальна модель, що містить три ключові компоненти: 1) законність обмеження; 2) правомірна мета; 3) необхідність. Обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту повинні бути закріплені у національному праві на момент уведення обмеження.

Втручання держави у права людини за умов збройного конфлікту може вважатися пропорційним, а отже, правомірним і виправданим, лише за умови дотримання всіх критеріїв трискладового тесту. З точки зору ЄСПЛ, суд має розглядати питання пропорційності індивідуально, враховуючи конкретні обставини справи. У різних ситуаціях «одне й те саме обмеження може бути визнано пропорційним або непропорційним» [223, с. 37].

Надмірні або непропорційні обмеження прав людини створюють значні виклики принципам справедливості, демократії та принципам захисту прав людини. У контексті захисту прав людини під час збройного конфлікту реформування державного управління та забезпечення прав людини є ключовими обов'язками держави, поряд із завданнями зміцнення національної безпеки та вирішення економічних і екологічних питань. У ситуаціях збройного конфлікту «ризик непропорційного обмеження прав людини зростає, тому суспільству потрібен особливий контроль за цими процесами» [249, с. 65].

Обмеження прав людини - є необхідний елемент правової системи будь-якої держави й сучасного суспільства. Проте навіть у контексті збройного конфлікту такі обмеження повинні бути правомірними й застосовуватися лише у контексті національної безпеки, правопорядку, захисту прав людини, коли права іншої людини перебувають у правомірному балансі.

Процедура введення обмежень має спиратися на трикутник правомірності обмеження прав людини, який є важливим досягненням сучасної правової науки та судової практики. Важливо, щоби в контексті

розвитку суспільства й виникнення прав четвертого покоління цей механізм залишався дієвим, підтверджуючи свою ефективність і забезпечуючи дотримання принципу верховенства права при розгляді справ, пов'язаних з обмеженням прав людини.

Судова практика переконливо свідчить про актуальність розглядуваних проблем щодо обмеження прав людини. За 2024 рік з-поміж кількох десятків важливих справ, розглянутих Великою Палатою ВСУ, можна виокремити справи, які стосуються нацбезпеки, зокрема щодо відповідальності рф, санкцій на захист національних інтересів, спроб ухилитися від призову, питання захисту державного майна та умов, за яких держава може вилучати майно громадян в інтересах оборони. Велика Палата визначила «у Постанові від 28 лютого 2024 року коло осіб, відповідальних за планування, підготовку та розв'язування агресивної війни проти України, а також тих, хто вчинив воєнні злочини, порушив закони і звичаї війни; у період воєнного стану такі рішення допомагають уникнути маніпуляцій і забезпечити баланс між суспільними потребами та правами громадян» [34].

До прикладу, Велика Палата Верховного Суду України нещодавно ухвалила важливе рішення «щодо примусового вилучення приватного майна для потреб оборони України» [9]. У позовній заяві позивачка оскаржувала вилучення її майна, яке було передано для забезпечення оборонних потреб Збройних Сил України. Проте Велика Палата визначила, що таке втручання у право власності було законним і пропорційним. Велика Палата ВСУ також зауважила, що «у частині першій статті 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» встановлено, що громадяни зобов'язані надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, ЗСУ, іншим військовим формуванням, оперативно-рятувальній службі цивільного захисту з

наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом» [9]. Отже, «щодо надання громадянами під час мобілізації їхнього майна ЗСУ діє виключно порядок відшкодування державою вартості вказаного майна у терміни, визначені ч. 2 ст.10 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [9]. Цим рішенням Велика Палата роз'яснила, в який спосіб підлягають захисту права громадян під час воєнного стану та обов'язки у зв'язку з цим. Держава має право відчужувати приватне майно для забезпечення оборони, але такі дії мають здійснюватися лише відповідно до законодавства та з дотриманням принципу справедливості. Судовий контроль за такими діями дозволяє уникати зловживань.

Концепція державного розсуду означає свободу дій, надану органам державної влади у прийнятті рішень та реалізації політики у правових рамках. Хоча дискреція є необхідним компонентом ефективного управління, що забезпечує гнучкість і реагування на різноманітні та складні суспільні потреби, за умов збройного конфлікту зловживання нею становить серйозну загрозу для принципів справедливості, демократії та захисту прав людини. Але державний розсуд має бути обґрунтованим. Це підтверджується рішенням «ЄСПЛ у справі «Фрессо і Руар проти Франції» (Fressoz and Roire V. France), у якому Суд зазначає, що «необхідність» будь-якого обмеження реалізації права завжди має бути обґрунтованою» [67].

Дискреційні повноваження – це повноваження, за яких адміністративний орган має можливість самостійно вибирати один з кількох варіантів конкретного правомірного рішення. Повноваження державних органів «не є дискреційними, якщо існує лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб'єкта владних повноважень» [143, с. 413]. Дискреційні повноваження «у широкому розумінні полягають у можливості органів публічної влади або їх посадових осіб діяти за власним

розсудом у межах закону» [250, с. 190].

Державна дискреція є невід'ємним аспектом функціонування уряду, що дозволяє чиновникам тлумачити й застосовувати закони, розподіляти ресурси та ухвалювати рішення, які вимагають певної міри суб'єктивного судження. За умов збройного конфлікту цей розсуд є життєво важливим, особливо у ситуаціях, коли жорстке дотримання правил може бути шкідливим. Однак та сама гнучкість, яка робить дискреційні повноваження цінними, водночас відкриває двері для потенційних зловживань. Коли дискреційні повноваження здійснюються без належного нагляду або підзвітності, це може призвести до свавільних, упереджених або несправедливих рішень. Зловживання дискреційними повноваженнями держави відбувається тоді, коли чиновники перевищують свої законні повноваження, діють з особистих чи політичних мотивів або не дотримуються принципів чесності та справедливості.

Утворення дискреційних повноважень передбачає поліваріативність певної діяльності, яка потребує вибору. Цей вибір «ґрунтується на розсуді суб'єкта, який його здійснює, і закріплений у законі» [198, с. 91]. Теза про те, що утворення дискреційних повноважень передбачає поліваріативність певної діяльності і ґрунтується на розсуді суб'єкта, постає важливим елементом правової системи. Дискреційні повноваження означають можливість вибору між кількома законними варіантами дій, що здійснюється на основі професійного судження або оцінки конкретних обставин. Дискреційні повноваження дозволяють особам, наділеним владою, адаптувати свої рішення до конкретних обставин, які не завжди можна передбачити чи врегулювати через жорсткі правила, що особливо актуально за умов збройного конфлікту.

У багатьох сферах діяльності (зокрема, в адміністративному чи судовому праві) неможливо створити універсальні правила для кожної ситуації. Поліваріативність рішень забезпечує можливість вибору найоптимальнішого варіанта у залежності від обставин. Це дозволяє

уникнути механічного підходу до правозастосування і враховувати індивідуальні особливості конкретних випадків. Наприклад, у випадку призначення покарання за правопорушення суддя може обирати між кількома видами санкцій, враховуючи тяжкість злочину, особистість підсудного та інші фактори.

Ключовим моментом дискреційних повноважень є те, що суб'єкт, наділений такими повноваженнями, має свободу у виборі рішення, але цей вибір повинен бути обґрунтованим. Це означає, що правовий розсуд не може бути свавільним – рішення повинно ґрунтуватися на об'єктивних факторах та враховувати правові вимоги. Дискреційні повноваження не дають абсолютної свободи, але надають можливість обирати найкращий варіант дії для конкретного випадку. Важливо, щоб суб'єкти, які здійснюють дискреційні повноваження, керувалися принципами законності, пропорційності та справедливості. Причому законодавче закріплення дискреційних повноважень забезпечує механізми контролю за їх реалізацією. Якщо рішення суб'єкта необґрунтоване або суперечить основним принципам права, воно може бути оскаржене або переглянуте. Це створює захисний механізм від можливих зловживань владою. Наприклад, у випадку адміністративного рішення громадяни можуть звертатися до суду з метою перевірки правомірності дій органу влади.

Дискреційні повноваження сприяють ефективності державного управління і системи правосуддя, що особливо важливо в умовах розвитку нових технологій, соціальних змін та кризових ситуацій, за умов збройного конфлікту, де універсальні правила можуть бути занадто жорсткими або неефективними. Суб'єкти повинні використовувати дискреційні повноваження творчо, але без зловживань, керуючись принципом справедливості. Це означає, що «вони повинні самостійно установлювати межу, яку не можуть переступати, діючи в правовому полі, і мати відповідний рівень професіоналізму, моральних якостей, життєвого досвіду та правосвідомості» [137, с. 36].

Однією з найбільш помітних сфер, де можуть зловживати дискреційними повноваженнями держави, є правоохоронні органи та судова система. Надмірне застосування сили та дискримінаційні вироки - приклади того, як дискреційні повноваження можуть бути використані для вчинення несправедливості. Коли правоохоронці або судді діють, керуючись особистими упередженнями або упередженнями суспільства, а не об'єктивними правовими стандартами, цілісність системи правосуддя ставиться під загрозу. Так, на думку В. Вапнярчука, «дискреційні повноваження виникають там, де нормативні приписи встановлюють лише гіпотези та диспозиції ситуативних норм кримінального процесуального права, визначення оціночних понять або правові позиції стосовно їх розуміння» [153, с. 8].

Зловживання дискреційними повноваженнями держави за умов збройного конфлікту має далекосяжні й часто руйнівні наслідки. Воно підриває довіру суспільства до державних інституцій, принцип верховенства права та «увічне нерівність і несправедливість». Особливу увагу в цьому контексті «слід звернути на інститут відповідальності держави перед громадянським суспільством, як однією з основних гарантій прав і свобод людини» [217, с. 18].

Зловживання дискреційними повноваженнями в контексті збройного конфлікту часто непропорційно впливає на маргіналізовані та вразливі групи населення, поглиблюючи наявну нерівність. Наприклад, дискримінаційні поліцейські практики непропорційно впливають на громади, а упереджені адміністративні рішення можуть закріпити бідність та обмежити доступ до основних послуг для вразливих груп суспільства. Хоча дискреційні повноваження держави - необхідний і цінний аспект управління, зловживання ними створює значні загрози для правосуддя, демократії та захисту прав людини. Суворий контроль, надійна правова база та активна участь громадськості мають важливе значення для запобігання зловживанням дискреційними повноваженнями та забезпечення того, щоб вони слугували

загальному благу.

Отже, дослідження надмірних або непропорційних обмежень прав людини та зловживання дискреційними повноваженнями держави в контексті збройного конфлікту виявляє критичну точку перетину, де стикаються державна влада та права людини. Зловживання дискреційними повноваженнями та запровадження непропорційних обмежень підриває довіру суспільства, послаблює демократичні інститути й посилює нерівність. Щоби захиститися від цих загроз, необхідно створити й підтримувати надійні механізми нагляду, прозорості, підзвітності щодо ефективного та справедливого захисту прав людини.

Висновки до розділу 3

Отже, зобов'язання держави стосовно захисту прав людини не зникають в умовах збройних конфліктів, зокрема й, у випадку втрати контролю над частиною власної державної території.

Обмеження прав людини під час збройного конфлікту постає складним, але важливим механізмом забезпечення захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Хоча обмеження певних свобод може здатися таким, що суперечить ідеалам прав людини, такі заходи часто необхідні для забезпечення правопорядку. Ретельно збалансовуючи необхідність обмежень з імперативом захисту, уряди та міжнародні організації повинні дотримуватися коректного балансу. Окремі права людини можуть бути тимчасово обмежені, проте загальною метою залишається збереження людської гідності та захист прав людини. За таких умов виважене застосування обмежень прав людини стає ключовим фактором для захисту осіб, постраждалих під час збройного конфлікту.

Перебування на межі обмежень і порушень прав людини в контексті збройного конфлікту вимагає ретельного балансу між потребами безпеки й захистом основних прав та свобод людини. Хоча певні права можуть бути обмежені для усунення безпосередніх загроз і підтримання порядку, вкрай важливо, щоби ці обмеження не переросли у відверті порушення.

Дотримання принципів міжнародного гуманітарного права та притягнення до відповідальності за порушення необхідні для збереження людської гідності навіть в умовах війни. Зрештою, мета полягає у тому, щоби мінімізувати страждання і захистити права людей, які постраждали від збройного конфлікту.

Незважаючи на те, що санкції за умов збройного конфлікту часто використовуються як інструмент тиску на уряди та організації з метою змусити їх дотримуватися міжнародних норм, вони також можуть призвести до значних обмежень прав людини. Проблема полягає у необхідності розробки та впровадження санкцій, які ефективно спрямовані на правопорушників, не завдаючи при цьому непропорційної шкоди цивільним особам. Баланс між запланованими політичними чи економічними цілями та імперативом дотримання прав людини має вирішальне значення. Зрештою, щоби санкції були етико-правовим інструментом, їх застосування має бути ретельно вивіреном, щоби мінімізувати страждання людей і захистити їх основоположні права. Отже, застосування санкцій – це метод, який використовується для того, щоби змусити осіб уникати дій, які загрожують або можуть загрожувати національним інтересам України. Оскільки санкції можуть застосовуватися як превентивний захід без встановлення факту правопорушення, вони нагадують порушення певних прав і свобод, зокрема й визначених ЄКПЛ. За умов збройного конфлікту надмірні або непропорційні обмеження прав людини та зловживання дискреційними повноваженнями держави створюють значні загрози для особистих свобод та верховенства права. У випадку, якщо держави перевищують свої повноваження, нерідко під виглядом захисту безпеки або громадського порядку, фундаментальні права людини можуть бути несправедливо порушені. Забезпечення того, щоби будь-які обмеження прав людини були необхідними, пропорційними та підлягали суворому нагляду, має важливе значення для запобігання зловживанням. Зрештою, захист прав людини в умовах збройного конфлікту вимагає чіткої підзвітності та дотримання правових стандартів, які

захищають людину від надмірного втручання держави.

ВИСНОВКИ

1. Проблема захисту прав людини в умовах збройного конфлікту не обмежується якоюсь окремою категорією прав людини, а охоплює цілий спектр громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав. Лише такий системно-структурний підхід дає змогу зрозуміти загальний та повний вплив збройного конфлікту на реалізацію прав людини. Прийняття важливих міжнародних документів про права людини – Загальної декларації прав людини та низки міжнародних договорів про права людини – сприяло утвердженню глобальної ідеї про те, що людина має право на захист своїх прав як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. Але об'єктивно рівень захисту, наданий правом прав людини, найвищий у мирний час і може знижуватися під час збройного конфлікту. Під час збройного конфлікту фіксуються серйозні, нерідко системні, порушення прав людини, які можуть розглядатися як військові злочини та злочини проти людяності та навіть геноцид народу.

2. Розпочате 24 лютого 2022 року повномасштабне вторгнення рф в Україну спровокувало величезну кризу у сфері захисту прав людини, яка має ознаки найгіршої подібної гуманітарної катастрофи в новітній історії Європи: збройний напад рф на Україну вилився у безпрецедентно серйозні та масові порушення прав людини з катастрофічними наслідками для здійснення практично всіх основних прав людини. Вплив збройного конфлікту в Україні вийшов за рамки прямих порушень прав людинию. Адже, спричинивши високий рівень руйнувань і перешкод для надання життєво важливих соціальних послуг, як-от охорона здоров'я чи освіта, він серйозно ускладнив не тільки реалізацію основних прав людини, а й їх захист. Ключовим питанням є ситуація, коли держава може заявити про власну нездатність захистити основні права людини на непідконтрольних територіях. Тому на сьогодні для України гостро постала проблема пошуку нових оптимальних моделей правозахисної діяльності.

3. Ситуація збройного конфлікту вкрай негативно впливає на державотворчі процеси та можливість держави реалізувати захист прав людини. На тимчасово окупованих територіях України порушуються такі основні права та свободи людини: право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на гідне поводження та недопустимість застосування до людини жорстокості та нелюдського поводження, право на справедливе праосуддя та захист від свавільного арешту, право на свободу пересування, право на громадянство, право на володіння своїм майном, право на свободу переконань та їх вираження, право на соціальний захист тощо.

Особливо це стосується вразливих суспільних груп – жінок, які зазнали різних форм гендерного насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, включаючи зґвалтування, дітей, у яких зруйновані сімейні зв'язки, людей похилого віку та осіб з обмеженими можливостями, які часто залишалися без догляду й засобів до існування, а також нових уразливих груп – біженців і внутрішньо переміщених осіб.

4. Масові порушення прав людини, спричинені збройною агресією рф проти України, учергове актуалізували проблему дослідження та аналізу захисту прав людини в умовах збройного конфлікту в теорії прав людини, міжнародному праві прав людини та міжнародному гуманітарному праві, диференціація дослідницьких векторів яких лежить у площині розмежування їх природи, змісту та ролі. Хоча вони мають різні історичні та доктринальні корені, але переслідують спільну мету – захист прав людини, а їх норми можна розглядати як взаємодоповнюючі джерела зобов'язань у ситуаціях збройних конфліктів. Загалом між вказаними правовими системами і правом не існує екзистенційного конфлікту щодо правового захисту людини. Як нормативна система, право прав людини має потенціал підсилити можливість захисту порушених прав людини та механізми їх захисту, які використовує міжнародне гуманітарне право, наприклад, поданням позовів до судів та інших правозахисних органів. Гуманітарне право не розглядає питання індивідуального права на правовий захист, що не виключає індивідуальних

засобів правового захисту, які існують відповідно до національного або міжнародного права. Головне, що це не буде суперечити нормам міжнародного гуманітарного права, а навпаки – посилить дію механізму захисту крізь призму змісту права прав людини. Одночасне застосування норм національної правозахисної системи, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права потенційно може запропонувати надійний захист прав людини, проте може порушити низку проблем. Тож варто переосмислити відповідні положення вказаних галузей та принципи їх інтерпретації, щоби проаналізувати можливість їх ефективної взаємодії у контексті правозахисної мети.

5. Захист прав людини в умовах збройного конфлікту — це комплексна, багатоаспектна система правових, гуманітарних та інформаційно-технологічних механізмів, спрямованих на забезпечення мінімально гарантованого рівня гідності й безпеки людини, норм міжнародного права та гуманітарного порядку, який передбачає включення адаптивних практик фіксації порушень, ефективних моделей правової допомоги, а також механізмів правової відповідальності.

6. Усвідомлюючи цінність прав людини, необхідно зробити їх захист реальністю. Первинним механізмом є обов'язок держави реалізувати та захищати права людини на національному рівні, а допоміжним механізмом — обов'язок регіональних або міжнародних судів (за умови, коли держава свідомо чи постійно порушує права людини). Досвід як України, так інших країн, які переживають збройний конфлікт, демонструє, що розбудова сталого миру залежить від взаємодії національного та міжнародного правосуддя. Через практику субсидіарного застосування національних та міжнародних норм судова системи й держава можуть реально гарантувати право на справедливий суд, принцип невідворотності покарання за найтяжчі злочини, захист та відновлення порушених унаслідок збройного конфлікту прав людини у правовий спосіб.

7. Центральний елемент європейської системи захисту прав людини,

ЄКПЛ, є унікальним контрольним механізмом виконання державами взятих в її рамках зобов'язань. Ефективність функціонування зазначеного механізму залежить безпосередньо від імплементації норм ЄКПЛ на національному рівні та застосуванні норм ЄКПЛ (у контексті її інтерпретації ЄСПЛ) національними судами. Хоча ЄКПЛ розроблена для застосування в мирний час, однак протягом останніх десятиліть ЄСПЛ дедалі частіше звертається до застосування ЄКПЛ у справах, пов'язаних із порушеннями прав людини в умовах збройних конфліктів, що корелює із сучасною субсидіарною теорією співвідношення МГП та МППЛ. Застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ в умовах збройного конфлікту, передовсім на національному рівні, дозволяє забезпечити відповідний рівень захисту основних прав, який має бути гарантований у всіх країнах - підписантах ЄКПЛ.

8. Судова імплементація ЄКПЛ в її інтерпретації Європейським судом з прав людини та основоположних свобод на національному рівні здійснює превентивну функцію щодо системних порушень прав людини й постає гарантом у процесі відновлення порушених прав та забезпеченні справедливої компенсації. Особливості захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях зумовлені розумінням окупації з точки зору МГП та концепцією «ефективного контролю» у тлумаченні ЄСПЛ, що визначає екстратериторіальні зобов'язання окупаційної держави. У практиці ЄСПЛ послідовно розвивається підхід, за яким держава, яка втратила контроль над певною частиною своєї території, не втрачає повністю своєї юрисдикції щодо неї та повинна всіма доступними правовими засобами сприяти захисту прав своїх громадян, які опинилися на тимчасово окупованій території держави.

Компенсація шкоди, завданої збройним конфліктом, є однією з ключових вимог справедливості та виступає формою репарацій постраждалим особам. З огляду на відшкодування збитків, завданих збройним конфліктом, важливе значення має практика ЄСПЛ, яка містить інтерпретації права на ефективний правовий захист, позитивних зобов'язань

щодо компенсації шкоди, завданої життю, здоров'ю та майну постраждалих осіб.

9. Для захисту прав осіб, постраждалих унаслідок збройного конфлікту, як у межах національного правопорядку, так і на міжнародному рівні, що підтверджує, зокрема, судова практика України, важливе значення мають ЄКПЛ та практика ЄСПЛ. Повномасштабна збройна агресія РФ проти України засвідчила необхідність аналізу застосування практики ЄСПЛ при розгляді справ, пов'язаних зі збройним конфліктом та тимчасовою окупацією, а також компенсацією шкоди, завданої збройним конфліктом, оскільки практика ЄСПЛ з багатьох питань захисту прав внутрішньо переміщених та інших постраждалих від збройних конфліктів осіб впливає на формування національної судової практики. Практика ЄСПЛ відіграє особливу роль у подоланні національними судами безпрецедентних викликів, пов'язаних із захистом прав людини, зумовлених повномасштабною агресією РФ проти України, і відтак модифікує потребу в подальшому вдосконаленні національного законодавства у сфері забезпечення та захисту прав постраждалих осіб.

10. Імплементація національними судами України практики ЄСПЛ зумовлює необхідність дотримуватися європейських стандартів з питань прав внутрішньо переміщених осіб, інших категорій осіб, що постраждали від збройного конфлікту. Практика ЄСПЛ щодо права на ефективний засіб правового захисту, компенсацію шкоди, завданої життю, здоров'ю та майну постраждалих осіб, а також визначення справедливої сатисфакції для відшкодування збитків, завданих міжнародним збройним конфліктом, важливі для використання їх національними судовими установами України.

11. Сьогодні національна судова система України фактично проходить тест на те, як діяти в умовах збройного конфлікту (війни) та справлятися із пов'язаними з ним безпрецедентними викликами, дотримуючись стандартів Ради Європи та вимог ЄКПЛ. Загалом механізм захисту прав людини в умовах збройного конфлікту повинен поєднувати у собі тріаду складових

елементів: міжнародні, національні механізми забезпечення і захисту прав людини та власне процесуальну діяльність. У перспективі сторони конфлікту зобов'язані притягти до відповідальності осіб, які винні в порушеннях прав людини та скоєнні міжнародних злочинів проти людства. Безумовно, тільки справедливе правосуддя не лише захистить права жертв, а й зміцнить повагу до прав людини. Є очікування, що Рада Європи продовжить надавати таку необхідну довгострокову підтримку національній системі правосуддя щодо розслідувань порушень прав людини. Тому одним з ефективних шляхів удосконалення механізму захисту прав людини в нинішніх умовах буде правовий моніторинг нормативно-правових актів, у яких унормується такий механізм та правове реформування правомочних національних інституцій для захисту прав людини.

12. Правосуддя перехідного періоду є відповіддю на масові порушення прав людини, яке ставить за мету визнати жертви та сприяти примиренню, тобто це форма правосуддя, що застосовується до суспільств, які проходять непростий шлях трансформацій після періоду системних порушень прав людини в умовах збройного конфлікту. Сама модель перехідного правосуддя являє собою комплекс процесів і механізмів, пов'язаних із зусиллями суспільства подолати системні та масові порушення прав людини, і повинна здійснюватися завдяки впровадженню норм міжнародного кримінального та гуманітарного права в національну правову систему. Концепція «правосуддя перехідного періоду» є особливим способом подолання серйозних наслідків збройного конфлікту, здатна забезпечити відновлення порушених прав постраждалих і притягти до відповідальності винних. Заходи правосуддя перехідного періоду спрямовані не лише на розв'язання проблем із забезпеченням захисту порушених прав людини; вони мають стати превенцією для запобігання повторенню порушень прав людини шляхом усунення першопричин збройного конфлікту. На сьогодні концепція перехідного правосуддя зміщує акцент із карального вектора правосуддя на відновлювально - компенсаційний.

13. Розробляючи власну модель перехідного правосуддя, Україна повинна виконати два ключових завдання: по-перше, забезпечити ефективні механізми компенсації всім жертвам збройного конфлікту; по-друге, сформувати систему органів кримінальної юстиції, яка була б здатна залагоджувати соціальні конфлікти та водночас забезпечити верховенство права. Але незалежно від того, який досвід застосування перехідного правосуддя обере Україна, найважливіше – ця концепція має відповідати міжнародним стандартам прав людини.

Оскільки наразі збройний конфлікт в Україні триває, а порушення прав людини продовжують систематично здійснюватися, важливо продовжувати скоординовано документувати порушення прав людини не лише для притягнення до відповідальності, але й для того, щоб знати правду про те, що сталося, і в правовий спосіб визначити способи захисту та форми відшкодування порушених прав людини.

14. Рівень захисту прав людини найвищий у мирний час і може бути обмежений під час міжнародного збройного конфлікту. За умов збройного конфлікту право на життя визнається світовою спільнотою як фундаментальна та абсолютна цінність. Але, міжнародне право, забороняючи позбавлення людини права на життя, надає йому відносного характеру, оскільки допускає правомірне обмеження такого права. Незважаючи на відступ від прав людини, який здійснює держава в умовах збройного конфлікту, правозахисний погляд на дотримання прав людини залишається. Правомірно констатувати, що за умов збройних конфліктів абсолютне дотримання прав людини фактично неможливе. Тому єдиним механізмом урегулювання проблеми захисту прав людини під час збройних конфліктів є зусилля самих учасників, спрямовані на те, щоб з одного боку, мінімізувати втрати серед цивільного населення, а з іншого – максимально не допустити порушень фундаментальних прав та свобод людини.

15. Обмеження прав людини під час збройного конфлікту є складним, але важливим механізмом забезпечення захисту людини та підтримання

суспільного порядку. Хоча обмеження прав та свобод людини може здатися таким, що суперечить правам людини, такі заходи дуже часто необхідні для забезпечення загального блага, дотримання міжнародних гуманітарних цінностей і принципів. Ретельно збалансовуючи необхідність обмежень з імперативом захисту прав людини, уряди та міжнародні організації можуть зменшити людські втрати від збройного конфлікту. Цей коректний баланс між потребами національної чи світової безпеки й захистом основоположних прав та свобод гарантує, що хоча деякі права людини можуть бути тимчасово обмежені, загальною метою залишається збереження людської гідності, запобігання невинуватим людським стражданням, захист прав людини загалом. Отже, у жахливому ландшафті збройного конфлікту виважене застосування обмежень прав людини постає вирішальною основою для захисту людей, які постраждали від збройного конфлікту або війни. Хоча певні права людини можуть бути обмежені для усунення безпосередніх безпекових загроз і підтримання порядку, вкрай важливо, щоб ці обмеження не переросли у відверті порушення прав людини. Зрештою, мета якраз і полягає в тому, щоби мінімізувати страждання та захистити права людей, які постраждали від збройного конфлікту.

16. Санкції в умовах збройного конфлікту здебільшого використовуються як інструмент тиску на уряди та організації з метою змусити їх дотримуватися міжнародно-правових конвенційних норм. Але застосування санкційних заходів може призвести до певних обмежень прав людини. Проблема полягає у розробці та запровадженні таких санкційних обмежень, які ефективно націлені на порушників прав людини та не завдають непропорційної шкоди цивільним особам. Тому має бути дотриманий чіткий баланс між прогнозованими правовими, політичними чи економічними цілями та імперативом дотримання прав людини. Адже надмірні або непропорційні обмеження прав людини та зловживання дискреційними повноваженнями держави під час збройного конфлікту створюють значні ризики для верховенства права та реалізації прав людини на справедливий

захист. У випадку перевищення державою своїх повноважень, нерідко під виглядом захисту національної безпеки чи громадського порядку, фундаментальні права людини можуть бути неправомірно порушені. Забезпечення того, щоби будь-які обмеження прав людини були необхідними, пропорційними та підлягали суворому нагляду, має важливе значення для запобігання зловживанням у правозахисній сфері. Зрештою, саме за умов збройного конфлікту захист прав людини найбільше вимагає суворого контролю та дотримання державними інституціями міжнародно-правових стандартів захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові акти. Документи

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року / ст. 48.
URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text/laws/show/995_043#Text.
2. Верховна Рада України. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» Постанова Верховної Ради України від 21.05.2015. № 462-VIII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/462-19>.
3. Верховний Суд України. Про значення судової влади під час війни та післявоєнної відбудови: учасники міжнародної конференції обговорюють важливі питання сьогодення. 09 грудня 2023.
URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1523848>.
4. Висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України». URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40204>.
5. Висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність». URL : https://komit.rada.gov.ua/documents/dijalnist9skl/vysnovky_9skl/75815.html.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 [...] ООН; Протокол,

Міжнародний документ від 08.06.1977.

URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
8. Доповідь Генерального Секретаря з питань верховенства права та перехідного правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах. UN Doc. № S / 2004/616. URL : <https://undocs.org/ru/S/2004/616>.
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. Справа № 712/3525/23. 23 жовтня 2024 року, м. Київ. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123313995>.
10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123313995>.
11. Єдиний державний реєстр судових рішень Рішення. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121113316>.
12. Єдиний державний реєстр судових рішень Рішення. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120900045>.
13. Єдиний державний реєстр судових рішень Рішення. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593>.
14. Єдиний державний реєстр судових рішень Рішення. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120756456>.
15. Єдиний державний реєстр судових рішень Рішення. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121164044>.
16. ЄСПЛ. Грузія проти Росії (II) [GC] - 38263/08. Рішення 21.1.2021 [GC] URL : <https://rm.coe.int/georgia-v-russia-ii-gc-ukr/1680a58450>.
17. ЄСПЛ. Справа «Ілашку та інші проти Молдови та Росії». Case of Ilascu and others vs. Moldova and Russia (Заява № 48787/99). Комюніке

Секретаря Суду 8 липня 2004 року.

URL : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b5966>.

18. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими ООН; Конвенція, Угода, Положення від 12.08.1949.
URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#.
19. Загальна декларація прав людини. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
20. Зауваження загального порядку № 29. Відступ від прав у зв'язку з надзвичайним становищем. 2001. *Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй*. URL : <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rhrcom29.html>.
21. Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21 травня 2015 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>.
22. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії. *Практичний посібник з кримінально-правової оцінки та розмежування* / за загальною редакцією кандидата юридичних наук В. В. Малюка. Київ, 2023. 249 с.
23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): конвенція; Міжнародний документ № 995_004 від 04.11.1950.
URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
24. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Офіційний переклад Конвенції, надісланий листом МЗС № 72/14-612-20689 від 23.02.2023. С. 51. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

25. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України*.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
26. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
27. Міжнародний механізм компенсації збитків та контр-заходи державчленів в рамках прийнятої Резолюції ПАРЄ.
URL : https://biz.ligazakon.net/analitics/227343_mzhnarodniy-mekhanizm-kompensats-zbitkv-ta-kontrzakhodi-derzhav-chleniv-v-ramkakh-priynyato-rezolyuts-par.
28. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148 VIII (2148-08) від 19.10.1973 року). URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.
29. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Офіційний вебпортал парламенту України*. Надісланий листом МЗС № 72/14-612-20689 від 23.02.2023 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
30. Постанова Кабінету Міністрів України. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану від 28 лютого 2022 р. № 168. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>.
31. Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, 57 сесія, Додаток № 18 (А/57/18) *Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй*.
URL : <https://digitallibrary.un.org>.
32. Постанова Верховного Суду від 19 квітня 2022 року у справі № 816/687/16 (адміністративне провадження № К/9901/33796/20).
URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/palata_19_04_01_2022_816_687_16.
33. Постанова Верховного Суду від 29 червня 2022 року у справі № 201/9754/17 (провадження № 61-11497св21). URL : <https://reyestr.court>.

gov.ua/Review/105110284.

34. Постанова від 28.02.2024 по справі № 415/2182/20 Велика Палата Верховного Суду. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/117555176>.
35. Постанова колегії суддів Першої судової палати КЦС ВС від 18.05.2022 у справі № 760/17232/20-ц, провадження № 61-15925св21.
36. Постанова колегії суддів Першої судової палати КЦС ВС від 22.06.2022 у справі № 296/7213/15, провадження 61-10125св21
URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/104635312?utm_source=ju_rliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
37. Постанова КЦС ВС від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 (частина І). Щодо судового імунітету російської федерації у справах про відшкодування шкоди, завданої державою-агресором.
URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Sud_imun_rf_15_03_2024.pdf.
38. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України».
URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40204>.
39. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність».
URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1432545>.
40. Притягнення рф до відповідальності за шкоду, завдану внаслідок війни, має забезпечити повне відшкодування заподіяних збитків і запобігти вчиненню актів агресії в майбутньому – суддя ВС. *Офіційний сайт Верховного Суду*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/news/1490306/>.
41. Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків,

- завданих агресією Російської Федерації проти України: Резолюція СМ/Res(2023)3. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961_001-23#n32.
42. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL : <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/zakoni-ukraini/77475.html>.
43. Про санкції. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>.
44. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 15, ст.190. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
45. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 КУ, пункту 5 частини першої статті 4 БУ, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>.
46. Щодо відступу від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Міністерство юстиції України. 29 квітня 2024 року. *Закон і право*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/shchodo-vidstupu-vid-zoboviazan-za-konventsiiieu-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-osnovopolozhn-ykh-svobod>.
47. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment, I.C.J. Reports, 2005. *International Court of Justice*. URL : <https://www.icj-cij.org/en/case/116>.
48. Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad, la Convivencia y la No Repetición, established in 2017 to deal with atrocities committed during the internal armed conflict with the guerrilla FARC-EP, which released the report in July 2022. URL : <https://comisiondelaverdad.co/>.

49. Concluding observations on the eighth periodic report of the Russian Federation. (2022). URL : https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fRUS%2fCO%2f8&Lang=en.
50. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. URL : https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf.
51. Convention on the Rights of the Child. URL : <https://www.ohchr.org/en/instrumentsmechanisms/instruments/convention-rights-child>.
52. Council of Europe Commissioner for Human Rights, Memorandum on the human rights consequences of the war in Ukraine, 8 July 2022.
53. Council of Europe. Legal protection of human rights URL : <https://www.coe.int/en/web/compass/legal-protection-of-human-rights>.
54. Bård Drange the human rights consequences of the war in Ukraine Strasbourg, 8 July 2022. URL : <https://rm.coe.int/memorandum-on-the-human-rights-consequences-of-the-war-in-ukraine/1680a72bd4>.
55. CPR. General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency. Adopted at the Seventy-second Session of the Human Rights Committee, on 31 August 2001. (2001). Human Rights Committee. URL : <https://www.refworld.org/publisher,HRC,GENERAL,453883fd1f,0.html>.
56. Decision by the Commission on the admissibility of application No 250/57 lodged by the German communist party against the Federal Republic of Germany: URL : <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-110191&filename=001-110191>.
57. Draft articles on the responsibility of States for internationally wrongful acts, adopted by the International Law Commission. *Official site of the United Nations*.

- URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf.
58. European Court of Human Rights. (1995, March 23). Case of Loizidou v. Turkey: Judgment (preliminary objection). Application № 15318/89. HUDOC: database. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext": "Loizidou%20v.%20Turkey", "documentcollectionid2": »GRANDCHAMBER", "CHAMBER", "itemid": »001-57920»}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
 59. European Court of Human Rights. 2012, October 19). Case of Catan and Others v. Moldova and Russia: Judgment (merits and just satisfaction). Application nos. 43370/04, 8252/05, and 18454/06. Strasbourg. HUDOC: URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext": "Catan", "documentcollectionid2": "GRANDCHAMBER", "CHAMBER", "itemid": "001-114082"}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
 60. European Court of Human Rights. 2021, January 21. Case of Georgia v. Russia (II): Judgment (merits). Application № 38263/08. Strasbourg. HUDOC: database. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:%22001-207757%22}>.
 61. European Court of Human Rights. Al-Skeini and others v. the United Kingdom Judgment (Merits and Just Satisfaction), № 55721/07 від 7.06.2011. P. 137 - 140. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105606>.
 62. European Court of Human Rights. Barcelona Traction, Light and Power Company, Ltd. (Belgium v. Spain) 1970 I.C.J. Rep. 3. URL : <https://www.icj-cij.org/files/case-related/50/050-19700205-JUD01-00-EN.pdf>.
 63. European Court of Human Rights. Case of Isayeva v. Russia (Application №. 57950/00), European Court of Human Rights, Judgment of 24 February 2005. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"appno": \[«57950/00»\], »itemid»: \[«001-68381»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).
 64. European Court of Human Rights. Case of Lawless v. Ireland, Judgement of 1 July 1961. European Court of Human Rights. Retrieved from:

- URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{“itemid”:\[“001-57518”\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{“itemid”:[“001-57518”]}).
65. European Court of Human Rights. ECHR. Bellet v. France, № 23805/94, ECHR. 4 December 1995.
 66. European Court of Human Rights. ECHR. Delcourt v. Belgium, 2689/65; [1970] ECHR 1; (1970) 1 EHRR 355; [1970] 1 17 Jan 1970.
 67. European Court of Human Rights. Fressoz and Roire V. France. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-55792>.
 68. European Court of Human Rights. Georgia v. Russia (II) (№ 38263/08). URL : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx#{%22display%22:\[%221%22\],%22dmdocnumber%22:\[%22892105%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx#{%22display%22:[%221%22],%22dmdocnumber%22:[%22892105%22]}).
 69. European Court of Human Rights. Georgia v. Russia I [asp#{%22display%22:\[%221%22\],%22dmdocnumber%22:\[%22892105%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx#{%22display%22:[%221%22],%22dmdocnumber%22:[%22892105%22]})
 70. Ukraine. Press Country profile. Last updated: October 2018. P. 10. URL : http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Ukraine_ENG.pdf.
 71. European Court of Human Rights. Ilaşcu and others v. Moldova and Russia, № 48787/99, 8.07.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886>.
 72. European Court of Human Rights. Klass and others v. Germany, 06.09.1978. – para. 22. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510>.
 73. European Court of Human Rights. Loizidou v Turkey (preliminary objections), № 15318/89, 23.03.1995 § 62: URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57920>.
 74. European Court of Human Rights. Loizidou v. Turkey (preliminary objections), № 15318/89, 23.03.1995. § 94. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57920>.
 75. European Court of Human Rights. Silver and others v. the United Kingdom, 18.03.1983. P. 33. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57577>.
 76. European Court of Human Rights. Tyrer v. the United Kingdom, 28.04.1978 p. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>.

77. European Court of Human Rights. Varnava and Others v. Turkey. (Applications nos. 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90 and 16073/90). Judgment. Strasbourg. 18 September 2009. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-94162%22%7D>.
78. European Court of Human Rights. Chiragov and others v. Armenia, № 13216/05, Grand Chamber Judgment (Just satisfaction) від 1.12.2017 : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179554>.
79. General Comment No. 31. The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant. Human Rights Committee, Eightieth session. Adopted on 29 March 2004. Human Rights Committee. (2004). URL : <https://www.refworld.org/docid/478b26ae2.html>.
80. Geneva Convention III (1960) URL : https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.32_GC-III-EN.pdf.
81. Greer S. The exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights. Human rights files No. 15. Council of Europe Publishing. 1997.
82. Human Rights Council, Situation of human rights in Ukraine stemming from the Russian Aggression, Resolution 49/1, UN Doc. A/HRC/RES/49/1, 3 March 2022.
83. ICJ. Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation), 27 February 2022. URL : <https://www.icj-cij.org/case/182>.
84. ICJ. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of The Congo V. Uganda), decision of reparations of 9 February 2022.
85. ICJ. LaGrand Case (Germany v. United States of America), Judgment, 27 June 2001.
86. International Committee of the Red Cross. Russia–Ukraine international armed conflict: Your questions answered about the ICRC’s work. URL : <https://www.icrc.org/en/document/false-information-about-icrc->

[ukraine.](#)

87. International Committee of the Red Cross: see Statutes of the International Committee of the Red Cross 1973, Article 3(2).
88. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). (1995). Case of Prosecutor v. Dusko Tadic aka "Dule" (Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction). IT-94-1. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,47fdfb520.html>.
89. International Federation for Human Rights. France: The Harassment of Cédric Herrou, Defender of Migrants' Rights Must End. April 9, 2017. URL : www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/france-the-harassment-of-cedric-herrou-defender-of-migrants-rights.
90. International Service for Human Rights. Human Rights Defender's Profile: Cédric Herrou from France. March 22, 2019. URL : www.youtube.com/watch?v=04V-Bo-JQLA.
91. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports, 2004 [Electronic resource] *International Court of Justice*. URL : <https://www.icjci.org/en/case/131>.
92. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. 2004. *International Court of Justice*. Advisory Opinion of 9 July 2004, General List No. 131 2004. URL : <https://www.icj-cij.org/files/casereLATED/131/1677.pdf>.
93. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports, 1996. *International Court of Justice*. URL : <https://www.icjci.org/en/case/95>.
94. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, ICJ Reports. (1996). URL : <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7497.pdf>.
95. National Commission on the Disappeared (CONADEP), Report Never Again (Nunca Más), 1984. More information at. URL : <https://www.usip.org/publications/1983/12/truth-commission->

[argentina.](#)

96. North Sea Continental Shelf cases, I.C.J. Reports, 1969. *International Court of Justice*. URL : <https://www.icjci.org/en/case/52>.
97. Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory. Expert meeting. Report prepared and edited by Tristan Ferraro Legal adviser, ICRC. Geneva. *International Committee of the Red Cross*. (2012). URL : <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-4094.pdf>.
98. OCHA. Protection of civilians. URL : <https://www.unocha.org/protection-civilians>.
99. OHCHR. Ukraine: High Commissioner Updates Human Rights Council | OHCHR. Geneva, 5 July 2022. URL : <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/07/ukraine-high-commissioner-updates-human-rights-council>.
100. OSCE joins the 16 Days of Activism campaign and urges States to step up efforts to end violence against women in conflict VIENNA/WARSAW 25 November 2022. URL : <https://www.osce.org/secretariat/532070>.
101. PCIJ. Chorzow Factory (Merits). Factory At Chorzów, Germany v Poland, Judgment, Claim for Indemnity, Merits, Judgment No 13, (1928) Series A No 17, ICGJ 255 (PCIJ 1928). URL : <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-merits-judgment-thursday-13th-september-1928>.
102. Prosecutor v. Anto Furundžija (IT-95-17/1). *International Residual Mechanism for Criminal Tribunals*. URL : <https://www.icty.org/en/case/furundzija>.
103. Register of damage caused by the aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Categories of claims eligible for recording*. URL : <https://rd4u.coe.int/documents/358068/386726/RD4U-Board%282024%2907-final-EN+-+Categories+of+Claims.pdf/3f375b28-5466-0c2e-90b6-55d23c4f7a49?t=1711546048763>.
104. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights 2015 URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ESCR/E->

[2015-59.pdf.](#)

105. Reservations to the Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide. Advisory Opinion of 28 May 1951.
URL : <https://www.icj-cij.org/files/case-related/12/4285.pdf>.
106. Resolution A/CONF.157/23 *United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL : https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/CONF.157/23.
107. Resolution A/HRC/11/31 *United Nations High Commissioner for Human Rights*.
URL : https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/1131.
108. Resolution of the UN General Assembly № 1493. *Official site of the United Nations*. URL : <http://unscr.com/en/resolutions/doc/1493>.
109. Resolution of the UN General Assembly № 1746. *Official site of the United Nations*. URL : <http://unscr.com/en/resolutions/1746>.
110. Resolution of the UN General Assembly № 1814. *Official site of the United Nations*. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/626781>.
111. Resolution of the UN General Assembly № 237. *Official site of the United Nations*.
URL : <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F70%2F237&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>.
112. Resolution of the UN General Assembly № 2597. *Official site of the United Nations*. URL : <http://unscr.com/en/resolutions/2597>.
113. Resolution of the UN General Assembly № 3074. *Official site of the United Nations*. URL : [https://daccessods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/3074\(XXVIII\)&Lang=E](https://daccessods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/3074(XXVIII)&Lang=E).
114. Resolution of the UN General Assembly № 5/1. *Official site of the United Nations*. URL : <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/5>.
115. Resolution of the UN General Assembly № 53. *Official site of the United Nations*. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/530567>.
116. Resolution of the UN General Assembly № 55/2. *Official site of the United Nations*.

- Nations.* URL : https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf.
117. Resolution of the UN General Assembly № 60/147. *Official site of the United Nations.*
URL : <https://documentsddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/42/PDF/N0549642.pdf?OpenElement>.
 118. Resolution of the UN General Assembly № S-3/1. *Official site of the United Nations.* URL : <https://www.un.org/en/ga/73/resolutions.shtml>.
 119. South African Truth and Reconciliation Commission (TRC), set up by the Government of National Unity to help deal with what happened under apartheid. More information at. URL : <https://www.justice.gov.za/trc/>.
 120. The international community must “walk the talk” on the safety and security of women and girls in times of armed conflict: UN experts Format News and Press Release Source UN HRC Posted 24 Nov 2023.
URL : <https://reliefweb.int/report/world/international-community-must-walk-talk-safety-and-security-women-and-girls-times-armed-conflict-un-experts>.
 121. Truth Commissions and Transitional Justice, David A. Crocker, Report from the Institute for Philosophy & Public Policy.
 122. UN Commission on Human Rights, Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher, UN Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1, 8 February 2005.
 123. UN General Assembly, Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, Resolution 60/147, 16 December 2005.
 124. UN International Law Commission, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, adopted by General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001.
 125. UN resolution against Ukraine invasion: Full text.

- URL : <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/3/unga-resolution-against-ukraine-invasion-full-text>.
126. UN Secretary-General, UN Secretary-General's Report on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies. URL : <https://syriaaccountability.org/un-secretary-generals-report-on-the-rule-of-law-and-transitional-justice-in-conflict-and-post-conflict-societies/>.
 127. UN Security Council meeting. Sexual Violence 'Most Hidden Crime' Being Committed against Ukrainians, Civil Society Representative Tells Security Council | UN Press. (2022). URL : <https://press.un.org/en/2022/sc14926.doc.htm>.
 128. UNHCR launches digital platform with up-to-date information on assistance and services for people displaced by war on Ukraine 18 Jul 2024. URL : <https://www.unhcr.org/ua/en/70975-unhcr-launches-digital-platform-with-up-to-date-information-on-assistance-and-services-for-people-displaced-by-war-on-ukraine.html>.
 129. UNHCR. The UN Refugee Agency. Protection in Armed Conflict. 26 January 2024. URL : <https://emergency.unhcr.org/protection/protection-mechanisms/protection-armed-conflict>.
 130. United Nations Digital Library System. Doc. S/PV.7138, 32014: SC Draft Res. 189 of 15 March 2014 URL : https://digitallibrary.un.org/record/3963720/files/S_PV.8979-EN.pdf.
 131. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR): International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. URL : <https://www.refworld.org/policy/legalguidance/un/2011/en/84230>.
URL : https://digitallibrary.un.org/record/3963720/files/S_PV.8979-EN.pdf.
 132. United Nations General Assembly. 2019. Report of the Secretary-General on the Work of the Organization, UN General Assembly, A/74/1. URL : <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/203/33/PDF/N1920333.pdf?OpenElement>.
 133. United Nations Human Rights. Office of High Commissioner for Human

Rights (OHCHR). Situation of human rights in ukraine in the context of the armed attack by the russian federation 24 february – 15 may 2022. June 2022.

URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-EN.pdf>.

134. United Nations S/2004/616 Security Council Distr. General 23 August 2004 The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General. URL: <http://archive.ipu.org/splze/unga07/law.pdf>.
135. United Nations. Transitional justice and economic, social and cultural rights sales. 2014 № E.14.XIV. 2014. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR-PUB-13-05.pdf>.
136. United States Department of State, 'Creation of Atrocity Crimes Advisory Group for Ukraine' (2023). URL : <https://www.state.gov/creation-of-atrocity-crimes-advisory-group-for-ukraine/>URL:[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\"Loizidou%20v.%20Turkey\", \"documentcollectionid2\":»»GRAND CHAMBER\", \"CHAMBER\", \"itemid\":»001-57920»}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\).

II. Спеціальна література

137. Аллахвердова Л. В. Обмеження дискреційних повноважень як вимога верховенства права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 34 – 37.
138. Алямкін Р.В. Міжнародно-правовий режим захисту прав людини під час внутрішніх збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6. С. 47 - 51.
139. Андрієвська О. В. Формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 3–8.
140. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в

- Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ : РУМЕС, 2017. 592 с.
141. Баштанник А. Г. Механізм захисту прав і свобод людини у контексті реалізації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Вип. 1. 2023. С. 29 - 34.
 142. Берднік І.В. До питання кваліфікації сексуального насильства в умовах міжнародного збройного конфлікту. *«Аналітично-порівняльне правознавство»*, : електронне наукове видання. URL : <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/274200/269408>.
 143. Білий І.М. Дискреційні повноваження адміністративного судудеякі аспекти розуміння та реалізації. *Вісник УжНУ. Серія: Право*. 2024. Т. 1. № 80. С. 411–417. URL : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.61>.
 144. Богданова І. Правомірність односторонніх економічних санкцій, що застосовуються для виправлення порушень прав людини. Односторонні санкції в міжнародному праві та забезпеченні прав людини. 2022. С. 223–270.
 145. Братасюк М.Г. Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1. С.14 - 20.
 146. Брунова-Калісецька І.В., Кисельова Т.С., Мартиненко О.А. *Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид*. Київ, 2020. 60 с.
 147. Бугайчук К.Л. Нормативно-правові аспекти вдосконалення санкційної політики України. *Право і безпека*. 2022. Т. 84, № 1. С. 29–38. URL : <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.03>.
 148. Бунчук О.Б. Теоретичні та правові засади юрисдикції Європейського суду з прав людини. *Наукові перспективи*. 2022. № 5(23). С. 332 –346. URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1656> DOI: [https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.5\(23\).1.03](https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.5(23).1.03)

- doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5(23).
149. Бунчук О.Б. Юридизація принципу поваги прав людини. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 6(8). С. 587–596. URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/1725/1723>.
 150. Бунчук О.Б., Максимюк О.Д. Ознаки, сутність та значення принципу недискримінації. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2023. Том XXXII. С. 30 –37. URL : <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom32/4.pdf> DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v32.2023.4>.
 151. Буроменський М.В. Тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Правова позиція*. 2023. № 3. С. 88–92. URL : <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.16>.
 152. Важливі рішення Верховного Суду за 2024 рік. *Судова практика*. 15 листопада 2024 року № 44–45 URL : <https://yvu.com.ua/vazhlyvi-rishennya-verhovnogo-sudu-za-2024-rik/>.
 153. Вапнярчук В. В. Межі застосування судового розсуду в кримінальному провадженні. *Теорія і практика правознавства*. 2014. № 1. С. 1–12.
 154. Виклад фактів №13. *Міжнародне гуманітарне право і права людини* (2006). Харківська правозахисна група. URL : <https://khpg.org/1143727070>.
 155. Гнатовський М. Модель перехідного правосуддя в Україні. Три міжнародно-правові режими у якості її передумов. *Юридична Газета*. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/model-perehidnogo-pravosuddya-v-ukrayini.html>.
 156. Гнатовський М.М. Міжнародне гуманітарне право, : довідник для журналістів. Одеса : Фенікс, 2015. 92 с.
 157. Гнатовський М.М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні. *Застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини*. Київ, 2017. С. 22. URL : <https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss91068423?>

[from action=save.](#)

158. Голодник Ю.А. Механізм забезпечення захисту прав і свобод громадян в діяльності органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С 32-37.
159. Громовенко К. В. Особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. *Правові новели*. 2022. № 17. С. 101–107.
URL : http://legalnovels.in.ua/journal/17_2022/14.pdf<https://doi.org/10.32847/ln.2022.17.14>.
160. Грузія виграла ще одну справу проти Росії в ЄСПЛ – щодо «бордеризації». URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-hruzia-sprava-proty-rosii-espl/32897954.html>.
161. Гурковська Наталія. Шлях до миру: через перемогу і перехідне правосуддя. 30-03-2023. URL : <https://ecpl.com.ua/news/shliakh-do-myrucherez-peremohu-i-perekhidne-pravosuddia/>.
162. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.
163. Десять пріоритетних кроків у сфері захисту прав людини в умовах широкомасштабної збройної агресії на 2023 рік.
URL : <https://www.vplyv.org.ua/archives/7335>.
164. Дешко Л., Васильченко О. Обмеження прав і свобод людини і громадянина та роль Вищої ради правосуддя у забезпеченні незалежного правосуддя та права кожного на захист прав і свобод незалежним судом. *Вісник УжНУ. Серія: Право*. 2023. Т. 2, № 79. С. 438–442. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/289746>.
165. Дорошенко В.А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*.
URL : http://www.lsej.org.ua/2_2023/74.pdf.
166. Дроздов О., Дроздова О. Про проблеми сексуального та гендерного насильства в умовах збройного конфлікту. *Судово-юридична газета*. 24

- серпня 2022. URL : <https://sud.ua/uk/news/blog/247519-pro-problemi-seksualnogo-ta-gendernogo-nasilstva-v-umovakh-zbroynogo-konfliktu>.
167. Желтуха М. Попередження сексуального насильства під час війни та покарання за нього: рекомендації для України. URL : <https://jurfem.com.ua/poperedzennya-seksualnogo-nasyistva-pid-chas-viyny-ta-pokarannya-za-nyogo-rekomendacii-dlya-ukrainy/>.
 168. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. 2023. URL : https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/P_Pravosuddya_A4.pdf.
 169. Забезпечення єдності судової практики у справах, пов'язаних з війною: учасники судово-практичної конференції окреслили актуальну проблематику спорів, зумовлених війною. 27 вересня 2024. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1674166>.
 170. Задирака Н.Й., Мацелюх І.А. Практика відмови від відповідальності рішень ради національної безпеки і оборони України в порядку адміністративної юрисдикції. *Юридичний науково-електронний журнал*. 2024. № 1. С. 386–388. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/87>.
 171. Запит на справедливість – відшкодування шкоди, постраждалим від злочинів внаслідок російської агресії. URL : <https://ecpl.com.ua/news/zapytna-spravedlyvist-vidshkoduvannia-shkody-postrazhdalym-vid-zlochynivvnaslidok-rosiyskoi-ahresii/>.
 172. Застосування конституції в умовах перехідного правосуддя: до постановки проблеми в українських реаліях. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_Ukr.pdf.
 173. Збройні конфлікти. Інформаційний бюлетень. Секретаріат Європейського суду з прав людини. Березень, 2016. URL : <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/human-rights/2016-06-27.espl.zbroini.konflikty.pdf>.

174. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні / уклад. Пашков В. М. та ін. Харків : Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2023. 74 с. URL : <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/04/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>.
175. Іванюк Р. В. Захист прав людини та держави в умовах воєнного стану: міжнародно-правовий аспект. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя – Львів – Одеса – Ужгород – Харків – Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 90–92. URL : <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8531/6.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
176. Іванюк Р. В. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридична весна: права людини в умовах воєнного стану: збірник тез науково-практичної конференції* (м. Харків, 15 квітня 2024 року). редкол.: А.М. Мерник, М.Д. Вовченко Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2024. С.104–107. URL : https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20036/1/konf_Yur_vesna-2024.pdf.
177. Іванюк Р. Дотримання прав людини в умовах збройної агресії російської федерації проти України. Observance of human rights in the conditions of armed aggression of the russian federation against Ukraine. *Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки»*. Громадська організація «Наукова спільнота». Вип. 45, 18 листопада 2022 р. URL : <http://www.lex->

- line.com.ua/?go=full_article&id=3461.
178. Іванюк Р. Право людини на захист в умовах військового конфлікту та воєнного стану: ключові питання. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 65–70. URL : <https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/main/article/view/63> DOI: <https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2023-7.04>.
 179. Іванюк Р.В. Проблеми захисту прав жінок та дітей від насильства в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С.40-43. URL : http://lsey.org.ua/3_2024/8.pdf. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/6>.
 180. Іванюк Р.В. Система державних заходів для боротьби з порушеннями прав людини в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. Ужгород, 2024. Вип. 82: частина 1. С.65–70. URL : <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/10.pdf>. DOI : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.8>.
 181. Іванюк Р.В. Стан та механізми дотримання прав людини в умовах широкомасштабного збройного конфлікту в Україні. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини та держави*, : матеріали II науково - практичної конференції (м. Одеса, 5-6 квітня 2024 р.). Одеса: Молодий вчений, 2024. С.9–11 URL : <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/view/82/1337/2783-1>.
 182. Казначесв Д. Права людини в умовах збройного конфлікту (війни). *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали VI Міжнар. науково-практ. конф., м. Дніпро, 11 берез. 2022. Дніпро, 2022. С. 81–84.
 183. Каненберг-Сандул О. К. Порушення прав людини в умовах військової агресії Російської Федерації проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 531–533. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/122>.

184. Капітоненко М. Антиросійські санкції: інструмент впливу чи демонстрація безсилля? Київ : МЦПД, 2018. 20 с.
185. Карвацька С. Б. Інтерпретаційна практика європейського суду щодо міжнародних договорів із прав людини: особливості, принципи та методи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019 № 2. С. 214–219. URL : http://apnl.dnu.in.ua/2_2019/51.pdf.
186. Карвацька С. Б., Іванюк Р. В. Права людини та правосуддя: нові дискусії до питання природи та взаємозв'язку. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 4. С. 3–7. URL : http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2022/1.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2022.1>.
187. Катеринчук І. П. Права людини під час війни (за практикою Європейського суду з прав людини). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 2. С. 3–7. URL : http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_2/1.pdf.
188. Кирилюк Д. В. Міжнародний досвід застосування санкцій як інструменту впливу на державу-порушницю міжнародного права. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. Т. 23. № 5. С. 547–556.
189. Кирилюк Д. Судова практика в сфері застосування індивідуальних санкцій в контексті відповідності деяким положенням Європейської конвенції з прав людини. *Наукові перспективи*. 2024. № 5(47). С. 1198–1209 URL : [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5\(47\)-1198-1209](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5(47)-1198-1209).
190. Кіщенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ, 2020. URL : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf>.
191. Книш В. В. Порівняльно-правовий аналіз конституційних механізмів захисту прав людини в Україні та Польщі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Право*. 2014. № 9. С. 121–128.
192. Колісніченко К. С. Особливості відновлення міжнародного правопорядку після завершення Першої світової війни. *Вісник НТУУ*

- "КПІ". Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. 2010. № 3 (7). С. 117–122. URL : <https://ela.kpi.ua/items/3d4e47f9-174b4deb-9307-d8b260ce5441>.
193. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України / Сергій Кіщенко. Київ, 2020. URL : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf>.
 194. Короткий Т., Заворотько І. Заява Amnesty International через призму міжнародного права. *JustTalk*. 09.08.2022. URL : <https://justtalk.com.ua/post/zayava-amnesty-international-cherez-prizmu-mizhnarodnogo-prava>.
 195. Кошман А. Огляд національних та міжнародних механізмів захисту права власності, порушеного через агресію російської федерації. URL : <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/630f18/bce/630f18bceed41958789112.pdf>.
 196. Крапивін Є. Чи існує конкуренція між захистом держави й захистом прав людини: що обирає міжнародне право? Discussion paper 11 серпня, 2022. URL : <https://justtalk.com.ua/post/chi-ismue-konkurenciya-mizh-zahistom-derzhavi-j-zahistom-prav-lyudini-scho-obirae-mizhnarodne-pravo-discussion-paper>.
 197. Кучинська О.П., Іванов М.С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142–148.
URL : https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2017_Kychunska_Ivanov.pdf.
 198. Лапкін А. В. Принцип дискреційності кримінального переслідування. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 3(47). С. 91–95. URL : <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/229488>.
 199. Луцан А. В. Захист прав жінок в умовах збройних конфліктів. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 299–306 URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/6_2022/45.pdf.
 200. Мамедов Г. Звіт Amnesty International з правової та моральної точки

- зору. *Liga.net*. 05.08.2022 URL : <https://blog.liga.net/user/hmamedov/article/46391>.
201. Мануел А. Грань між необхідністю та узурпацією: дерогація держави від своїх зобов'язань в частині захисту прав та свобод людини в період окупації. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 3(31). URL : [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-3\(31\)-608-621](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-3(31)-608-621).
 202. Мартиненко О.А., Семьоркіна О.М. Амністія та люстрація: механізми перехідного правосуддя для майбутнього України. *Огляд міжнародної практики та національного законодавства : наук.-практ. вид.* Київ, 2020. 84 с. URL : <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia/amn-st-ya-ta-lyustrac-ya-mehan-zmi-pereh-dnogo-pravosuddiyadlya-maybutnogo-ukra-ni>.
 203. Матвеев С. В., Романова О. М. Юридичний механізм обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 76–80.
 204. Матвійчук Н. Міжнародні санкції як інструмент зовнішньої політики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політичні науки*. 2022. Т. 12, № 33–34. С. 71–79. URL : <https://visnyk-politologia.mdu.in.ua/ARHIV-uk/33-34/8.pdf>.
 205. Мелеш Є. Резолюція Європарламенту «Вплив війни проти України на жінок» 2022 року: огляд. URL : <https://jurfem.com.ua/resoluitsia-evroparlamentu-vplyv-viyny-protyukrainy-na-zhinok/>.
 206. Мельник А. М., Кузьміна В. О., Бурлаков Б. М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний науково-електронний журнал*. 2020. № 2. С. 42–46. URL : http://lsej.org.ua/2_2020/11.pdf<https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9>.
 207. Мельничук С. М. Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування. *Вісник ЛННІ ім. Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 4 (104). URL : <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/>

[viewByFileId/1997137.](#)

208. Мельничук С., Мельничук А. Механізм забезпечення прав цивільних осіб та комбатантів в умовах збройної агресії. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану : тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конф. (Хмельницький, 16 березня 2023 року).* Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2023. С. 428-430.
209. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. Женева : Міжнар. ком. Червон. хреста, 2020. 398 с.
210. Мерник А. М., Кузьміна В. О., Бурлаков Б. М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний науково-електронний журнал.* 2020. № 2. С. 42–46.
URL : http://lsej.org.ua/2_2020/11.pdf.
211. Митник О. В. Роль Конституційного Суду України в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2015. Вип. 6, т. 1. С. 53–57.
212. Міжнародні санкції як інструмент стримування російської агресії проти України: аналіт. доп. / [А. Бобровицький, Н. Гавриленко, А. Гончарук, І. Ус, Г. Широкий, Р. Юлдашев]; за заг. ред. М. Паламарчука. Київ : НІСД, 2023. 76 с. DOI : <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.10>.
213. Мулявка В.С. Чинники, що формують зміст визначення та видову характеристику санкцій у міжнародному публічному праві. *Аналітичне та порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 714–718.
URL : <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.126>.
214. Незаконні затримання та катування, здійснені українською стороною в зоні збройного конфлікту на Сході України. *Українська гельсінська спілка з прав людини.* URL : <https://helsinki.org.ua/publications/nezakonni-zatrymannya-ta-katuvannyazdijsneni-ukrajinskoyustoronoyu-v-zoni-zbrojnoho-konfliktu-na-shodi-ukrajiny/>.
215. Нігрєєва О. Санкції як інструмент досягнення дотримання норм

- міжнародного права: деякі питання національної імплементації та правозастосування. *Вісник Одеського національного університету*. 2023. Т. 1, № 36. С. 32–38.
216. Ногас Т. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Т. 1, № 4. С. 132–134. URL : <https://doi.org/10.35774/app2022.04.132>.
 217. Оніщенко Н. Дискреційні повноваження та гідність людини: формат сучасного розгляду. *Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади : матеріали науково-практ. конф., м. Київ, 20 трав. 2021 р.* С. 15–19.
 218. Опольська Н. М. Критерії правомірного обмеження права на свободу творчості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Т. 1, № 52. С. 41–44.
 219. Опольська Н. М. Права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Т. 18, № 27. С. 278–283.
 220. Палій А. 5 важливих рішень Верховного Суду, ухвалених під час війни. *Юридична Газета*. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/5-vazhlivih-rishen-verhovnogo-sudu-uhvalenih-pid-chas-viyni.html>.
 221. Перехідне правосуддя як шлях до справедливості. *Ukrainer*. 30 серпня 2024. URL : <https://www.ukrainer.net/perekhidne-pravosuddia/>.
 222. Петруньок Б., Гнатюк О., Печончик Т. Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт. Київ : Центр прав людини ZMINA, 2023. 64 с.
 223. Позняк Я. С. Критерії пропорційності втручання у права особи під час кримінального провадження відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми*

- правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 листоп. 2020 р. 2020. С. 35–37.
224. Посібник зі статті 15 ЄКПЛ. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2016. 14 с. URL : <http://www.echr.coe.int/>.
225. Права людини та конвенційні зобов'язання в умовах війни: судді ВС долучилися до міжнародного форуму з практики ЄСПЛ. 13 грудня 2023, URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1530516/>.
226. Про значення судової влади під час війни та післявоєнної відбудови: учасники міжнародної конференції обговорюють важливі питання сьогодення. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1523848/>.
227. Програма тренінгу: Механізми правосуддя перехідного періоду та права людини в конфліктних і постконфліктних ситуаціях, Сараєво, 5-13 грудня 2015 р. Підготувала Нейра Нуна Ченгіч. URL : <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/>.
228. П'ять важливих рішень Верховного Суду, ухвалених під час війни. Юридична Газета online. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/5-vazhliivh-rishen-verhovnogo-sudu-uhvalenih-pid-chas-viyni.html>.
229. Радченко О. Родові ознаки категорії механізм в соціальних науках. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. № 3. С. 19–25.
230. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини, : навчальний посібник, підготовлений в рамках реалізації і за підтримки Програми Європейського Союзу ERASMUS+ 573861-EPP-1-2016-1-EE-EPPKA2-CBHE-JP «European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» – HRLA. Київ 2018. URL : https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf.
231. Рашевська К. Зрада чи некомпетентність: чому пресреліз Amnesty

- International заповнив національний інформаційний простір? *JustTalk*. 08.08.2022. URL : <https://justtalk.com.ua/post/zrada-chi-nekompetentnist-chomu-presreliz-amnesty-international-zapoloniv-natsionalnij-informatsijnij-prostir>.
232. Рекомендації щодо забезпечення стандартів справедливого судочинства при розгляді позовів проти російської федерації. Розроблені спільно Українською арбітражною асоціацією та Інститутом законодавчих ідей. Вересень 2024. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Rekomend_spravedl_sud_vo.pdf.
 233. Репецький В. М., Мисик В. М. Міжнародне гуманітарне право : підручник. Київ : Знання, 2007.
 234. Рішення Великої Палати Верховного Суду в 2024 році: права людини і захист національних інтересів. 20 січня 2025 URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/01/20/7494123/>.
 235. Розумовський О.С. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням Ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія : Право*. 2022. Вип. 70. С. 141–145. URL : <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/05/22.pdf>.
 236. Романова А. А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599–603. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_2_95.pdf.
 237. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
 238. Седляр Ю. О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 412 с.
 239. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний

- посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О. Київ, 2018. 208 с.
240. Сенаторова О.В. Еволюція європейської системи захисту прав людини. *Науковий Вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2017. № 47. С.170-176.
 241. Сенчук І.І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.)*. Харків : ХНУВС, 2019. С. 189-191
URL : https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/93.pdf.
 242. Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbroynoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>.
 243. Серватюк Л. В. Правомірне обмеження прав людини: міжнародне та національне право. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Т. 1, № 32. С. 23–28.
 244. Серховець Д. І., Хара С. Д. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019.
 245. Сидорчук Ю. М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 33–35.
 246. Ситуація з правами людини в Україні в контексті збройного нападу російської федерації 24 лютого – 15 травня 2022 року 29 червня 2022 року. URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-08-17/2022-06-UkraineArmedAttack-UKR.pdf>.
 247. Соколовська О. Санкції як інструмент зовнішньополітичного впливу. *Науковий вісник Національного технічного університету України. Політологія. Соціологія. Право*. 2022. № 3(55). С. 82–86.
URL : [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269556](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269556).
 248. Сокоренко М. Десятий міждержавний позов проти росії в ЄСПЛ –

- справа про правду та справедливість. 500 днів повномасштабної війни (Урядовий портал) URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/marharyta-sokorenkodesiatyi-mizhderzhavnyi-pozov-proty-rosii-v-iespl-sprava-pro-pravdu-taspravedlyvist-500-dniv-povnomasshtabnoi-viiny>.
249. Столяренко О. В. Захист прав людини в умовах збройного конфлікту. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій* : матеріали V Всеукр. науково-практ. конф., Кривий Ріг, 30 верес. 2022 р. С. 64–67.
 250. Строга Ю., Довгалюк Ю. Судовий контроль за дискреційними повноваженнями органів державної влади. *Аналітичне та порівняльне правознавство*. 2022. URL : <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/07/38.pdfhttps://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.36>.
 251. Сущенко В. М. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. Том 129. Юридичні науки, 2012. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cf9f825f-1ed7-4dee-b06a-c99596bc1959/conten>.
 252. Тейзе Є. «Звіт» Amnesty International про «небезпечну тактику ЗСУ»: що це було? / Deutsche Welle. Україна, 06.08.2022. URL : <https://www.dw.com/uk/zvit-amnesty-international-pro-nebezpechnu-taktyku-zsu-shcho-tse-bulo/a62727983?fbclid=IwAR3nHREae1BjBwAFrBjmyldaUuORgNahLpgdVSORdZkkzYVGOHGaqJ2vXnQ>.
 253. Ткаченко Є.В., Радченко Я.М., Кириченко В.О. Концепція перехідного правосуддя: апорія конституційно-правового механізму створення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С.118-123 URL : http://www.lsej.org.ua/3_2024/27.pdf.
 254. УГСПЛ розробила дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/uhspl-rozrobyla-dorozhniu-kartu-pravosuddia-perekhidnoho-periodu-dlia-ukrains-kohosuspil-stva-v>

- [umovakh-zbroynoho-konfliktu/](#).
255. Уейн Джордаш. Що не так із висновками Amnesty International? *Українська правда*. 05.08.2022.
URL : <https://www.pravda.com.ua/columns /2022/08/5/7362086/>.
 256. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2554 епізоди та 881 постраждала людина: огляд задокументованих воєнних злочинів у квітні 2024 року. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/2554-epizody-ta-881-postrazhdala-liudynaohliad-zadokumentovanykh-voiennykh-zlochyniv-u-kvitni-2024-roku/>.
 257. Усманов Ю. І. Право на життя в умовах ситуацій насильства всередині держави, що не досягають рівня збройного конфлікту. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 210-221. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_138_22.
 258. Федорова А. Захист соціальних прав в рамках Європейської Конвенції з прав людини. *Право України*. 2012. № 11-12. С. 241-251.
 259. Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 837. С. 357–361.
 260. Фліссак К. А. Економічні санкції та специфіка їх позиціонування в сучасних міжнародних відносинах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 1. С. 72–80.
 261. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : навч. посіб. 2-ге вид. Київ, 2015. 208 с.
 262. Христова Г., Трало Ю., Буряковська К. Національна судова практика з питань внутрішнього переміщення: застосування стандартів Ради Європи. Харків: Право, 2020.
 263. Христова Г. Про позитивні зобов'язання держави стосовно прав людини в умовах збройного конфлікту та його наслідків URL : <https://rm.coe.int/native/168072b3cf>.
 264. Шершель О. Обмеження прав людини: філософсько-правовий аспект.

- Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. Т. 25, № 1. С. 180–186.
- URL : <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1559>.
265. Шило С. М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22, ч. 1, т. 2. С. 269–273.
 266. Шлях до миру: через перемогу і перехідне правосуддя. URL : <https://ecpl.com.ua/news/shliakh-do-myr-cherez-peremohu-i-perekhidnepravosud-dia/>.
 267. Шукюров Тархан Юсіф огли. Вплив практики Європейського суду з прав людини на здійснення національного судочинства європейських держав. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. 2023
 268. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Підготовлено в рамках реалізації і за підтримки Програми Європейського Союзу ERASMUS+ «European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» – HRLAW. Київ, 2018. С.6.
 269. Щербанюк О. В., Сінкевич О. В. Взаємодія неурядових правозахисних організацій із органами місцевого самоврядування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 202-206
 270. Шпакович О.М. Батрименко О.В. Рекомендації щодо гармонізації з національним законодавством України в питаннях демократії, верховенства права, прав людини та громадянина, поваги та захисту меншин. *Європейські перспективи*. 2024. №3. URL : <https://ep.unesco-socio.in.ua/archive/2024-3/>.
 271. Яковюк І. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 18-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_2_3.
 272. Яковлева С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості

- українського правосуддя. *Юридична газета online*. 2023. №13–16 (771–774). URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduвання-shkodi-zapodiyanoyi-viynoyu-mozhливosti-ukrayinskogo-pravosuddya.html>.
273. Ясько Т., Ткаченко О. Еволюція цільових санкцій: правові, політичні та етичні наслідки. *Молодий вчений*. 2024. № 2 (126). С. 62–65. URL : <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-2-126-14>.
 274. Ahmed Sayed & Arshid Iqbal Dar. The International legal Protection of Human Rights In Armed Conflict. *International Education & Research Journal*. Volume 3. Issue 7. July 2017. URL : <https://ierj.in/journal/index.php/ierj/article/view/1229/1237>.
 275. Ahmed Sayed Aimen Waqar. Women's Rights in Armed Conflicts under International Humanitarian Law. October 13, 2022.
 276. Amnesty International. Russia/Ukraine: Invasion of Ukraine is an act of aggression and human rights catastrophe. March 1, 2022. URL : <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/03/russia-ukraine-invasion-of-ukraine-is-an-act-of-aggression-and-human-rights-catastrophe/>.
 277. Arnould Valerie. Transitional Justice in Peacebuilding: Dynamics of Contestation in the DRC. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2016. No. 10
 278. Baines Andrew. Towards a New Paradigm for Transitional Justice? *E-International Relations*. 2021. Vol. 27. Pp. 1–21.
 279. Benedek Wolfgang, Veronika Bilkova and Marco Sassòl. Violations of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity Committed in Ukraine since 24 February 2022. i April 19, 2022. URL : <https://www.ejiltalk.org/violations-of-international-humanitarian-and-human-rights-law-war-crimes-and-crimes-against-humanity-committed-in-ukraine-since-24-february-2022-summary-of-the-report-by-a-mission-of-experts-under-t/>.
 280. Binder Christina. Introduction to the Concept of Transitional Justice. URL : http://www.bundesheer.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice

[sr_11_2013_03_c_binder.pdf](#).

281. Boven Th Van. Reparative Justice- Focus on Victims SIM Lecture. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007. № 25. P. 723.
282. Brilmayert Lea. Understanding «IMCCs»: Compensation and Closure in the Formation and Function of International Mass Claims Commissions. *The Yale Journal of International Law*. 2018. N 43.
283. Broms Bengt. The Effects of Armed Conflicts on Treaties. Justitia et pace institut de droit international, 1985.
284. Bulmer Dawood Ahmed Elliot. Limitation Clauses. 2-ге вид. Strömsborg : International IDEA Constitution-Building Primer, 2017. 33 с.
285. Cai Congyan, Van den Herik Larissa and Maluwa Tiyanjana. Conclusion - Power, Procedures, and Periphery: The UN Security Council in the Ukraine War. Cambridge University Press: 15 February 2024. URL : <https://www.cambridge.org/core/books/un-security-council-and-the-maintenance-of-peace-in-a-changing-world/power-procedures-and-periphery-the-un-security-council-in-the-ukraine-war/04757819784B1CD1447577B34456086F>.
286. Calvet-Martínez Elisenda. Transitional Justice in the Context of the War in Ukraine. *Revue Européenne du Droit*. Issue 5. URL : <https://geopolitique.eu/en/articles/transitional-justice-in-the-context-of-the-war-in-ukraine/>.
287. Chibeau Chloe. Sanctions as a Foreign Policy Tool: Case Studies on the Former Yugoslavia and Present Day Russia. Boston : Pardee School of Global Studies, 2020. 76 p.
288. CMP. How the International Commission on Missing Persons Works in Ukraine. 2022. URL : <https://www.icmp.int/news/icmp-dg-op-ed-how-the-international-commission-on-missing-persons-works-in-ukraine/>.
289. Corradetti Claudio. Philosophical Issues in Transitional Justice Theory: A (Provisional) Balance. *Politica & Societa*. 2013. Vol. 2. P. 185–220.
290. Cronin-Furman Kate. Human Rights Half Measures: Avoiding Accountability in Postwar Sri Lanka. *World Politics*. 2020. 172 p.

291. Customary law. International Committee of the Red Cross.
URL : <https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customarylaw/customary-law>.
292. De Schutter O. (2010). International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary. Olivier De Schutter. Oxford: Oxford University Press, LXIV. 967. p.
293. Dill S. Abi-Falah L. Sanctions in the Ukraine–Russian War Proposed Solutions for the Peace Process and War Crimes Prosecutions: Ukraine Options Paper. Cambridge : Lauterpacht Centre for International Law of the University of Cambridge, 2022.
294. Djeflal Christian. Static and evolutive treaty interpretation : a functional reconstruction. Cambridge : Cambridge University Press, 2016.
295. Droege Cordula. The Interplay between International Humanitarian Law and International Human Rights Law in Situations of Armed Conflict.
URL : https://www.icrc.org/sites/default/files/document_new/file_list/interplay-article-droege_0.pdf.
296. Doswald-Beck Louise and Vite´ Sylvain. International Humanitarian Law and Human Rights Law. *International Review of the Red Cross*. 1993. No. 293 (March–April). P. 94–119.
297. Douzinas Costas and Geary Adam. Critical Jurisprudence. Hart Publishing 2005.
298. Drange Bård. A Tug of War: Pursuing Justice Amid Armed Conflict, *Nordic Journal of Human Rights*. 2022. № 40:2,. P. 346–364.
URL : <https://collections.concourt.org.za/handle/20.500.12144/36849>
<https://doi.org/10.1080/18918131.2022.209778>].
299. Drik Oleksandra. New Tribunal Announced to Prosecute Russian Crime of Aggression in Ukraine ★ Visegrad Insight. 2023. 8 March.
URL : <https://visegradinsight.eu/new-tribunal-announced-to-prosecute-russian-crime-of-aggression-in-ukraine/>.
300. Dutton Yvonne M. Prosecuting Atrocities Committed in Ukraine: A New

- Era for Universal Jurisdiction? *Case Western Reserve Journal of International Law*. 2022. URL : <https://papers.ssrn.com/abstract=4235676>.
301. Economic sanctions and human rights: Quantifying the legal proportionality principle / Gutmann Jerg, Neuenkirch Matthias, Neumeier Florian, Steinbach Armin. *Research Papers in Economics*. 2018. T. 2, № 18. P. 3–4. URL : <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/178615/1/ile-wp-2018-12.pdf>.
 302. Elective affinities? Human rights and humanitarian law Cordula Droege Dr Cordula Droege is legal adviser, Legal Division, International Committee of the Red Cross. Volume 90 Number 871 September, 2008. P. 501–548. URL : <https://www.corteidh.or.cr/tablas/R22400.pdf>.
 303. Engstrom Par. Transitional Justice and Ongoing Conflict. 2011. November 1. URL : <https://ssrn.com/abstract=2004313>.
 304. Factsheet – Extra-territorial jurisdiction of States Parties to the European Convention on Human Rights. July 2018. URL : http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Extra-territorial_jurisdiction_ENG.pdf.
 305. Gardam Judith & Hilary Charlesworth. Protection of Women in Armed Conflict. *Human Rights Quarterly*. 2000. Vol. 22 (1), P. 148–166. URL : <https://www.jstor.org/stable/4489270>.
 306. Gentile Valentina and Megan Foster. Towards a minimal conception of Transitional Justice. *International Theory*. 2021. Vol. 18. P. 1–23.
 307. Gerards Janneke. How to improve the necessity test of the European Court of Human Rights. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 11, Issue 2, 1 April 2013. P. 466–490: URL : <https://academic.oup.com/icon/article/11/2/466/753628> 152.
 308. Global Protection Cluster. Access that Protects: an agenda for change 2022. P.6. URL : https://emergency.unhcr.org/sites/default/files/2024-01/unhcr_gpc_agenda_for_change_digital_version_hi-res_1.pdf.
 309. Greer S. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. Human rights files № 17.

- Council of Europe Publishing. 2000. P. 27.
310. Groome Dermot. The Right to Truth in the Fight against Impunity. *Berkeley Journal of International Law*. 2011. № 29. URL : <http://scholarship.law.berkeley.edu/bjil/vol29/iss1/5>.
 311. Hampson Françoise. The Relationship Between the Law of Armed Conflict and International Human Rights Law Jul 1, 2022. URL : <https://lieber.westpoint.edu/relationship-law-of-armed-conflict-international-human-rights-law/>.
 312. Hassan Tirana. Human Rights Watch's Role in Conflict and Crisis. How HRW Documents Wartime Abuses, Advocates to Protect Civilians, and Promotes Justice. 2023. December 22. URL : <https://www.hrw.org/news/2023/12/22/human-rights-watchs-role-conflict-and-crisis>.
 313. Hayner Priscilla B. Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions. Second Edition, Routledge, 2011. URL : https://www.routledge.com/Unspeakable-Truths-Transitional-Justice-and-the-Challenge-of-Truth-Commissions/Hayner/p/book/9780415806350?srsId=AfmBOor4G4IyFxySXXfYhhoTSEUqe24WCW_TsWMWOxVHL_PbdjOUhLjlW.
 314. Heller Kevin Jon. Creating a Special Tribunal for Aggression Against Ukraine Is a Bad Idea – Opinio Juris. 2022. 7 March. URL : <https://opiniojuris.org/2022/03/07/creating-a-special-tribunal-for-aggression-against-ukraine-is-a-bad-idea/>.
 315. Henckaerts Jean-Marie, Doswald-Beck L. International Committee of the Red Cross, Customary International Humanitarian Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2005.
 316. How not to lose faith after ten years of war – opinions of human rights defenders 23 September 2024. URL : <https://zmina.ua/en/event-en/how-not-to-lose-faith-after-ten-years-of-war-opinions-of-human-rights-defenders/>.
 317. Hudson Andrew and Taylor Alexandra W. The International Commission against Impunity in Guatemala: A New Model for International Criminal

- Justice Mechanisms. *Journal of International Criminal Justice*. 2010. Vol. 8. Issue 1. P. 53–74. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1576348.
318. Human rights violations in conflict settings / Carmen Márquez Carrasco та ін. Copenhagen : University of Seville, 2014. 255 p.
319. Hurd Ian. The UN Security Council and the International Rule of Law. *The Chinese Journal of International Politics*. 2014, Volume 7, Issue 3. P. 361–379.
URL : <https://doi.org/10.1093/cjip/pot015https://academic.oup.com/cjip/article-abstract/7/3/361/2863856>.
320. International legal protection of human rights in armed conflict. New York and Geneva, 2011. URL : https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf.
321. Iran-United States Claims Tribunal established in 1981 under the Algiers Accords, which also ended the hostage crisis at the US embassy in Tehran. URL : <https://iusct.com/about/>.
322. Jensen Steven LB. Lagoutte Stéphanie and Lorion Sébastien. The Domestic Institutionalisation of Human Rights: An Introduction. *Nordic Journal of Human Rights*. 2019. № 37.
323. Juba Agreement For Peace In Sudan Between The Transitional Government of Sudan and the Parties to Peace Process. 2020, 30 October. URL : <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/2325>.
324. Karvatska S. B., Ivaniuk R. V. Human rights and justice: new discussions on nature and interconnection. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Кременчук, Україна, 2–3 грудня 2022 р. URL : <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/lihapres/catalog/download/173/2532/16188-1?inline=1>.
325. Karvatska S. B., Ivaniuk R. V. Problems of sexual violence as a human rights violation in the context of armed conflicts. *Juris Europensis scientia*.

- Науковий журнал.* 2023. № 4. Vol. 1. P. 3–6.
 URL : http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2023/1.pdf.
 DOI : <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2023.1>.
326. Karvatska S., Toronchuk I., Gnatuyk T., Ilika M., Ivaniuk R. Breaking Barriers: The Evolving Landscape of Gender Equality and Anti-Discrimination in Sustainable Development. *Juridical Tribune*. 2024. Vol. 14. № 4. P. 706–720. (Web of Science, Scopus).
 URL : <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21101042128&tip=sid&clean=0>. DOI : [10.62768/TBJ/2024/14/4/11](https://doi.org/10.62768/TBJ/2024/14/4/11).
327. Kritsiotis D. The Tremors of Tadić. *Israel Law Review*. 2010. 2(43). P. 262–278.
328. Krotoszynski Michal. Transitional Justice Models and Analytic Philosophy: Towards Theory. *Polish Political Science Yearbook*. 2017. Vol. 46 (2). P. 9–21.
329. Labonte Melissa, Mills Kurt. Human Rights and Justice. *Philosophical, Economic, and Social Perspectives*. Edited: London Imprint Routledge, 2018. URL : <https://www.routledge.com/Human-Rights-and-Justice-Philosophical-Economic-and-Social-Perspectives/Labonte-Mills/p/book/9781032095202?srsId=AfmBOor1GGIwNka4GZR6MNLVuU-OX8Y1z1J0Kj5ebN6XDFjQDHhcyg0C>.
330. Lauterpacht H. International law and human rights. London : Stevens & Sons, 1950. P. 51, 61, 69 (475 p.).
331. Legislation and Human Rights in Iceland. Human Rights and Armed Conflict. URL : <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/human-rights-in-relation-to-other-topics/human-rights-and-armed-conflict>.
332. Lieber Code: United States War Department, Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field, General Orders No.

- 100, 24 April 1863, reprinted in Dietrich Schindler and Jiri Toman (eds.). *The Laws of Armed Conflicts*, 3rd edn. 1988.
333. Loyle Cyanne E and Binningsbø Helga Malmin. Justice during Armed Conflict: A New Dataset on Government and Rebel Strategies. *Journal of Conflict Resolution*. 2018. № 62.
 334. Mallinder L. Can Amnesties and International Justice Be Reconciled? *International Journal of Transitional Justice*. 2007.
 335. Maluwa Tiyanjana. The UN Security Council: Between Centralism and Regionalism. Chapter 3, section IV.B. P. 263.
 336. Marks Stephen P. Economic Sanctions as Human Rights Violations: Reconciling Political and Public Health Imperatives. *American Journal of Public Health*. 1999. Vol. 89/10. P. 1509–1513.
 337. Marthe LOT Vermeulen. 'Living beyond Death': Torture or Other Ill-Treatment Claims in Enforced Disappearances Cases' (2008) 1 Inter-Am. & Eur. Hum. Rts. & Eur. Hum. Rts 159.
 338. Mayer-Rieckh A. Guarantees of Non-Recurrence. An Approximation. *Human Rights Quarterly* 2017. Vol. 39.
 339. McAuliffe Padraig. Transitional Justice's Expanding Empire: Reasserting the Value of the Paradigmatic Transition. *Journal of Conflictology*. 2011. Volume 2, Issue 2. P. 32–44.
 340. Meron T. The Humanization of Humanitarian Law. *American Journal of International Law*. 2000. 94 (2). P. 239-278.
 341. Michael P. Scharf Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. Vol. 52, № 2. P. 621–638.
 342. Mihr Anja. Transitional Justice in Ukraine. In: Mihr, A., Pierobon, C. (eds) *Polarization, Shifting Borders and Liquid Governance*. Springer. Cham. 2024. URL : https://doi.org/10.1007/978-3-031-44584-2_25.
 343. Milanovic M. Extraterritorial Derogations from Human Rights Treaties in Armed Conflict. *The Frontiers of Human Rights*. Extraterritoriality and its

- Challenges. Edited by Nehal Bhuta. OUP, 2016. P. 54–87.
344. Moeckli D., Shah S., Sivakumaran S. & Harris, D. (Eds.). 2018. *International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press.
 345. Muringi Njoroge Fraciah. Evolution of Rape as a War Crime and a Crime against Humanity. *SSRN Electronic Journal*. 25 July 2016. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2813970.
 346. Nsongurua J. Udombana. War is Not Child's Play – International Law and the Prohibition of Children's Involvement in Armed Conflicts. 2006. URL : https://www.researchgate.net/publication/228151957_War_is_Not_Child's_Play_International_Law_and_the_Prohibition_of_Children's_Involvement_in_Armed_Conflicts.
 347. Ntombizozuko Dynai-Mhango. The Jus Cogens Nature of the Prohibition of Sexual Violence against Women in Armed Conflicts and State Responsibility. 2016. URL : https://www.researchgate.net/publication/324942491_The_Jus_Cogens_nature_of_the_prohibition_of_sexual_violence_against_women_in_armed_conflicts_and_state_responsibility.
 348. Nuzov Ilya. The Dynamics of Collective Memory in Ukraine Crisis: A Transitional Justice Perspective. *International Journal of Transitional Justice*. 2017. № 11.
 349. Occupation and international humanitarian law: questions and answers. International Committee of the Red Cross. 2004. URL : <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/634kfc.htm>.
 350. OSCE joins the 16 Days of Activism campaign and urges States to step up efforts to end violence against women in conflict. Vienna/Warsaw. 2022. 25 November URL : <https://www.osce.org/secretariat/532070>.
 351. Peltier Elian and Pérez-Pena Richard. Fraternité Brings Immunity for Migrant Advocate in France. *The New York Times*. 2018. July 6. URL : <https://nyti.ms/2Nxd26a>.
 352. Peters Anne. The War in Ukraine and the Illegitimacy of the Russian

- Veto. *Journal on the Use of Force and International Law*. 2023. Vol 10. P. 162–72.
353. Pictet J. Commentary on the Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. *ICRC*. 1952. Geneva. URL : https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/GC_1949-I.pdf.
 354. Quñivet N. The Implementation of International Humanitarian Law by Human Rights Courts: The Example of the Inter-American Human Rights System. *International humanitarian law and human rights law: towards a new merger in international law*. Edited by Roberta Arnold and N. Quñivet. Leiden. Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. P. 31–353.
 355. Reconciliation. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL : <https://plato.stanford.edu/entries/reconciliation/#:~:text=The%20term%20'reconciliation'%20is%20used,at%20odds%20with%20one%20another.>
 356. Reid Karen. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights. Thomson Reuters, 2015. P. 75-77. (1216 p.).
 357. Rieff D. *In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies*. New Haven. CT: Yale University Press, 2016. 160 p.
 358. Robert Kolb. *Of Hague Law and Geneva Law*. Nov 29, 2023. URL : <https://lieber.westpoint.edu/of-hague-law-geneva-law/>.
 359. Romeike Sanya. *Transitional Justice in Germany after 1945 and after 1990*. International Nuremberg Principles Academy. 2016. 79 p.
 360. Roopam Verma. *Humanitarian Laws and Human Rights Law-Analysis of Existing Differences and Similarities?*. *bepress Legal Repository*. 2006. P. 1–10. URL : <https://law.bepress.com/expresso/eps/994/>.
 361. Russia, Ukraine & International Law: On Occupation, Armed Conflict and Human Rights February 23, 2022. URL : <https://www.hrw.org/news/2022/02/23/russia-ukraine-international-law-occupation-armed-conflict-and-human-rights>.
 362. Ruti G. Teitel *Transitional Justice Genealogy*. *Harvard Human Rights*

- Journal*. 2003. Vol. 16. P. 69–94.
363. Sandoz Y. The International Committee for the Red Cross as guardian of international humanitarian law. 1998. 31 December.
 364. Sayed Ahmed, Dar Arshid Iqbal. The International legal Protection of Human Rights In Armed Conflict. *International Education & Research Journal*. July 2017 Volume 3. Issue 7.
URL : https://www.researchgate.net/publication/326450038_The_International_legal_Protection_of_Human_Rights_In_Armed_Conflict.
 365. Sassòli Marco. International Humanitarian Law: Rules, Controversies, and Solutions to Problems Arising in Warfare.
URL : <https://www.elgaronline.com/monobook/book/9781800886919/9781800886919.xml>.
 366. Scobbie Iain. Human Rights Protection During Armed Conflict: What, When, and for Whom? October 7, 2014. Erika de Wet & Jann Kleffner (eds), *Convergence and Conflicts of Human Rights and International Humanitarian Law in Military Operations* (Pretoria University Law Press, Pretoria) Forthcoming. URL : <https://ssrn.com/abstract=2506793>.
 367. Shutte Augustine. Politics and the Ethic of Ubuntu // African Ethics. An Anthology of Comparative and Applied Ethics, University of Kwa Zulu–Natal. 2009. P. 388–389.
 368. Siatitsa Ilia and Titberidze Maia. Human rights in armed conflict from the perspective of the contemporary state practice in the United Nations: factual answers to certain hypothetical challenges URL : https://www.rulac.org/assets/downloads/State_practice_human_rights_in_armed_conflict.pdf.
 369. Sionaidh Douglas-Scott. Human rights as a basis for justice in the European Union. *Transnational Legal Theory*. 2017. November 10. P. 59-78.
URL : <https://ssrn.com/abstract=3313121>. DOI : [10.1080/20414005.2017.1321907](https://doi.org/10.1080/20414005.2017.1321907).
 370. Skaar Elin and Wiebelhaus-Brahm Eric. The Drivers of Transitional Justice:

- An Analytical Framework for Assessing the Role of Actors. *Nordic Journal of Human Rights*. 2013. N 31.
371. Skogly S. I. Beyond National Borders: States' Human Rights Obligations in International Cooperation. Antwerp. 2006. URL : <http://intersentia.be/nl/beyond-national-borders-states-human-rights-obligations-ininternational-cooperation.html>.
 372. Spadaro Alessandra. The Role of Human Rights Mechanisms in Shaping International Humanitarian Law. In Sandesh Sivakumaran, and Captain Christian R. Burne (eds), *Making and Shaping the Law of Armed Conflict*, The Lieber Studies Series (New York, 2024; online edn, Oxford Academic, 23 May 2024), URL : <https://doi.org/10.1093/oso/9780197775134.003.0010>.
 373. Statement on Yalta (n. 16), sec. I.8. [1416] No. 1416. Protocol of the Proceedings of the Yalta Conference. URL : <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/ch27>.
 374. Tamst Christian J. Recognizing Guarantees and Assurances of Non-Repetition: LaGrand and the Law of State Responsibility. *The Yale Journal of International Law*. 2002. N 27. 441.
 375. Teitel Ruti G. Transitional Justice in a New Era. *Fordham Int'l L.J.* 2002. Issue 4. P. 893–906.
 376. The international community must “walk the talk” on the safety and security of women and girls in times of armed conflict: UN experts Format News and Press Release Source UN HRC Posted 24 Nov 2023. URL : <https://reliefweb.int/report/world/international-community-must-walk-talk-safety-and-security-women-and-girls-times-armed-conflict-un-experts>.
 377. The politics of memory: transitional justice in democratizing societies / edited by Alexandra Bara-hona De Brito, Carmen GonzalezEnriquez and Paloma Aguilar. Oxford: Oxford University Press, 2001. 413 p.
 378. The Trust Fund for Victims is not part of the ICC and was created in 2004 by the Assembly of State Parties of the Rome Statute. One of its functions is

- to implement the reparations ordered by the Court. URL : <https://www.icc-cpi.int/tfv>.
379. The universality of human rights. Developing narratives to overcome polarization. URL : https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Briefing%2020_web.pdf.
 380. Tirana Hassan. Human Rights Watch's Role in Conflict and Crisis. How HRW Documents Wartime Abuses, Advocates to Protect Civilians, and Promotes Justice December 22, 2023. URL : <https://www.hrw.org/news/2023/12/22/human-rights-watchs-role-conflict-and-crisis>.
 381. Tuttle Myrna El Fakhry The Protection of Human Rights in Armed Conflicts January 23, 2024 URL : <https://www.aclrc.com/blog/2024/1/23/the-protection-of-human-rights-in-armed-conflicts>.
 382. Udombana Nsongurua J.. War is Not Child's Play – International Law and the Prohibition of Children's Involvement in Armed Conflicts. 2006. s
 383. Ukraine: Ukrainian fighting tactics endanger civilians / Amnesty International, August 4, 2022. URL : <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/08/ukraine-ukrainian-fighting-tactics-endanger-civilians/>.
 384. Van Buere Geraldine. The International Legal Protection of Children in Armed Conflicts. *Fordham International Law Journal*. 1995. Volume 19, Issue 2 Article 28. URL : <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2235&context=ilj>.
 385. Van den Berg Stephanie and Deutsch Anthony. Explainer: How Are War Crimes in Ukraine Being Investigated? *Reuters*. 2023. URL : <https://www.reuters.com/world/europe/how-are-war-crimes-ukraine-being-investigated-2023-02-23>.
 386. Walling Carrie Booth. Human rights and justice for all. Demanding Dignity in the United States and Around the World. *International studies intensives*. New York, NY : Routledge, 2021.
 387. Waqar Aimen. Women's Rights in Armed Conflicts under International Humanitarian Law. 2022. October 13, URL : <https://www.dlpforum.org/>

[2022/10/13/women-rights-in-armed-conflicts-under-international-humanitarian-law/](https://www.dlpforum.org/2022/10/13/women-rights-in-armed-conflicts-under-international-humanitarian-law/).

388. War is the Ultimate Violation of Human Rights. March 6, 2023.
URL : <https://rwi.lu.se/blog/war-is-the-ultimate-violation-of-human-rights/>.
389. Wippman David. International Law and Ethnic Conflict.
URL : <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1156&context=ijgls>.
390. Why is transitional justice important? 31.01.2019.
URL : <https://politicalyouthnetwork.org/%EF%BB%BFwhy-is-transitional-justice-important/>.
391. Wildhaber L. Rethinking the European Court of Human Rights. The European Court of Human Rights between Law and Politics. Ed. by Jonas Christoffersen and Mikael Rask Madsen. OUP, 2011. P. 207.
392. Women and Children in Armed Conflicts. By The Editorial Board. 2022. October 6. URL : <https://www.dlpforum.org/2022/10/06/women-and-children-in-armed-conflicts/>.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані

основні наукові результати дисертації :

Публікації у фахових іноземних виданнях, що включені до рейтингових наукометричних баз Scopus, Web of Science Core Collection:

1. Karvatska S., Toronchuk I., Gnatuyk T., Ilika M., **Ivaniuk R.** Breaking Barriers: The Evolving Landscape of Gender Equality and Anti-Discrimination in Sustainable Development. *Juridical Tribune*. 2024. Vol. 14. № 4. P. 706-720. ISSN: 3008-637X (Web of Science, Scopus Q2) (Особистий внесок: Іванюк Р.В. здійснив дослідження етапів еволюції гендерної рівності та боротьби з дискримінацією в галузі сталого розвитку; Карвацька С.Б. здійснила аналіз, огляд стратегічних документів, статистичних даних; Торончук І.Ж. упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження; Гнатюк Т.М. брала участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Іліка М.І. здійснила аналіз гендерної політики ЄС та її наслідки для України).

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

2. Карвацька С.Б., **Іванюк Р.В.** Права людини та правосуддя: нові дискусії до питання природи та взаємозв'язку. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 4. С. 3–7. (Особистий внесок: Іванюк Р.В. збирав, обробляв, упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження, брав участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Карвацька С.Б. здійснила аналіз стану та контексту дискусії щодо питання природи та взаємозв'язку прав людини та правосуддя).
3. Karvatska S. B., **Ivaniuk R. V.** Problems of sexual violence as a human rights violation in the context of armed conflicts. *Juris Europensis scientia*.

Науковий журнал. 2023. № 4. Vol. 1. S. 3–6. (*Особистий внесок: Іванюк Р.В. збирав, обробляв, упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження, брав участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Карвацька С.Б. здійснила аналіз шляхів вирішення проблем сексуального насильства у контексті збройного конфлікту*).

4. Іванюк Р. Право людини на захист в умовах військового конфлікту та воєнного стану: ключові питання. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 65–70.
5. Іванюк Р.В. Система державних заходів для боротьби з порушеннями прав людини в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. Вип. 82: Ч. 1. С. 65–70.
6. Іванюк Р.В. Проблеми захисту прав жінок та дітей від насильства в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 40–43.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Karvatska S. B., **Ivaniuk R. V.** Human rights and justice: new discussions on nature and interconnection. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Кременчук, Україна, 2–3 грудня 2022 р. (*Особистий внесок: Іванюк Р.В. збирав, обробляв, упорядковував первинну інформацію по об'єктах дослідження, брав участь в аналізі інформації та у формулюванні висновків; Карвацька С.Б. здійснила аналіз нових дискусій щодо природи прав людини і правосуддя*).
8. Іванюк Р. Дотримання прав людини в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Observance of human rights in the conditions of armed aggression of the russian federation against Ukraine*. Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки». Громадська організація «Наукова спільнота». Вип. 45, 18

листопада 2022 р.

9. Іванюк Р. В. Захист прав людини та держави в умовах воєнного стану: міжнародно-правовий аспект. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя – Львів – Одеса – Ужгород – Харків – Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 90 -92.
10. Іванюк Р. В. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридична весна: права людини в умовах воєнного стану* : збірник тез Науково-практичної конференції редкол.: А. М. Мерник, М. Д. Вовченко. (м. Харків, 15 квітня 2024 року). Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 104–107.
11. Іванюк Р.В. Стан та механізми дотримання прав людини в умовах широкомасштабного збройного конфлікту в Україні. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини та держави,:* матеріали II науково - практичної конференції (м. Одеса, 5 -6 квітня 2024 р.). Одеса : Молодий вчений, 2024. С. 9–11.

ДОДАТОК Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. VIII Міжнародна науково-практична конференція, Кременчук (Україна), 2–3 грудня 2022 року; форма участі – заочна.
2. Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки», Громадська організація «Наукова спільнота», 18 листопада 2022 року; форма участі – заочна.
3. Міжнародна науково-практична конференція, Запоріжжя – Львів – Одеса – Ужгород – Харків – Чернівці 27 жовтня 2023 року; форма участі – очна.
4. Науково-практична конференція, Харків, 15 квітня 2024 року; форма участі – заочна.
5. II науково-практична конференція, Одеса, 5-6 квітня 2024 року; форма участі – заочна.